

ป่าชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา

เล่ม 3 ป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

✦ บรรณาธิการ ✦

เล่มที่ อานริศ
ยศ สันตสมบัติ

✦ ผู้เขียน ✦

มงคล ตันธานินทร
บิณฑร แก้วส่อง
วีระ ภาคอุทัย
ประสิทธิ์ ฤกษ์รัตน์
สุวิทย์ ธีรศาสตร์

สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

สถาบันวิจัยสังคม มช.

สถาบันวิจัยและพัฒนา มอ.

ประชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา

3

ประชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ป่าชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา
เล่ม 3 ป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ISBN 974-89031-9-2

พิมพ์ครั้งแรก กุมภาพันธ์ 2536

พิมพ์ครั้งที่ 2 เมษายน 2536

จัดพิมพ์โดย สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

ผู้เขียน

มงคล ตำนานินทร

บัญญัติ แก้วส่อง

วีระ ภาคอุทัย

ประสิทธิ์ คุณุรัตน์

สุวิทย์ อีรศาสตร์

บรรณาธิการ

เสน่ห์ จามริก

ยศ สันตสมบัติ

ภาพปกหน้า-หลัง อิศรา ทยาหทัย

ภาพถ่ายประกอบ

ฝ่ายสื่อ โครงการวิจัยป่าชุมชนในประเทศไทย, สถาบันวิจัยและพัฒนา มข.

วิวัฒน์ คติธรรมนิตย์, สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

จัดรูปเล่ม GREEN FROG PUBLISHING

พิสุจน์อักษร นิพัทธ์พร เพ็งแก้ว

จัดจำหน่ายโดย ศูนย์หนังสือจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ศาลาพระแก้ว จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ถ.พญาไท กรุงเทพฯ 10330

โทร. 2152200, 2554433 โทรสาร. 2554441

ราคา/ชุด 3 เล่ม 279 บาท

รายงานวิจัยเรื่อง

ป่าชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา

เล่ม 3

ป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

มงคล ด้านธานินทร์
บัญญัติ แก้วส่อง
วีระ ภาคอุทัย
ประสิทธิ์ คุณรัตน์
สุวิทย์ ธีรศาสตร์
เขียน

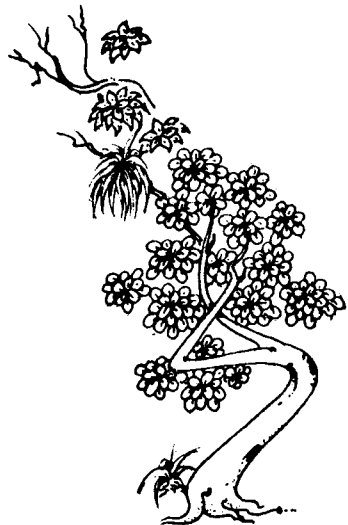
เสน่ห์ จามริก
ยศ สันตสมบัติ
บรรณาธิการ

จัดพิมพ์โดย
สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

กิตติกรรมประกาศ

โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการเรื่อง “ป่าชุมชนในประเทศไทย: แนวทางการพัฒนา” ถือกำเนิดขึ้นเมื่อต้นปี พ.ศ.2534 โดยความร่วมมือระหว่างสถาบันวิจัยสังคม มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น คณะกรรมการประสานงานองค์กรเอกชนพัฒนาชนบท (กป.อพช.) ภาคเหนือและภาคอีสาน และสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการนี้ แบ่งออกเป็น 2 ช่วงซึ่งเชื่อมโยงและคาบเกี่ยวกัน คือ ช่วงแรก เป็นการศึกษาทำความเข้าใจกับสภาพปัญหาหลักกันชัดแย้งเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร รวมทั้งเงื่อนไขปัจจัยในแง่ภูมิและระดับต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง **ระบบกฎหมายและนโยบายของรัฐ** ที่ส่งผลกระทบต่อปัญหาความเสื่อมโทรมของสภาพแวดล้อมและการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติในปัจจุบัน จุดมุ่งหมายหลักของการศึกษาวิจัยในช่วงนี้ก็เพื่อนำเอาหลักคิดและการปฏิบัติที่เป็นจริง รวมทั้ง **ศักยภาพของชุมชนท้องถิ่น** ต่างๆ ในการจัดการทรัพยากรป่ามาประมวลและ **วิเคราะห์เชิงนโยบายจากมุมมองของชาวบ้าน** รายงานวิจัยทั้ง 3 เล่มดังปรากฏต่อสายตาของท่านในขณะนี้ คือ ผลส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยช่วงแรก การจัดพิมพ์รายงานวิจัยเหล่านี้เป็นความพยายามเบื้องต้นใน

การนำเสนอข้อมูลความจริงและการมองปัญหาอย่างพินิจพิเคราะห์ด้วยเหตุผล ออกเผยแพร่สู่สาธารณชนทั่วไป เพื่อเปิดเวทีในการแสวงหา “ทางเลือก” ที่ชัดเจนต่อการแก้ปัญหาวิกฤตของสังคมโดยรวม

โครงการวิจัยในช่วงที่สองเป็นการนำเอาความรู้ความเข้าใจที่ได้จากการศึกษาวิจัยในขั้นตอนแรกมาเป็นพื้นฐานในการแสวงหาแนวทางและการปฏิบัติการโดยยึดหลักการความร่วมมือจากทุกฝ่าย เพื่อเพิ่มศักยภาพให้กับชุมชนท้องถิ่นในการดูแลจัดการทรัพยากรของตนเองอย่างมีประสิทธิภาพ เป็นธรรมและยั่งยืน โครงการวิจัยในช่วงที่สองนี้จะเริ่มต้นในปี พ.ศ.2536

ตลอดระยะเวลา 2 ปีที่ผ่านมา โครงการวิจัยป่าชุมชนฯ ได้รับความร่วมมือและความช่วยเหลือจากบุคคลหลายฝ่าย ดังปรากฏในรายงานของคณะวิจัยโครงการป่าชุมชน ซึ่งมีทั้งนักวิชาการ นักพัฒนา เจ้าหน้าที่และผู้เชี่ยวชาญด้านการป่าไม้ ตลอดจน ผู้ทรงคุณวุฒิจากหลากหลายสาขา ทั้งจากภาครัฐและเอกชน ซึ่งได้กรุณาให้เกียรติเป็นที่ปรึกษาและให้คำแนะนำอันเป็นคุณประโยชน์ต่อโครงการฯ เสมอมา ความสนใจและสำนึกห่วงใยของท่านเหล่านี้ต่อปัญหาความเสื่อมทรามของสภาพแวดล้อม และการแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติไปจาก **สิทธิอันชอบธรรมของชุมชนท้องถิ่น** เป็นพลังผลักดันสำคัญช่วยให้โครงการฯ นี้ดำเนินไปได้ด้วยดี

โครงการวิจัยป่าชุมชนฯ คงไม่สามารถเริ่มต้นและพัฒนาขึ้นได้หากปราศจากทุนสนับสนุนจากมูลนิธิฟอร์ด และคุณเดวิด โทมัส ตัวแทนของมูลนิธิฯ ประจำประเทศไทย ซึ่งได้ให้ความสนใจและความช่วยเหลือต่อโครงการฯ ด้วยดีเสมอมา

ท้ายที่สุด โครงการวิจัยป่าชุมชนฯ ขอขอบคุณชาวบ้านในเขตพื้นที่กรณีศึกษาป่าชุมชนทุกท่าน ที่ได้กรุณาแบ่งปันภูมิปัญญา น้ำใจไมตรี และแสดงให้เห็นอย่างเป็นรูปธรรมในวิถีปฏิบัติถึงแนวทางในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม

เสนห์ จามริก

ยศ สันตสมบัติ

สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

มกราคม 2536

พื้บียบ

มงคค ค่านธานินทร์

- ⊕ หัวหน้าคณะวิจัย โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการ ป่าชุมชนในประเทศไทย :
แนวทางการพัฒนา ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
- ผู้อำนวยการสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

บ้ญชร แก้วส่อง

- ⊕ นักวิจัย โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการ ป่าชุมชนในประเทศไทย :
แนวทางการพัฒนา
- อาจารย์ประจำภาควิชาบริหารงานสาธารณสุข คณะสาธารณสุขศาสตร์
มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- รองผู้อำนวยการฝ่ายวางแผนและพัฒนา สถาบันวิจัยและพัฒนา
มหาวิทยาลัยขอนแก่น

วีระ ภาคอุทัย

- ⊕ นักวิจัย โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการ ป่าชุมชนในประเทศไทย :
แนวทางการพัฒนา
- อาจารย์ประจำภาควิชาเศรษฐศาสตร์เกษตร คณะเกษตรศาสตร์
มหาวิทยาลัยขอนแก่น

ประสิทธิ์ คุญร์ตัน

- ⊕ นักวิจัย โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการ ป่าชุมชนในประเทศไทย :
แนวทางการพัฒนา
- รองศาสตราจารย์ ประจำภาควิชาสังคมศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์
และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

ศุวิทย์ วีระศาวด์

- ⊕ นักวิจัย โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการ ป่าชุมชนในประเทศไทย :
แนวทางการพัฒนา
- รองศาสตราจารย์ ประจำภาควิชาประวัติศาสตร์และโบราณคดี
คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น

คณะวิจัยโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการ “ป้าชุมชนในประเทศไทย : แนวทางการพัฒนา”

1. ที่ปรึกษาโครงการ

1.1 ดร.สมศักดิ์ สุขวงศ์	1.2 ดร.นิวัติ เรืองพานิช
1.3 พลตรีจากรุภัทร เรืองสุวรรณ	1.4 นายทวีศักดิ์ กาญจนกนก
1.5 นายปิยะพร ศาสลิกุปต์	1.6 นายปกรณ์ จริงสูงเนิน
1.7 นายสิทธิชัย อึ้งภากรณ์	1.8 นายเอนก นาคะบุตร
1.9 นายโกมล แพรกทอง	

2. คณะวิจัยส่วนกลาง

2.1 ศ.เสน่ห์ จามริก	2.2 ดร.ยศ สันตสมบัติ
2.3 ดร.บวรศักดิ์ อุวรรณโณ	2.4 นายเจริญ คัมภีร์ภาพ
2.5 นายสมชาย ปรีชาศิลปกุล	2.6 น.ส.พิกุล อิทธิพิริ้ววงศ์

3. คณะวิจัยภาคเหนือ

3.1 ดร.ชยันต์ วรรณนะภูติ (หัวหน้าคณะวิจัย)	
3.2 รศ.ฉลาตชาย รมิตานนท์	3.3 ดร.อานันท์ กาญจนพันธ์ุ
3.4 ดร.สันธิฐิตา กาญจนพันธ์ุ	3.5 ดร.ดุสิต ดวงสา
3.6 อาจารย์ไพสิฐ พาณิชย์กุล	3.7 นายธีรพล สุวรรณรุ่งเรือง
3.8 นายชัชวาลย์ ทองดีเลิศ	3.9 นายสมนึก เบญจวิทยาธรรม
3.10 นายตุลวัตร พานิชเจริญ	3.11 นายจรรยา คำปิ่นนา
3.12 นายธีรวงศ์ คงทอง	3.13 นายณรงค์ ชมภูป่า
3.14 นายอุดม สุกใส	3.15 นายชุมพร บุญชื่น
3.16 น.ส.ปิยะนุช ชูชีพ	3.17 น.ส.หทัยรัตน์ พ่วงเซย

4. คณะวิจัยภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

4.1 ดร.มงคล ดำเนินานันท์ (หัวหน้าคณะวิจัย)	
4.2 ดร.บัญญัติ แก้วส่อง	4.3 รศ.ประสิทธิ์ คุณรัตน์
4.4 อาจารย์วีระ ภาคอุทัย	4.5 รศ.สุวิทย์ ธีรศาสตร์
4.6 นางสินี ช่างน้ำ	4.7 นายวิเชียร แสงโชติ
4.8 คุณประสิทธิ์ มากวงศ์	4.9 น.ส.เยาวลักษณ์ พิมพ์สิทธิ์
4.10 นางกุลธิดา ด้านศักดิ์ดา	4.11 น.ส.ภรณ์ ทองพรหม
4.12 น.ส.สุพิชา ลาผ่าน	4.13 นายประสิทธิ์ ตุ่นน้อม
4.14 นายสุพรหม มูลจุล	4.15 นายธนะจักร เย็นบำรุง
4.16 นายจิตติ กิจพงษ์ประพันธ์	4.17 นายวันชัย ปานพิมพ์
4.18 นายพิชาน ศาสตร์วาทิต	4.19 น.ส.เบญจวรรณ นาราสัจจ์
4.20 น.ส.อำไพ หงษ์ทอง	4.21 นางประภัสสร สมพงษ์

ผู้สนับสนุนโครงการวิจัยและกิจกรรมปาฐมชน

1. รศ.ดร.บุญยงค์ เกศเทศ	2. คุณอภิศักดิ์ โสมอินทร์
3. คุณสุรัตน์ วรจรงค์รัตน์	4. คุณปรีชา อยุทธะกุล
5. คุณวรรณรัตน์ โททอง	6. ดร.ศุภจิต มโนภิโมกษ์
7. ดร.นิพนธ์ ตั้งธรรม	8. ดร.อนุชาติ พวงสำลี
9. คุณวิไลต เตชะไพบูลย์	10. คุณวิลาศ เตชะไพบูลย์
11. คุณเลิศ ตันติสุกฤต	12. คุณทรงพล เจตนาวณิชย์
13. คุณนฤมล นพรัตน์	14. คุณวิวัฒน์ คติธรรมนิตย์
15. คุณเดชา ตั้งสีฟ้า	16. คุณวิฑูรย์ ปัญญากุล
17. คุณทัศนีย์ วีระกันต์	18. คุณปัญญา รัตนวัน
19. คุณสุชาติ เศรษฐมาลินี	20. คุณชมนุช ทิศนคง
21. คุณคุ้มพงษ์ ภูมิภูเขียว	22. คุณกฤษณา กล้าณรงค์
23. คุณรุ่งลดา ศรีชาติ	24. คุณอดิศักดิ์ จันทวิชานุวงศ์
25. คุณเฟื่องฟ้า เปี้ยจำปา	26. คุณจินตนา เปลี้นศรี
27. คุณพงศกร จันทรศรีเมือง	28. คุณกิจการ รัตนแก้ว
29. คุณเวียน ธรรมสอน	30. คุณกนกพร ดีบุรี

31. คุณชูเกียรติ ลีสุวรรณ	32. คุณสัมพันธ์ เตชะอธิก
33. คุณมานะ นาคำ	34. คุณเดช พุ่มคชา
35. คุณโกวิทย์ กุลสุวรรณ	36. คุณเอียด ตีพูน
37. คุณสุภา ไยเมือง	38. คุณประยูทธ ไชพันธ์แก้ว
39. คุณประเสริฐ ศรีศักดิ์	40. คุณวิสูตร อยู่คง

คำนำ

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสาน เป็นภูมิภาคที่มีขนาดใหญ่ที่สุดของประเทศมีจำนวนประชากรมากที่สุด และเป็นแหล่งอารยธรรมเก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งของเอเชียอาคเนย์ อีสานมีพัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรมที่เพียบพร้อมไปด้วยพลหลาย ๆ ด้าน และมีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับพัฒนาการทางสังคมวัฒนธรรมของท้องถิ่นอื่น ๆ เช่น ภาคเหนือและภาคกลาง รวมทั้งอาณาจักรใกล้เคียง เช่น ลาว กัมพูชาและเวียดนาม ดังปรากฏร่องรอยและหลักฐานมากมาย ทั้งที่เป็นตำนาน นิทานพื้นบ้าน จาริตประเพณี พงศาวดาร ศิลาจารึกและวัดอุสถานจากหลายยุคหลายสมัย

แต่ผลพวงของการพัฒนาในช่วงสามทศวรรษที่ผ่านมากลับทำให้อีสานกลายเป็นภูมิภาคที่ยากจนที่สุดของประเทศ และกำลังเป็นเวทีแห่งความขัดแย้งและการแย่งชิงทรัพยากรที่ทวีความเข้มข้นดุเดือดขึ้นเป็นลำดับ ประวัติศาสตร์อีสานในยุคนี้ จึงเป็นประวัติศาสตร์แห่งการครอบงำและแย่งชิงทรัพยากรไปจากชุมชนท้องถิ่น โดยเริ่มต้นตั้งแต่เมื่อรัฐเริ่มให้สัมปทานทำไม้ในภาคอีสานแก่บริษัทเอกชน ตามแนวทางมติคณะรัฐมนตรีเมื่อวันที่ 19 พฤศจิกายน พ.ศ. 2511 เป็นต้นมา มีพื้นที่ป่าที่ให้สัมปทานทั้งหมดจนถึงปี พ.ศ.2530 ประมาณ 38.6 ล้านไร่ หรือคิดเป็นร้อยละ 87 ของพื้นที่ป่าทั้งหมดในภาคอีสานประมาณ 44.3 ล้านไร่¹ จากตัวเลขข้างต้นแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า **การลดลงของพื้นที่**

ป่าแทบทั้งหมดของภาคอีสานมีสาเหตุหลักมาจากการให้สัมปทานป่าของรัฐนั่นเอง หลังจากทยอยตัดไม้ออกจากป่าอย่างมากมายมหาศาล รัฐก็เริ่มสนับสนุนการปลูกพืชพาณิชย์เพื่อส่งออกอย่างขนานใหญ่ และนำรายได้จากการส่งออกพืชพาณิชย์ไปพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเพื่อประโยชน์สุขของภาคธุรกิจอุตสาหกรรม ยังผลให้พื้นที่ป่าซึ่งถูกทำลายลงจากสัมปทาน ถูกบุกเบิกจับจองโดยชาวบ้านเพื่อขยายพื้นที่เพาะปลูกเพิ่มขึ้นตามนโยบายและการสนับสนุนของรัฐ จนกระทั่งเมื่อเกิดความต้องการที่ดินเพื่อใช้ปลูกไม้โตเร็ว กอปรกับทรัพยากรและสภาพแวดล้อมของภาคอีสานเริ่มเสื่อมโทรมอย่างหนัก รัฐจึงได้ดำเนินการมาตรการพยายามยึดพื้นที่ป่าคืนจากราษฎร โดยอ้างว่าเพื่อการอนุรักษ์หรือการปลูกป่าเพิ่มในรูปของไม้โตเร็ว เพื่อประโยชน์สุขของธุรกิจอุตสาหกรรมอีกเช่นกัน มาตรการยึดป่าคืนจากราษฎร ไม่ว่าจะเป็นในรูปของโครงการจัดที่ทำกินให้กับราษฎรผู้ยากไร้ในเขตป่าสงวนเสื่อมโทรม(คจก.) หรือการปลูกสร้างสวนป่าของรัฐ ได้รับการต่อต้านอย่างหนักจากราษฎรในพื้นที่ เพราะรัฐมองป่าเป็นที่ดินหรือสมบัติของรัฐ ในขณะที่ราษฎรมองว่าพื้นที่เหล่านั้นมิใช่ป่าอีกต่อไป หากแต่เป็น 'ที่ดินทำกิน' เพื่อความอยู่รอดของตนเองและครอบครัว

นอกเหนือไปจากการครอบงำและการแย่งชิงทรัพยากรโดยคนนอกภาคอีสานยังต้องเผชิญหน้ากับปัญหาอันสืบเนื่องมาจากข้อจำกัดทางด้านกายภาพ และเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองอีกหลายประการด้วยกัน

ลักษณะภูมิอากาศของภาคอีสาน เป็นภูมิอากาศแบบร้อนชื้นสลับแห้ง ปริมาณน้ำฝนโดยเฉลี่ยต่อปีมีประมาณ 1,450 มม. มากกว่าค่าเฉลี่ยของภาคเหนือและภาคกลาง แม้ว่าปริมาณน้ำฝนจะมีมาก แต่ลักษณะดินของภาคอีสานส่วนใหญ่ประกอบด้วยหินทรายและหินดินดาน จึงทำให้มีคุณภาพต่ำ ดูดซับน้ำไม่ได้ และพื้นที่ส่วนใหญ่ไม่เหมาะสมต่อการผลิตภาคเกษตรกรรม ทรัพยากรน้ำซึ่งเป็นปัจจัยพื้นฐานของเกษตรกรรมก็ไม่เคยได้รับการพัฒนาอย่างจริงจังในพื้นที่ภาคอีสาน พื้นที่ส่วนใหญ่อาศัยน้ำฝนสำหรับทำการเพาะปลูกมีเพียงร้อยละ 6.5 ของพื้นที่ภาคอีสานทั้งหมดเท่านั้นที่สามารถรับน้ำจากระบบชลประทาน นอกจากนั้น ปัญหาดินเค็มเริ่มกลายเป็นปัญหาสำคัญและทวีความรุนแรงเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วครอบคลุมอาณาบริเวณประมาณร้อยละ 35 ของพื้นที่ภาคในปัจจุบัน²

ปัญหาดินคุณภาพต่ำและเป็นดินทรายหรือมีกรวดปนหินลูกรังมาก ปัญหาคาระล้างพังทลายของหน้าดิน การขาดแคลนน้ำ และมีทิศทางสังคมของการจัดการทรัพยากร เช่น ปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะป่าและแหล่งน้ำ ปัญหาการขาดการวางแผนการใช้ประโยชน์ที่ดินระดับภาค ปัญหาจากการปลูกพืชพาณิชย์และการกตราคาพืชผล ปัญหาสิทธิการถือครองที่ดิน ปัญหาการไร่ที่ทำกิน ฯลฯ ล้วนเป็นปัจจัยสำคัญส่งผลให้ชาวนาชาวไร่อีสาน ต้องเผชิญหน้ากับสภาพชีวิตที่ลุ่มดอนเรื่อยมา

ภาคอีสานมีประชากรถึงร้อยละ 35 ของประชากรทั่วประเทศ แต่มีผลผลิตเพียงร้อยละ 13.6 ของผลิตภัณฑ์มวลรวม (Gross Domestic Product) ในปี พ.ศ.2530 และเพิ่มขึ้นเป็นร้อยละ 19 ในปี พ.ศ.2532³ เมื่อเทียบอัตราส่วนระหว่างผลิตภัณฑ์มวลรวม กับจำนวนประชากรของทั้งภูมิภาค แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า รายได้และระดับการยังชีพของชาวอีสานคงอยู่ในระดับค่อนข้างต่ำเมื่อเทียบกับประชากรในภูมิภาคอื่นๆ

จากข้อมูลและบทวิเคราะห์ของธนาคารโลก⁴ รายได้ต่อหัวของประชากรในภาคอีสานระหว่างปีพ.ศ.2507-2518 เพิ่มขึ้นเร็วกว่าประชากรในภูมิภาคอื่นๆ ของประเทศไทย แม้กระนั้นก็ดี คริวเรือนในภาคอีสานที่มีรายได้ต่ำกว่า 'ขีดความยากจน'⁵ ได้เพิ่มขึ้นจากร้อยละ 24.4 ในปี พ.ศ.2524 เป็นร้อยละ 29.6 ในปี พ.ศ.2528 และลดลงเป็นร้อยละ 22.6 ในปี พ.ศ.2531

เมื่อพิจารณาจากจำนวนประชากรทั้งภูมิภาค ข้อมูลได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าในปี พ.ศ.2518 ภาคอีสานมีประชากรที่มีรายได้ต่ำกว่าขีดความยากจนถึงร้อยละ 44.9 จำนวนประชากรยากจนลดลงเป็นร้อยละ 35.9 ในปี พ.ศ.2524 และกลับเพิ่มสูงขึ้นเป็นร้อยละ 48.2 ในปี พ.ศ.2529 และลดลงเป็นร้อยละ 42.5 ในปี พ.ศ.2531 โดยตลอดระยะเวลาดังกล่าว ภาคอีสานมีอัตราส่วนของประชากรยากจนมากกว่าภาคอื่นๆ ของประเทศอย่างต่อเนื่องเสมอมา⁶

อย่างไรก็ตาม สภาพความยากจนและจำนวนคนยากจน มิได้เพิ่มขึ้นแต่เฉพาะในกลุ่มประชากรภาคอีสานเท่านั้น แต่จำนวนคนยากจนทั่วประเทศก็ได้เพิ่มขึ้นจาก 12.8 ล้านคนในปีพ.ศ.2518 เป็น 13.9 ล้านคนในปี พ.ศ.2531⁷ ยิ่งไปกว่านั้น การเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรยากจนมีอัตราส่วนของการเพิ่มที่

กระจุกตัวอยู่ในภาคอีสานเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ จนในปี พ.ศ.2531 พบว่าเกือบร้อยละ 60 ของคนยากจนทั้งประเทศมาจากภูมิภาคอีสาน

การเพิ่มขึ้นของประชากรยากจน บ่งชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนว่า แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ซึ่งเน้นการเจริญเติบโตและการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรมในเขตเมืองมิได้ทำให้ผลประโยชน์กระจายตัวไปสู่คนส่วนใหญ่ของประเทศอย่างทั่วถึง ในทางตรงกันข้าม การเติบโตอย่างไม่สมดุลและกระจุกตัวอยู่ในเขตมหานคร ทำให้ระบบเศรษฐกิจมีลักษณะเป็นระบบแบ่งส่วนบุญและมีได้แก่ปัญหาการว่างงานในชนบท การเพิ่มผลผลิตในภาคเกษตรอย่างยั่งยืน การกระจายรายได้ การพัฒนาอุตสาหกรรมในชนบท และปัญหาอื่นๆ อีกมากมาย

เหตุผลแห่งความล้มเหลวและความยากจนของภาคอีสาน เกียวพันและสืบเนื่องโดยตรงกับนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ ยุทธศาสตร์การพัฒนาชนบท และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง นโยบายการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และแนวทางในการพัฒนาผลผลิตทางการเกษตร

ในช่วงสองทศวรรษที่ผ่านมา ภาคเกษตรกรรมของประเทศไทย มิได้มีการพัฒนาเทคโนโลยีทางการผลิตเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพทางการผลิตแต่อย่างใด ตัวอย่างเช่น ในปี พ.ศ.2519 ประเทศไทยสามารถผลิตข้าวได้ 2.07 ตัน/เฮกตาร์ และค่าเฉลี่ยของประสิทธิภาพในการผลิตข้าวก็ทรงตัวหรือลดลงกว่าระดับนี้เรื่อยมา ในปี พ.ศ.2530 ประสิทธิภาพทางการผลิตข้าวของไทยลดลงไปอยู่ในระดับ 1.99 ตัน/เฮกตาร์ ประสิทธิภาพทางการผลิตข้าวของภาคอีสาน ก็มีค่าเฉลี่ยที่ลดลงอย่างต่อเนื่องในช่วงเวลาเดียวกัน^๑

ข้อมูลจากสถาบันวิจัยช้วนานาชาติ ฟิลิปปินส์ แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า ผลผลิตทางการเกษตรต่อคนของประเทศไทย ต่ำกว่าค่าเฉลี่ยของประเทศอื่นๆ ในเอเชีย ไม่ว่าจะเป็นจีน อินโดนีเซีย หรือเวียดนาม^๑ นอกเหนือจากการผลิตข้าวแล้ว ภาพรวมของภาคเกษตรของไทยก็มีการเจริญเติบโตและการเพิ่มผลผลิตที่ค่อนข้างต่ำ เมื่อเปรียบเทียบกับประเทศเพื่อนบ้านในเอเชียอาคเนย์ ผลผลิตทางการเกษตรของภาคอีสาน ยิ่งมีการเพิ่มในระดับที่ต่ำมาก เมื่อเทียบกับภูมิภาคอื่นๆ ของประเทศ

ปัญหาการเพิ่มผลผลิตในภาคเกษตรของอีสาน เกียวพันกับสภาพดินที่มี

คุณภาพต่ำ ขาดธาตุอาหาร มีความเค็มสูง และดูดซับน้ำไม่ได้ นอกจากนี้ปัญหาดังกล่าวยังเชื่อมโยงไปถึงการจัดการที่ดินซึ่งไม่เคยได้รับการวางแผนอย่างเป็นระบบ และปัญหาการขาดระบบชลประทานที่มีประสิทธิภาพและมีการกระจายตัวอย่างทั่วถึง

นอกจากนั้น ปัญหาคุณภาพดินและน้ำ ยังเกี่ยวพันโดยตรงกับการทำลายป่าอย่างรวดเร็ว พื้นที่ป่าในภาคอีสานแต่เดิมมีอยู่ประมาณ 44.3 ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ 42 ของพื้นที่ทั้งหมดของภูมิภาค พื้นที่ป่าดังกล่าวถูกทำลายจนลดลงอย่างรวดเร็วโดยเฉพาะในช่วงที่มีการให้สัมปทานไม้อย่างหนักคือช่วงปี พ.ศ.2516-19 พื้นที่ป่าลดลงเฉลี่ยปีละประมาณ 2.6 ล้านไร่และในช่วงปี พ.ศ. 2519-31 พื้นที่ป่าลดลงเฉลี่ยปีละ 3.2 ล้านไร่ ในปี พ.ศ.2531 ภาคอีสานมีพื้นที่ป่าเหลือเพียง 14.8 ล้านไร่ หรือร้อยละ 14 ของพื้นที่ทั้งภาค ¹⁰

ปัญหาคุณภาพดิน น้ำ และการที่ป่าถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว ทำให้สภาพความแห้งแล้งและขาดแคลนน้ำหอมกระหน้าชาวอีสานรุนแรงขึ้นเรื่อยๆ และกลายเป็นปัญหาหลักของการเพิ่มผลผลิตในภาคเกษตร ผลผลิตข้าวในภาคอีสาน มีแนวโน้มลดลงเรื่อยๆ จาก 1.69ตัน/เฮกตาร์ ในปี พ.ศ.2521 มาเป็น 1.50 ตัน/เฮกตาร์ ในปี พ.ศ.2524 และ 1.41 ตัน/เฮกตาร์ ในปี พ.ศ. 2531 ¹¹

การเพิ่มผลผลิตทางการเกษตรในภาคอีสาน จึงมิใช่การเพิ่มผลผลิตต่อไร่หรือการเพิ่มประสิทธิภาพทางการผลิต หากแต่เป็นการเพิ่มผลผลิตโดยการขยายเนื้อที่เพาะปลูก

ตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา ชาวอีสานส่วนใหญ่สามารถแก้ไขปัญหามากน้อยของตนเองได้ในระดับหนึ่ง ด้วยการอพยพโยกย้ายไปหาที่ดินทำกินใหม่ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การอพยพเข้าถากถางพื้นที่ป่าในบริเวณซึ่งบริษัทสัมปทานไม้ได้ตัดถนนเข้าไป เมื่อไม้ใหญ่ถูกโค่นและชักลากออกไป ชาวบ้านก็ติดตามเข้าไปบุกเบิกที่ทำกินเพื่อปลูกข้าวและพืชพาณิชย์อื่นๆ เช่น ข้าวโพด มันสำปะหลัง ปอ อ้อย เป็นต้น นโยบายของรัฐบาลในการสนับสนุนให้เกษตรกรปลูกพืชพาณิชย์เพื่อการส่งออก และการกวดราคาพืชผลทางการเกษตร โดยเฉพาะข้าวอย่างสม่ำเสมอ รวมทั้งการเพิ่มขึ้นของประชากร ทำให้เกษตรกรจำเป็นต้องเพิ่มเนื้อที่เพาะปลูกให้มากขึ้นเพื่อให้เพียงพอต่อการยังชีพ

การแก้ปัญหาปากท้องของชาวอีสานด้วยการอพยพเข้าไปบุกเบิกที่ดินทำกินใหม่ ๆ จึงมิใช่เป็นเพียงการตอบสนองต่อปัญหาความแห้งแล้ง และปัญหาที่ดินทำกินเสื่อมคุณภาพเท่านั้น แต่ยังเป็นการดำเนินตามนโยบายของรัฐที่ส่งเสริมให้เกษตรกรเพิ่มเนื้อที่เพาะปลูกเพื่อขยายผลผลิตและการส่งออกสินค้าในภาคเกษตร

อย่างไรก็ตาม ในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา การแก้ปัญหาด้วยการอพยพไปหาที่ดินทำกินใหม่ไม่ว่าจะเกิดจากความแห้งแล้ง การเสื่อมคุณภาพของดินหรือการไร้ที่ดินก็ตาม จะไม่สามารถกระทำเพิ่มขึ้นได้มากนัก เนื่องจากพื้นที่ป่าของภาคอีสานได้ลดลงอย่างรวดเร็ว และกลไกของรัฐก็ได้เริ่มทำการปลักดินให้ชาวบ้านออกจากพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ ดังเช่น 'โครงการจัดที่ทำกินให้กับราษฎรผู้ยากไร้ในเขตป่าเสื่อมโทรม' หรือ คจก. และโครงการปลูกสร้างสวนป่าทับที่ทำกินของราษฎร ซึ่งก่อให้เกิดปัญหาขัดแย้งและการแย่งชิงทรัพยากรอย่างรุนแรงและต่อเนื่องดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น

ตลอดระยะเวลา 2 ปีที่ผ่านมา การศึกษาวิจัยในโครงการป่าชุมชนฯ ในพื้นที่ต่าง ๆ ของทางภาคเหนือและภาคอีสาน ได้ทำให้เรามองเห็นชัดเจนขึ้นเป็นลำดับว่า สาเหตุหลักที่ทำให้พื้นที่ป่าของประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาคอีสาน ลดลงอย่างมหาศาล มาจากความล้มเหลวและความลึกลับขัดแย้งในนโยบายและการจัดการของรัฐ ด้านหนึ่งรัฐมองป่าเป็นซุงและผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ รัฐให้สัมปทานไม้โดยปราศจากการควบคุมตรวจสอบจนพื้นที่ป่าลดลงอย่างรวดเร็ว อีกด้านหนึ่ง รัฐส่งเสริมให้เกษตรกรเพิ่มพื้นที่เพาะปลูกเพื่อขยายผลผลิตและการส่งออกสินค้าในภาคเกษตร ในเวลาต่อมา รัฐเริ่มดำเนินการปลักไพรราษฎรให้ออกไปจากที่อยู่และที่ทำกินของตนด้วยข้อกล่าวหาที่ว่าราษฎรเหล่านี้ทำผิดกฎหมาย บุกรุกป่าสงวนและเป็นสาเหตุทำให้ป่าต้องสูญสิ้นไป การยึดติดอยู่แต่เพียงมาตรการด้านกฎหมายในลักษณะอำนาจนิยมย่อมมิใช่ทางแก้ปัญหา และการอพยพราษฎรออกจากพื้นที่ก็มิได้ทำให้เราได้พื้นที่ป่ากลับคืนมาแต่อย่างใด

ในทางตรงกันข้าม ข้อมูลจากการศึกษาวิจัยในพื้นที่ภาคอีสานทำให้เรามองเห็นได้ชัดเจนว่าชาวบ้านในหลาย ๆ พื้นที่ของภาคอีสานยังมีศักยภาพในการจัดการทรัพยากร การอนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากป่าอย่างยั่งยืน แม้ว่าใน

หลาย ๆ กรณี ศักยภาพของชุมชนจะถูกลดทอนลงไปเป็นอย่างมากจากพลังกดดันต่อการใช้พื้นที่ป่า จากระบบกฎหมายที่ไม่ยอมรับสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากร การแพร่ระบาดของโรคโคโรนา และจากเงื่อนไขอื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การลักลอบตัดไม้ของนายทุนอหิทธิพล ปัญหาความยากจน ฯลฯ ประเด็นปัญหาจึงอยู่ที่ว่า ทำอย่างไรเราจึงจะเพิ่มศักยภาพของชุมชนในการจัดการทรัพยากรของตนเองอย่างยั่งยืนได้ แนวทางการแก้ปัญหา จะต้องเริ่มต้นจากการมองปัญหาโดยองค์รวมและรอบด้าน ดังที่คณะวิจัยของทางภาคอีสานได้นำเสนอไว้อย่างเป็นทางการ

ในช่วงหลายปีที่ผ่านมา ปัญหาภัยแล้งและการขาดแคลนน้ำได้ทำให้ชุมชนในหลาย ๆ พื้นที่เริ่มหันมาตระหนักถึงความสำคัญของป่าชุมชน และพยายามที่จะพลิกฟื้นจิตสำนึกในการรักษาป่าอย่างยั่งยืนเพื่อความอยู่รอดของตน ยิ่งไปกว่านั้น การคุกคามเพื่อแย่งชิงทรัพยากรโดยรัฐและบุคคลภายนอกอื่น ๆ ได้ทำให้ชุมชนในหลาย ๆ พื้นที่เริ่มรวมตัวกันขึ้นทั้งในระดับชุมชนและระดับเครือข่ายเพื่อขออยู่อาศัยและทำกินในพื้นที่เดิม โดยจะช่วยทำการฟื้นฟูและอนุรักษ์ทรัพยากรป่าเสียเองแทนที่จะให้รัฐเป็นผู้ดำเนินการแต่เพียงฝ่ายเดียว โดยขับไล่ราษฎรออกจากพื้นที่

จากปรากฏการณ์นี้ หากพิจารณาเพียงผิวเผินแล้ว อาจคิดไปได้ว่าขบวนการชาวบ้านที่เกิดขึ้นในภาคอีสาน เช่น การประท้วงต่อต้านคจก. หรือคณะกรรมการอนุรักษ์ป่า 7 จังหวัด ภาคอีสาน เป็นเพียงความพยายามของชาวบ้านในการต่อรองกับรัฐในเรื่องของที่ดินทำกินเท่านั้น แต่ถ้าพิจารณาจากข้อมูลในรายงานวิจัยเล่มนี้อย่างถ่องแท้แล้วจะเห็นได้ว่า โดยเนื้อแท้ความจริงแล้วชาวบ้านกำลังต่อรองกับรัฐอยู่จริง แต่การต่อรองของชาวบ้านมิได้สืบเนื่องมาจากความต้องการเพียงที่ดินทำกินเท่านั้น แต่ยังเกิดขึ้นจากความต้องการของชาวบ้านในการรักษาป่าด้วย ชาวบ้านจำเป็นต้องต่อรองกับรัฐเพราะความสามารถในการรักษาป่าของชาวบ้านขึ้นอยู่กับปัจจัยสำคัญอย่างน้อย 2 ประการ คือ ประการแรก ความสามารถในการรักษาป่าของชาวบ้าน ขึ้นอยู่กับการที่รัฐยอมรับรองสิทธิของชาวบ้านในการจัดการทรัพยากร และประการที่สอง ความสามารถในการรักษาป่าขึ้นอยู่กับความมั่นคงในการใช้ที่ดิน และการเพิ่มประสิทธิภาพทางการผลิตเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้น

ในยุคสมัยของการแย่งชิงทรัพยากร หากชาวบ้านยังคงมีฐานะยากจนและไม่ได้รับการรับรองสิทธิในการจัดการป่าของชุมชน ชาวบ้านฝ่ายเดียวย่อมไม่มีกำลังพอจะรักษาป่า และด้านทานการรุกรานของผู้มีอิทธิพลจากภายนอกได้ ชาวบ้านจำเป็นต้องได้รับการสนับสนุนจากรัฐทั้งในด้านของการยอมรับสิทธิตามกฎหมาย และความช่วยเหลือด้านเศรษฐกิจ เช่น การจัดโครงการพัฒนาที่ตอบสนองความต้องการและปัญหาของชาวบ้านอย่างแท้จริง ซึ่งจะช่วยลดแรงกดดันต่อป่าลงอย่างมหาศาล ด้วยเหตุนี้ ชาวบ้านจึงไม่ได้ต่อรองกับรัฐเพื่อสิทธิที่จะทำอะไรกับป่าก็ได้ เพราะการรับรองสิทธิโดยรัฐจะต้องมีเงื่อนไข ในขณะเดียวกัน ความต้องการอนุรักษ์และฟื้นฟูสภาพป่า ก็เป็นความต้องการที่แท้จริง เพราะชาวบ้านเริ่มตระหนักถึงภัยแล้งและเพราะป่ามีความสำคัญและผูกพันกับวิถีชีวิตและอนาคตของชาวบ้าน ชาวบ้านเข้าใจดีว่าป่ามีความสำคัญต่อระบบนิเวศ อาหาร ยา และการผลิตของชาวบ้านเพียงใด

การแก้ปัญหาความขัดแย้ง และการแย่งชิงทรัพยากรในภาคอีสานและในภาคอื่นๆ ของประเทศ จึงต้องเริ่มต้นด้วยการปรับเปลี่ยนวิถีคิด โดยมองปัญหาในระดับโครงสร้างอย่างชัดเจน รวมทั้งการทบทวนกฎหมายและนโยบายเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร โดยให้ความสำคัญกับการสนับสนุนชุมชนท้องถิ่นให้เป็นผู้จัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน และรัฐปรับเปลี่ยนบทบาทมาเป็นผู้ให้การรับรองสิทธิ ให้การสนับสนุนในด้านข้อมูลข่าวสาร และให้ความช่วยเหลือทางเทคนิคความรู้ต่างๆ เช่น วนเกษตร เกษตรผสมผสาน เกษตรทางเลือก เป็นต้น เพื่อช่วยให้ชุมชนท้องถิ่น สามารถพัฒนาความสามารถในการผลิตและศักยภาพในการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม

ยศ สันตสมบัติ

มกราคม 2536

สารบัญ

บทที่ 1 บทนำ

	หน้า
1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	3
2. ประเด็นปัญหาที่วิจัย	7
3. ขอบเขตของการวิจัย	8
4. เกณฑ์การเลือกพื้นที่	9
5. ระเบียบวิธีการวิจัย	9
6. การแบ่งยุคเพื่อการศึกษา	13

บทที่ 2 ลักษณะกายภาพ

1. ลักษณะกายภาพภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	19
2. ลักษณะพืชพรรณป่าของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	31
3. ลักษณะกายภาพพื้นที่ป่าที่ศึกษา	44

บทที่ 3 ความหมายของป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

1. ปัญหาของป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	65
2. เหตุผลและประสบการณ์ของชาวบ้านในการใช้พื้นที่ป่า	66
3. กรณีศึกษาเพื่อใช้เป็นแนวสรุปความหมาย	67

4. การเลือกใช้พื้นที่ป่าของชาวบ้าน	81
5. ระดับของสิทธิใช้สอย	82
6. ป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : ความหมายจากการศึกษา	83

บทที่ 4 การเปลี่ยนแปลงในสภาพทรัพยากรป่าชุมชน 97

1. สภาพทรัพยากรป่าชุมชนในอดีต	97
2. สภาพทรัพยากรป่าชุมชนในยุคบุกเบิกป่า	99
3. สภาพทรัพยากรป่าชุมชนในปัจจุบัน	109
4. เหตุแห่งความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ	117
5. การเปลี่ยนแนวความคิดการปลูกพืชของชาวบ้าน	121
6. บทสรุปสถานภาพทรัพยากรป่าชุมชน	122

บทที่ 5 การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ 127

1. ภาพรวมเศรษฐกิจที่มีผลกระทบต่อป่าชุมชน	127
2. สภาพเศรษฐกิจป่าชุมชน	130
3. เหตุปัจจัยทางเศรษฐกิจที่มีผลกระทบต่อทรัพยากรป่าชุมชน	133
4. บทสรุปเศรษฐกิจการผลิตบนพื้นที่ป่าชุมชน	137

บทที่ 6 การเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมความเชื่อ 145

1. กรอบการนำเสนอ	145
2. ความเข้มข้นของวัฒนธรรมความเชื่อเกี่ยวกับป่า	146
3. เหตุปัจจัยที่มีผลกระทบต่อวัฒนธรรมความเชื่อ	150
4. การปรับตัวทางวัฒนธรรมของป่าชุมชน	154
5. บทสรุปป่าชุมชนภายใต้การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมความเชื่อ	156

บทที่ 7 การปรับตัวทางสังคม เพื่อการบริหารและการจัดการทรัพยากร 159

1. รูปแบบการบริหารจัดการทรัพยากรป่าชุมชน	159
2. องค์กรชุมชน	184
3. ความขัดแย้งเกี่ยวกับทรัพยากรชุมชน	191

ป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (21)

4. ประเด็นที่น่าสนใจ 194

บทที่ 8 สรุปและเสนอแนะ 199

1. ลักษณะของป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 199

2. เงื่อนไขการเกิดและการดำรงอยู่ของป่าชุมชน 201

3. การบริหารการจัดการป่าชุมชน 205

4. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายวิเคราะห์ 205

เชิงอรรถคำนำ 215

บรรณานุกรม 217

สารบัญตาราง

	หน้า
บทที่ 2	
ตาราง 2.1	แม่น้ำและหนองบึงของประเทศไทย 29
ตาราง 2.2	เนื้อที่คุณภาพต่าง ๆ ของลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนบน ลุ่มน้ำมูล-ชี และลุ่มน้ำภาคใต้ 32
ตาราง 2.3	สัดส่วนของพื้นที่ระดับภาค 37
ตาราง 2.4	พื้นที่ป่าไม้ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 39
ตาราง 2.5	จำนวนและพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 40
ตาราง 2.6	อุทยานแห่งชาติในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 41
ตาราง 2.7	เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 43
ตาราง 2.8	แหล่งที่ตั้งป่าชุมชนที่ศึกษา 45
ตาราง 2.9	ลักษณะพื้นฐานธรณีวิทยา 48
ตาราง 2.10	ลักษณะฝนของพื้นที่ศึกษา 57
ตาราง 2.11	ลักษณะดินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 58
ตาราง 2.12	ลักษณะป่าไม้ที่สัมพันธ์กับพื้นที่ศึกษา 62
บทที่ 3	
ตาราง 3.1	สัดส่วนการใช้พื้นที่ป่าของชุมชน 81
บทที่ 4	
ตาราง 4.1	ด้วยาสุมไพร 114
ตาราง 4.2	ระบบการปลูกพืช 120

บทที่ ๕

ตาราง 5.1	การได้มาซึ่งที่ดินที่เกษตรกรครอบครองอยู่ในปัจจุบัน เฉลี่ยต่อครัวเรือนในแต่ละกลุ่ม	138
ตาราง 5.2	ประเภทของเอกสารสิทธิ์ในการครอบครองที่ดินของ เกษตรกรเฉลี่ยต่อครัวเรือนในแต่ละกลุ่ม	139
ตาราง 5.3	การใช้ประโยชน์ในที่ดินที่เกษตรกรครอบครองเฉลี่ยต่อครัวเรือน	140
ตาราง 5.4	รายได้เงินสด รายจ่ายเงินสด และหนี้สินค้างชำระ เฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อปีในแต่ละกลุ่ม	141
ตาราง 5.5	พื้นที่เพาะปลูกมันสำปะหลัง (พ.ศ.2534) จำนวนโรงงานมันสำปะหลังโดยแยกเป็นรายจังหวัด	142

สารบัญแนพเพนที่

	หน้า
บทที่ 2	
แผนทที่ 2.1	แสดงที่ตั่งภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ 21
แผนทที่ 2.2	แสดงลักษณะทางธรณีวิทยาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 22
แผนทที่ 2.3	แสดงลักษณะภูมิประเทศภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 24
แผนทที่ 2.4	แสดงปริมาณน้ำฝนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 26
แผนทที่ 2.5	แสดงลักษณะลุ่มน้ำที่สำคัญในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 30
แผนทที่ 2.6	แสดงพื้นที่ป่าไม้ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 36
แผนทที่ 2.7	แสดงอุทยานแห่งชาติและเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 42
แผนทที่ 2.8	แสดงแหล่งที่ตั่งป่าชุมชนที่ศึกษาทัง 8 พื้นที่ 46
บทที่ 3	
แผนทที่ 3.1	แสดงการจําแนกพื้นที่ป่าชุมชนและการใช้ที่ดิน บ้านแสงภา อ.นาแห้ว จ.เลย 85
แผนทที่ 3.2	แสดงการจําแนกพื้นที่ป่าชุมชนและการใช้ที่ดิน บ้านข้าม่วง อ.วังสะพุง จ.เลย 86
แผนทที่ 3.3	แสดงการจําแนกพื้นที่ป่าชุมชนและการใช้ที่ดิน บ้านตาครินทอง อ.ภูเขียว จ.ชัยภูมิ 87
แผนทที่ 3.4	แสดงการจําแนกพื้นที่ป่าชุมชนและการใช้ที่ดิน บ้านโนนลาน อ.อุทุมพรพิสัย จ.ศรีสะเกษ 88
แผนทที่ 3.5	แสดงการจําแนกพื้นที่ป่าชุมชนและการใช้ที่ดิน บ้านโคกค้าเนิน อ.เมือง จ.ยโสธร 89
แผนทที่ 3.6	แสดงการจําแนกพื้นที่ป่าชุมชนและการใช้ที่ดิน บ้านชาติ อ.เขาวง จ.กาฬสินธุ์ 90
แผนทที่ 3.7	แสดงการจําแนกพื้นที่ป่าชุมชนและการใช้ที่ดิน บ้านเทพพัฒนา อ.ปะคำ จ.บุรีรัมย์ 91
แผนทที่ 3.8	แสดงการจําแนกพื้นที่ป่าชุมชนและการใช้ที่ดิน บ้านโปรงน้อย อ.ตระการพิชผล จ.อุบลราชธานี 92

สารบัญแนพแนภาพ

	หน้า
บทที่ 7	
แผนภาพ 7.1 ขบวนการต่อสู้เรียกร้องทางการเมือง	160
แผนภาพ 7.2 ลักษณะโครงสร้างอำนาจในชุมชน	165
แผนภาพ 7.3 กระบวนการในการบริหารจัดการทรัพยากร	166
แผนภาพ 7.4 โครงสร้างอำนาจหลายโครงสร้างของชุมชน	169
แผนภาพ 7.5 กระบวนการในการจัดการทรัพยากรที่อิงอยู่กับ ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชุมชนใหม่	171
แผนภาพ 7.6 โครงสร้างอำนาจเดี่ยวภายใต้ผู้นำ	173
แผนภาพ 7.7 โครงสร้างอำนาจเดี่ยวภายใต้องค์กร	176
แผนภาพ 7.8 โครงสร้างอำนาจหลายโครงสร้างในชุมชน	179
แผนภาพ 7.9 แสดงกระบวนการบริหารจัดการทรัพยากร ที่เป็นขบวนการต่อรองทางการเมือง	180

สารบัญแนพผนญ

	หน้า
บทที่ 2	
แผนภูมิ 2.1 แสดงภาพตัดขวางและการใช้ที่ดินป่าชุมชนบ้านหนองโน (ป่าโนนลาน) จ.ศรีสะเกษ	49
แผนภูมิ 2.2 แสดงภาพตัดขวางและการใช้ที่ดินป่าชุมชนบ้านแสงภา (ป่าภูตีสวนทราย) จ.เลย	50
แผนภูมิ 2.3 แสดงภาพตัดขวางและการใช้ที่ดินป่าชุมชนบ้านโปร่งน้อย (ป่าดงชุมคำ) จ.อุบลราชธานี	51
แผนภูมิ 2.4 แสดงภาพตัดขวางและการใช้ที่ดินป่าชุมชนบ้านเทพพัฒนา (ป่าดงใหญ่) จ.บุรีรัมย์	52
แผนภูมิ 2.5 แสดงภาพตัดขวางและการใช้ที่ดินป่าชุมชนบ้านชาด (ป่าภูเพ็ก-ภูล้อมข้าว) จ.กาฬสินธุ์	53
แผนภูมิ 2.6 แสดงภาพตัดขวางและการใช้ที่ดินป่าชุมชนบ้านตาครินทอง (ป่าภูหลง) จ.ชัยภูมิ	54
แผนภูมิ 2.7 แสดงภาพตัดขวางและการใช้ที่ดินป่าชุมชนบ้านชำม่วง (ป่าดงชำทอง) จ.เลย	55
แผนภูมิ 2.8 แสดงภาพตัดขวางและการใช้ที่ดินป่าชุมชนบ้านโคกดำเนิน (ป่าดงมะไฟ) จ.ยโสธร	56

สารบัญเล่ม 1

บทนำ

- บทที่ 1 ป่าชุมชนในบริบทของป่าฝนเขตร้อน
- บทที่ 2 จักรวรรดินิยมและการทำลายป่าฝนเขตร้อน
- บทที่ 3 พัฒนาการของกฎหมาย “ป่าไม้”ไทย: จาก “บุกเบิก”
ที่ได้รับการส่งเสริมมาเป็น “บุกรุก” ที่ต้องจับกุม
- บทที่ 4 โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการป่าชุมชน
- บทที่ 5 ภาพรวมของป่าชุมชนในประเทศไทย

สารบัญเล่ม 2

- บทที่ 1 บทนำ
- บทที่ 2 พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของหมู่บ้านป่าชุมชน
- บทที่ 3 อุดมการณ์ป่าชุมชนในบริบทของสังคมปัจจุบัน
- บทที่ 4 การใช้และการถือครองที่ดิน น้ำ ป่า
- บทที่ 5 แรงกดดันทางเศรษฐกิจที่มีต่อป่า
- บทที่ 6 องค์กรชาวบ้านกับศักยภาพในการจัดการป่าชุมชน
- บทที่ 7 ศักยภาพของชาวบ้านในการแก้ไขปัญหาความขัดแย้ง
- บทที่ 8 สรุปปัญหาข้อถกเถียงและข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

ช
บที่ 1

บทนำ

1. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

สิ่งแวดล้อมมีความสำคัญต่อมวลสรรพชีวิตทั้งหลาย ไม่ว่าจะเป็นสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ เช่น ที่ตั้ง ธรณีวิทยา ภูมิสังฐานวิทยา ภูมิอากาศ ดิน อุทกวิทยา สิ่งแวดล้อมทางชีวภาพซึ่งได้แก่สิ่งมีชีวิตทั้งหลายและสิ่งแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้น เช่น ระบบเทคโนโลยี ระบบสังคม ระบบเศรษฐกิจ ระบบการศึกษา ระบบการเมืองการปกครอง ระบบจารีตธรรมเนียมปฏิบัติ ประเพณี และวัฒนธรรม เป็นต้น ยิ่งในปัจจุบันนี้มนุษย์เกิดการตื่นตัวในด้านวิกฤตการณ์สิ่งแวดล้อมมากขึ้น เช่น วิกฤตการณ์พลังงาน วิกฤตการณ์อาหาร วิกฤตการณ์สิ่งแวดล้อมเป็นพิษ และวิกฤตการณ์การใช้ทรัพยากร

ตลอดช่วงระยะเวลาสามทศวรรษ นับตั้งแต่ประเทศไทยเริ่มมีแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติเป็นต้นมา “ตัวแบบ” หรือแนวทางการพัฒนาประเทศ ซึ่งเป็นที่ยอมรับกันในกลุ่มนักวางแผนและผู้กำหนดนโยบายก็คือ การลอกเลียนแบบแผนของประเทศพัฒนาแล้ว จุดเน้นของตัวแบบคือ การเติบโตทางเศรษฐกิจในระดับมหัพภาคโดยการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างของระบบการผลิตที่เคลื่อนตัวจากการผลิตในภาคเกษตรกรรมมาเป็นกิจกรรมการผลิตในอุตสาหกรรม แต่มีได้วางอยู่บนฐานของการพัฒนาประสิทธิภาพทางการผลิต

ในทางตรงกันข้าม ทิศทางการพัฒนาที่เน้นการเจริญเติบโตเพียงด้านเดียว ส่งผลให้เกิดปัญหาความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะที่ดิน ป่าและแหล่งน้ำ ปัญหามลภาวะอันเกิดจากการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรม ปัญหาการทำลายสภาพแวดล้อมและปัญหาการใช้สารเคมี ยาฆ่าแมลง ยาปราบฆ่าวัชพืช ปัญหาเหล่านี้กำลังเพิ่มความรุนแรงมากยิ่งขึ้นเรื่อย ๆ

กระบวนการพัฒนาสู่ความเป็นอุตสาหกรรม ได้ก่อให้เกิดกระแสความเปลี่ยนแปลงในสองลักษณะที่สวนทางกัน กล่าวคือ การพัฒนาทำให้เกิดความเจริญทางวัตถุ แต่กลับส่งผลกระทบถึงความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ และสภาวะแวดล้อมต่าง ๆ ผืนป่าอันกว้างใหญ่ไพศาล ถูกเปลี่ยนสภาพเป็นปัจจัยพื้นฐานของการพัฒนา เช่น เชื้อน อ่างเก็บน้ำ ถนน ที่ดินที่อุดมสมบูรณ์ก็ถูกจับจองเพื่อการผลิตทางการเกษตรและสนามกอล์ฟจนกระทั่งถึงจุดวิกฤตขาดแคลน เกิดการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างชาวบ้านกับชาวบ้าน ชาวบ้านกับนายทุน หรือชาวบ้านและนายทุนกับรัฐ การต่อสู้แย่งชิงและความขัดแย้งในด้านการจัดสรรทรัพยากรธรรมชาติ โดยเฉพาะที่ดินทำกิน และป่ากำลังเป็นปัญหาที่ทวีความรุนแรงมากยิ่งขึ้นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และส่งผลผลิตในภาคเกษตรลดต่ำลง

ป่าเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีความสำคัญยิ่ง ทั้งคุณค่าด้านวัตถุที่ได้จากป่าเพื่อใช้สอย และประโยชน์ทางอ้อมอื่น ๆ ซึ่งถ้ามีวิธีการจัดการดี มีการปลูกต้นไม้ให้เจริญเติบโตทดแทนต้นเดิมที่ถูกตัดไปหรือสูญหายด้วยเหตุอื่น ๆ แล้ว ป่าก็จะอำนวยประโยชน์อยู่ได้ยั่งยืนตลอดไป ป่ายังมีส่วนช่วยในการรักษาทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ เช่น รักษาและเสริมความอุดมสมบูรณ์ของผิวดิน ช่วยควบคุมการูดซึมและการเพิ่มปริมาณน้ำในดิน เป็นแหล่งที่อยู่อาศัยของสัตว์ป่า และเป็นสถานที่ซึ่งประชาชนจะได้ใช้เป็นที่แสวงหาความสำราญรื่นรมย์จากความสวยงามของสิ่งทีธรรมชาติสร้างสรรค์ไว้ การที่จะจรรโลงประเทศชาติให้ดำรงอยู่ด้วยความอุดมสมบูรณ์ จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไว้ในอัตราส่วนที่เหมาะสม เพราะเหตุว่าป่าเป็นแหล่งกำเนิดของสายน้ำที่หล่อเลี้ยงชีวิตมนุษย์ ให้ความชุ่มชื้นแก่ผิวดิน และเอื้ออำนวยประโยชน์แก่มนุษย์ทั้งทางตรงและทางอ้อม ทำให้เกิดสภาพแวดล้อมที่เหมาะสมแก่การดำรงชีวิตของสรรพสิ่งทั้งปวง

ตลอดระยะเวลายาวนานที่ผ่านมา ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรป่าเป็นปัจจัยสำคัญ ผูกพันกับสภาพเศรษฐกิจและสังคมของประชากรชาวอีสาน ป่าเป็นแหล่งอาหารและยา เป็นแหล่งรายได้หลัก รายได้เสริมและสินทรัพย์ถาวรของชุมชนในทุกรูปแบบของวิถีชีวิต ในอดีตดินแดนอีสานได้ชื่อว่าเป็นพื้นที่หนึ่งที่มีทรัพยากรป่ามั่งคั่งสมบูรณ์ สามารถส่งไม้ออกเป็นรายได้เข้ารัฐ แต่ปัจจุบันปริมาณไม้ได้ลดลงอย่างรวดเร็วจนน่าวิตก ก่อให้เกิดผลเสียหายทางเศรษฐกิจมหภาค ผลกระทบจากความเสื่อมโทรมของทรัพยากรป่าจนถึงจุดวิกฤตที่จะหลีกเลี่ยงไม่ได้แล้ว ในการวิเคราะห์ตัวเลขย้อนหลังกลับไปปี พ.ศ.2495 ซึ่งเป็นปีที่เริ่มต้นมีการสำรวจป่าไม้อย่างจริงจัง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีเนื้อที่ป่าไม้แตกต่างจากภาคเหนือมาก คือ มีถึง 64.1 ล้านไร่ แต่ ปี พ.ศ.2516 เหลืออยู่เพียง 29.7 ล้านไร่ ลดลง 34.3 ล้านไร่ หรือกว่าครึ่งหนึ่งในชั่วระยะเวลา 21 ปี ภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงเป็นภาคที่มีอัตราการทำลายป่ามากที่สุดของประเทศ และในปี พ.ศ.2528 พื้นที่ป่าเหลือเพียง 15.14 ล้านไร่ หรือร้อยละ 14.35 เท่านั้น ความเสื่อมโทรมและการสูญเสียทรัพยากรป่าจึงเป็นปัญหาสำคัญที่จะต้องเร่งรีบแก้ไขต่อไป

ในอดีตการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเป็นเอกสิทธิ์ของชุมชนท้องถิ่นที่จะดูแลและควบคุม ความรู้สึกเป็นเจ้าของและรับผิดชอบจึงมีอยู่ในจิตสำนึกของชุมชน จนกระทั่งปี พ.ศ.2449 จากการศึกษาของ มร.สเลต เจ้ากรมป่าไม้คนแรก ได้เสนอให้รัฐดำเนินการโอนป่าทั้งหมดให้เป็นของรัฐบาล นับแต่นั้นมา อำนาจของชุมชนท้องถิ่นต่อการจัดการทรัพยากรป่าจึงเริ่มลดลง และอำนาจรัฐได้แผ่ขยายแสดงสิทธิ์ต่อทรัพยากรป่าและทรัพยากรอื่นๆ เพิ่มมากขึ้นด้วย มีการประกาศพระราชบัญญัติหรือตรากฎหมายในลักษณะต่างๆ พร้อมทั้งมาตรการเพื่อบริหารจัดการควบคุมดูแลจากศูนย์กลางของอำนาจจนถึงปัจจุบัน ผลสัมฤทธิ์ของการดำเนินงานโดยอำนาจของรัฐทำให้พื้นที่ป่าลดลงอย่างรวดเร็ว ทั้งนี้เนื่องจากการดำเนินการและการใช้กลไกรัฐผ่านหน่วยงานต่างๆ ตามนโยบายพัฒนาเศรษฐกิจแบบก้าวกระโดดนั้นละเลยต่อคุณภาพของทรัพยากรและระบบนิเวศน์ ทั้งในระดับชุมชนท้องถิ่นและระดับประเทศ ส่งผลให้ประสิทธิภาพการผลิตต่ำลง เกษตรกรต้องขยายพื้นที่เพาะปลูกเพื่อเพิ่มผลผลิต ซึ่งนำไปสู่ปัญหาข้อขัดแย้งแก่ทรัพยากรป่าเพื่อทำกินระหว่างราษฎรกับรัฐ

แม้รัฐบาลได้เพียรพยายามบริหารจัดการที่ดินทำกินในรูปแบบที่แตกต่างกัน เช่น นิคมสหกรณ์ นิคมสร้างตนเอง ส.ป.ก. ส.ท.ก. หมู่บ้านป่าไม้ และโครงการจัดสรรที่ดินทำกินเพื่อราษฎรผู้ยากไร้ในพื้นที่ป่าสงวนเสื่อมโทรม หรือ คจก. แต่ปัญหาความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับรัฐ หรือป่าและที่ดินทำกินกลับยิ่งทวีความรุนแรงขึ้น

ชุมชนในชนบทต้องพึ่งพาอาศัยป่าเพื่อการยังชีพ ต้องการป่าสำหรับช่วยซับน้ำและรักษาสภาพแวดล้อม ประชาชนในชนบทได้ใช้ชีวิตอยู่กับป่าและธรรมชาติอย่างยากที่จะแยกออกจากกันได้ ประเทศไทยมีป่าที่ชุมชนได้มีส่วนร่วมในการดูแลรักษาอยู่หลายแห่ง และรักษาสืบทอดต่อเนื่องกันมาเป็นเวลานานแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เช่น ป่าโนนเมือง ป่าโนนลาน อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ และที่อื่น ๆ อีกหลายแห่ง ชุมชนได้รักษาป่าไว้โดยจิตสำนึกและความต้องการของประชาชนในท้องถิ่น และโดยที่ยังไม่มีกฎหมายรองรับแต่อย่างใด

การจัดการทรัพยากรป่าโดยรัฐมักมุ่งผลกำไรทางเศรษฐกิจและเพื่อประโยชน์ในภาคอุตสาหกรรมเป็นส่วนใหญ่ ประโยชน์แท้จริงจึงไม่ได้ตกอยู่กับประชาชนในท้องถิ่น ทำให้ประชาชนขาดความรู้ลึกในการเป็นเจ้าของป่า การจัดการและการดูแลรักษาทรัพยากรป่าจะสำเร็จได้ยากมากหากไม่ได้รับความช่วยเหลือและร่วมมือร่วมใจจากประชาชนในท้องถิ่น ปัญหาจึงมีอยู่ว่า ทำอย่างไรจึงจะมีนโยบายการวางแผนพัฒนาทรัพยากรธรรมชาติระดับจังหวัดและอำเภอ โดยมีการกระจายอำนาจให้ชุมชนท้องถิ่นได้มีส่วนร่วม ให้ประชาชนในท้องถิ่นที่อยู่ใกล้ป่าได้รับประโยชน์จากป่าและมีส่วนร่วมในการจัดการดูแลรักษาป่า เพื่อประโยชน์ของประชาชนในท้องถิ่น ตลอดจนให้ชุมชนมีสิทธิเป็นเจ้าของทรัพยากรป่านั้นด้วย แนวทางเช่นนี้น่าจะเป็นทางออกหนึ่งหรือทางเลือกมิติหนึ่งที่จะช่วยป้องกันรักษาและพัฒนาคุณภาพของระบบนิเวศชุมชนได้

ทำอย่างไรชุมชนจึงจะอนุรักษ์ป่าให้คงสภาพเดิมไว้ได้ ชุมชนกับป่าจะพึ่งพาอาศัยกันในลักษณะยั่งยืนได้อย่างไร และทำอย่างไรชาวบ้านจึงจะแบ่งปันจัดสรรประโยชน์จากป่าด้วยความเป็นธรรม ทั้งที่เป็นธรรมกับธรรมชาติและเป็นธรรมระหว่างมนุษย์ด้วยกัน ชุมชนมีจิตสำนึกต่อเรื่องการดำรงอยู่ร่วมกันของ “คน-ชุมชน-ป่า” จริงหรือ และชุมชนมีศักยภาพในการจัดการทรัพยากรป่าเพียงใด

ประเด็นเหล่านี้เป็นเนื้อหาสาระที่ควรแสวงหาคำรู้และหาแนวทางปฏิบัติ
โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือจึงริเริ่มดำเนินการ
ขึ้นด้วยจุดมุ่งหมายดังกล่าว

2. ประเด็นปัญหาวิจัย

การศึกษาเชิงปฏิบัติการเกี่ยวกับป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มี
ประเด็นปัญหาที่ควรพิจารณาและนำเสนอใจดังนี้

2.1 องค์ความรู้เกี่ยวกับป่าชุมชน ทั้งลักษณะทางกายภาพและลักษณะ
ทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจและการเมือง โดยเฉพาะการจัดการทรัพยากร
ในระดับชุมชน

2.2 ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่าง “คน-ชุมชน-ป่า” ความสัมพันธ์นี้จะ
อยู่ร่วมกันอย่างยั่งยืนได้อย่างไร

2.3 ชุมชนมีศักยภาพในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติให้เกิดดุลยภาพได้
หรือไม่ การพัฒนาขีดความสามารถในการพึ่งตนเอง และการจัดการ
ทรัพยากรจะเป็นไปได้เพียงใด

2.4 การจัดการทรัพยากรป่าตามแนวคิดป่าชุมชนและวนศาสตร์ชุมชน
จะมีส่วนเสริมสร้างหรือแก้ไขปัญหาวิกฤตการณ์ทรัพยากรดิน น้ำ และป่า โดย
เฉพาะการรักษาป่าและการลดลงของพื้นที่ป่าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
ได้อย่างไร

ประเด็นปัญหาของการวิจัยจึงเป็นการค้นหาศักยภาพดังต่อไปนี้

- 1) ศักยภาพของชุมชนในการจัดการทรัพยากร
- 2) ศักยภาพของป่าชุมชนในฐานะที่เป็นองค์ประกอบสำคัญของ
พัฒนาชนบท
- 3) ศักยภาพของป่าชุมชนในการรักษา พันธุ์ระบบนิเวศวิทยา
- 4) ศักยภาพของป่าชุมชนในฐานะที่เป็นการสืบทอดและพัฒนาวัฒนธรรม

3. ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษาและวิจัยนี้มีขอบเขตดังนี้

3.1 ขอบเขตของเนื้อหาที่ศึกษา

3.3.1 ลักษณะทางกายภาพหรือทางธรรมชาติของป่าในบริเวณพื้นที่ที่ศึกษา

3.3.2 ลักษณะตามมนุษยนิเวศวิทยา ความรู้พื้นฐานทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และปฏิสัมพันธ์ระหว่างคน-ชุมชน-ป่า

3.2 ขอบเขตของพื้นที่ที่ศึกษา

เนื่องจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นภูมิภาคที่กว้างใหญ่ที่สุดของประเทศ มีพื้นที่กว่า 168,000 ตารางกิโลเมตร การศึกษาเกี่ยวกับป่าชุมชนในพื้นที่ดังกล่าวจึงจำเป็นต้องเลือกพื้นที่การศึกษา ทั้งนี้ได้คัดเลือกพื้นที่ศึกษาจำนวน 8 แห่ง กระจายอยู่ทั่วทั้งภาคดังนี้

1. ป่าโนนลานหรือป่าโนนเมือง บ้านหนองโน ต.เสียว อ.อุทุมพรพิสัย จ.ศรีสะเกษ
2. ป่าดงใหญ่ บ้านเทพพัฒนา ต.โคกมะม่วง อ.ปะคำ จ.บุรีรัมย์
3. ป่าดงมะไฟ บ้านโคกดำเนิน ต.ชั้นไต้ใหญ่ อ.เมือง จ.ยโสธร
4. ป่าดงชุมคำ บ้านโปร่งน้อย ต.คอนสาย อ.ตระการพืชผล จ.อุบลราชธานี
5. ป่าภูเพ็ก-ภูล้อมข้าว บ้านชาติ ต.นาคู อ.เขาวง จ.กาฬสินธุ์
6. ป่าดงชำทอง-ป่าดงหนองไผ่ บ้านชำม่วง ต.ผาสายยอด อ.วังสะพุง จ.เลย
7. ป่าภูหลง บ้านตาตรินทอง ต.ธาตุทอง อ.ภูเขียว จ.ชัยภูมิ
8. ป่าภูตีสวนทราย บ้านแสงภา ต.แสงภา อ.นาแห้ว จ.เลย

4. เกณฑ์การเลือกพื้นที่

เกณฑ์ที่ใช้เลือกพื้นที่เพื่อให้ครอบคลุมเงื่อนไขความเป็นจริงในพื้นที่มีดังต่อไปนี้

4.1 เกณฑ์ทางสังคม (social Criteria) ประกอบด้วย

4.1.1 ระดับความเป็นชุมชน โดยพิจารณาจากระยะเวลาการตั้งชุมชนว่าเป็นชุมชนดั้งเดิม ซึ่งก่อตั้งมาก่อนระบบการปลูกพืชพาณิชย์ (Cash Crops) หรือเป็นชุมชนใหม่ซึ่งก่อตั้งในภายหลัง

4.1.2 ระดับความสัมพันธ์ ความผูกพันระหว่างชุมชนกับป่า โดยพิจารณาจากความเกี่ยวพันในแง่ประโยชน์ใช้สอย การปกป้องอนุรักษ์ป่าและขนบธรรมเนียมปฏิบัติของชุมชนที่มีต่อป่า

4.1.3 ลักษณะองค์กรประชาชนที่เกี่ยวข้องกับป่า โดยพิจารณาจากองค์กรทางการ วัตถุประสงค์หรือผู้นำทางธรรมชาติ

4.2 เกณฑ์ทางกายภาพ (Physical Criteria) ประกอบด้วย

4.2.1 ลักษณะภูมิประเทศเช่นป่าภูเขาป่าที่ราบหรือป่าต้นน้ำ ลำธาร

4.2.2 ขนาดของป่า เช่น ป่าที่เกี่ยวข้องกับหมู่บ้านเดียว หรือป่าที่เกี่ยวข้องกับหลาย ๆ หมู่บ้าน

4.2.3 ที่ตั้งสัมพันธ์ทางภูมิศาสตร์เช่น เขตอีสานตอนบน ตอนกลาง หรือตอนล่าง อีสานตะวันตก หรือตะวันออก

4.2.4 สภาพป่า เช่น ป่าสมบูรณ์ ป่าเสื่อมโทรม หรือป่าฟื้นตัว

5. ระเบียบวิธีการวิจัย

การวิจัยเชิงปฏิบัติการป่าชุมชน มีลักษณะการศึกษาที่สำคัญ 2 ระยะคือ ช่วงแรกเป็นการศึกษาเชิงพื้นที่ ทั้งด้านกายภาพและด้านสังคมวัฒนธรรม เพื่อทราบข้อมูลพื้นฐานและเงื่อนไขต่าง ๆ จึงใช้ระเบียบวิธีการวิจัยทั้งเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณ ด้วยการสำรวจสถานะแวดล้อมในพื้นที่และการสังเกตแบบมี

ส่วนร่วม การสัมภาษณ์อย่างลึกซึ้งและการสัมภาษณ์ตามแบบสอบถาม ระยะที่ 2 เป็นการนำผลวิจัยที่ได้เสนอต่อชุมชน เพื่อนำไปสู่การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วมของชุมชน ระเบียบวิธีการวิจัยที่สำคัญมีดังนี้

5.1 ลักษณะการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงสำรวจภาคสนามกับการศึกษาพื้นที่และศึกษาชุมชน ซึ่งมีระยะเวลาการวิจัยช่วงแรก 1 ปี โดยเน้นสาระสำคัญของการวิจัยที่ระบบนิเวศชุมชนและปฏิสัมพันธ์ระหว่าง “คน-ชุมชน-ป่า” เพื่อนำองค์ความรู้ไปสู่การกำหนดแผนงานและกิจกรรมเชิงปฏิบัติการเพื่อฟื้นฟูระบบนิเวศของชุมชนโดยชุมชน

5.2 กระบวนการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้มีกระบวนการดังต่อไปนี้

5.2.1 การวางแผนการวิจัยระดับภาค เป็นกระบวนการทำงานร่วมกันระหว่างคณะนักวิจัยภาคและผู้แทนองค์กรพัฒนาเอกชน

5.2.2 การวางแผนการวิจัยระดับพื้นที่ เป็นกระบวนการทำงานร่วมกันในระดับภาคกับระดับพื้นที่ ซึ่งในระดับพื้นที่อาจจะมีกลุ่มบุคคลเหล่านี้ร่วมกันทำงานคือ นักวิจัยสนาม ผู้ปฏิบัติงานองค์กรพัฒนาเอกชน และผู้นำชุมชน ทั้งนี้แล้วแต่กรณีของพื้นที่แต่ละแห่ง

5.2.3 การเก็บรวบรวมข้อมูล เป็นการปฏิบัติงานของคณะวิจัยในพื้นที่ โดยการปรับกระบวนการเป็นระยะ ๆ ภายใต้การประชุมเชิงปฏิบัติการร่วมระหว่างคณะวิจัยระดับภาคและระดับพื้นที่

5.2.4 การวิเคราะห์ข้อมูล เป็นการวิเคราะห์ร่วมกันระหว่างคณะวิจัยระดับภาคและระดับพื้นที่

5.2.5 การสังเคราะห์และจัดทำรายงานภาค เป็นการทำงานร่วมระหว่างนักวิจัยและผู้แทนองค์กรพัฒนาเอกชน

5.2.6 การวางแผนการปฏิบัติงาน เป็นกระบวนการร่วมกันระหว่างคณะวิจัยระดับภาคและระดับพื้นที่

5.2.7 การดำเนินโครงการ เป็นการดำเนินงานของผู้ปฏิบัติงานองค์กรพัฒนาเอกชนและผู้นำชุมชน

5.2.8 การติดตามและการประเมินผล เป็นการดำเนินงานร่วมกันระหว่างคณะวิจัยระดับภาคและระดับพื้นที่

5.3 แหล่งข้อมูล

5.3.1 ข้อมูลปฐมภูมิ ได้จากพื้นที่ศึกษาทั้ง 8 พื้นที่

5.3.2 ข้อมูลทุติยภูมิได้จากเอกสาร สิ่งพิมพ์ แผนที่ แผนภูมิ และข้อมูลสำรวจของหน่วยงานรัฐบาล

5.4 เครื่องมือและข้อมูลที่ใช้ในการวิจัย

5.4.1 แผนที่ภูมิประเทศของกรมแผนที่ทหารมาตราส่วน 1:50,000 จัดพิมพ์ ปี พ.ศ.2518

5.4.2 แบบสำรวจพื้นที่

5.4.3 แบบสอบถามข้อมูลทางสังคมและเศรษฐกิจ

5.5 ประชากรและกลุ่มตัวอย่าง

5.5.1 การศึกษาทางด้านกายภาพ เช่นการศึกษาสภาพภูมิประเทศ พืชพันธุ์ธรรมชาติ ฯลฯ ศึกษาทั้งพื้นที่ป่า และลุ่มน้ำขนาดเล็ก (Sub Watershed)

5.5.2 การศึกษาด้านมนุษย์กับธรรมชาติเพื่อทราบปฏิสัมพันธ์ระหว่าง มนุษย์-ชุมชน-ป่า ทั้งในเชิงคุณภาพและเชิงปริมาณ ประชากรที่ใช้ในการศึกษาแบบสังเกตอย่างมีส่วนร่วมเป็นประชากรในพื้นที่ทั้ง 8 แห่ง ส่วนการเก็บรวบรวมข้อมูลเชิงปริมาณ ใช้วิธีการสุ่มแบบแบ่งชั้น ตามสภาพการณ์ทางเศรษฐกิจจำนวนร้อยละ 20 ของครัวเรือน

5.6 วิธีการเก็บรวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูล ประกอบด้วยขั้นตอนต่าง ๆ ดังนี้

5.6.1 การรวบรวมข้อมูลเบื้องต้น

1) การศึกษาค้นคว้าเอกสารงานวิจัยเกี่ยวข้องกับการศึกษาธรรมชาติ เอกสารงานวิจัยเกี่ยวกับป่าชุมชน นิเวศวิทยา งานวิจัยมนุษย์นิเวศวิทยา

2) การศึกษาข้อมูลพื้นฐานอื่น ๆ เช่น ลักษณะที่ตั้งภูมิประเทศ ภูมิ

อากาศ ดิน อุทกวิทยา

3) การศึกษาและรวบรวมข้อมูลพื้นที่และชุมชนด้วยข้อมูลทุติยภูมิ

5.6.2 การออกสำรวจข้อมูลภาคสนาม การศึกษาครั้งนี้ได้วางแผนการเก็บข้อมูล กำหนดระยะเวลา กำหนดแผนการสำรวจ เครื่องมือและอุปกรณ์ภาคสนามดังนี้

1) การสำรวจเพื่อเลือกพื้นที่วิจัย โดยคณะนักวิจัยหลักและได้พื้นที่ตามกำหนด

2) การฝึกอบรมผู้ช่วยนักวิจัยสนามเพื่อทราบวัตถุประสงค์ แนวความคิด กระบวนการในการวิจัย และเทคนิคการวิจัย

3) การศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับลักษณะกายภาพโดยนักวิจัยหลัก ผู้แทนองค์กรพัฒนาเอกชน และผู้ช่วยนักวิจัยสนาม ศึกษาสภาพภูมิประเทศ พืชพันธุ์ การจัดการพื้นที่ และข้อมูลกายภาพอื่น ๆ

4) การศึกษาและเก็บสะสมข้อมูลทางสังคม เศรษฐกิจและวัฒนธรรม เช่น โครงสร้างของสังคม สถาบันในสังคม โครงสร้างอำนาจ องค์กรชุมชน ผู้นำระบบคุณธรรม ความเชื่อ ขนบธรรมเนียมประเพณี การทำมาหากิน การดำรงชีพ รายได้ รายจ่าย สภาวะหนี้สิน ระบบการผลิต ฯลฯ โดยมีเทคนิคในการเก็บรวบรวมข้อมูล คือ

- ใช้เทคนิคการสังเกตแบบมีส่วนร่วมและการให้ผู้ช่วยนักวิจัยฝังตัวอยู่ในหมู่บ้านตลอดเวลา 1 ปี ทั้งเก็บสะสมข้อมูลพื้นฐานและดำเนินการปฏิบัติการอีก 1 ปี รวม 2 ปี

- ใช้แบบสำรวจภูมิประเทศ แผนที่ แบบสำรวจป่า เบื้องต้น

- ใช้แบบสอบถามข้อมูลเชิงเศรษฐกิจ

5.6.3 การจัดการและวิเคราะห์ข้อมูล

1) นำข้อมูลที่ได้มาจำแนกเป็นหมวดหมู่แล้วนำมาวิเคราะห์ นำเสนอในรูปแบบแผนที่ แผนภูมิ และวิเคราะห์ศักยภาพทางกายภาพของพื้นที่ โดยเฉพาะศักยภาพป่าชุมชนต่อการพัฒนาชนบท

2) นำข้อมูลที่ได้มาจัดหมวดหมู่จำแนกตามโครงสร้างการวิจัย แล้วนำเสนอในรูปแบบภูมิ สถิติ และการวิเคราะห์ศักยภาพของชุมชนต่อการจัดการป่าชุมชนและทรัพยากรธรรมชาติอื่น ๆ

5.7 สถิติที่ใช้ในการวิจัย

การวิจัยส่วนใหญ่จะเป็นเชิงคุณภาพ ผู้ช่วยนักวิจัยสนามทำการวิจัยและเก็บข้อมูลอยู่ในพื้นที่วิจัยตลอดระยะเวลา 2 ปี ภายใต้การดูแลของนักวิจัยหลักที่ลงพื้นที่เพื่อร่วมเก็บข้อมูลและสำรวจภาคสนามเป็นระยะ แต่ข้อมูลส่วนหนึ่งที่เป็นเชิงปริมาณใช้สถิติอย่างง่ายในระดับร้อยละเท่านั้น

6. การแบ่งยุคเพื่อการศึกษ

การศึกษาวิวัฒนาการของชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในที่นี้ จะจำแนกชุมชนตามกรณีศึกษาทั้ง 8 แห่ง ตามระยะเวลาการก่อตั้งชุมชนออกเป็น 2 ประเภทคือประเภทแรกชุมชนดั้งเดิมที่มีระยะเวลาการก่อตั้งมายาวนานกว่า 100 ปี เช่น ชุมชนแสงภา โนนลาน โคกดำเนิน โป่งน้อย และนาคู เป็นต้น ประเภทที่สองเป็นชุมชนใหม่ที่เพิ่งก่อตั้งยังไม่ถึง 10 ปี เช่น ชุมชนตาตรินทอง ปะคำ และชำม่วง เป็นต้น

จากกรณีศึกษาทั้ง 8 กรณี เมื่อสังเคราะห์แล้วสามารถแบ่งประวัติการก่อตั้งถิ่นฐานของชุมชน โดยเอาแนวคิดเรื่องป่าเป็นเกณฑ์ในการแบ่งประวัติชุมชนได้เป็น 3 ยุค คือ

ยุคที่ 1 ยุคหมู่บ้านป่า (ก่อนปี พ.ศ.2513)

ยุคที่ 2 ยุคบุกเบิกป่า (พ.ศ.2513-2527)

ยุคที่ 3 ยุคอนุรักษ์ป่า (พ.ศ.2527-ปัจจุบัน)

6.1 ยุคที่ 1 ยุคหมู่บ้านป่า (ก่อนปี พ.ศ.2513)

ในยุคนี้จะศึกษาเฉพาะหมู่บ้านดั้งเดิมเท่านั้น เช่น หมู่บ้านแสงภา โนนลาน โคกดำเนิน นาคู และโป่งน้อย ซึ่งมีอายุกว่า 100 ปีมาแล้ว

การก่อตั้งถิ่นฐานของหมู่บ้านเหล่านี้เกิดจากการแสวงหาพื้นที่เพื่อการทำกินที่เหมาะสม มีแหล่งน้ำเพื่อการเพาะปลูก และมีแหล่งอาหารอุดมสมบูรณ์กว่าถิ่นเดิม การเพาะปลูกในยุคนี้จะเป็นการปลูกข้าวเพื่อการบริโภค ส่วนแหล่งอาหารสำคัญก็คือ ป่า ซึ่งมีทั้งพืชผักและสัตว์ป่า นอกจากนี้ แหล่งน้ำก็ยังเป็นแหล่งจับสัตว์น้ำเพื่อเป็นอาหารด้วย ดังนั้นทำเลในการก่อตั้งหมู่บ้าน จึงมัก

จะเป็นที่ราบลุ่มริมแหล่งน้ำที่มีป่าอยู่โดยรอบบริเวณ

ในยุคหมู่บ้านป่านี้ ชาวบ้านมุ่งการผลิตเพื่อการยังชีพ ดังนั้นพื้นที่ที่ใช้ในการเพาะปลูกจึงมีไม่มากนัก เพียงพอสำหรับการบริโภคในครัวเรือนเท่านั้น อาหารส่วนใหญ่มาจากธรรมชาติ เพราะยังไม่มีการค้ามาคมที่ติดต่อกับภายนอกได้สะดวกนัก หมู่บ้านในเขตป่าเหล่านี้จึงเป็นทั้งหน่วยการผลิตและการบริโภคที่สมบูรณ์ในตัวเอง

6.2 ยุคที่ 2 ยุคบุกเบิกป่า (พ.ศ.2513-2527)

ยุคนี้เป็นยุคที่ชาวบ้านเริ่มแสวงหาพื้นที่เพื่อการเพาะปลูกพืชไร่ โดยเฉพาะที่บ้านตาครินทอง ชาวบ้านติดตามโรงเลื่อยซึ่งได้รับสัมปทานทำไม้บนบริเวณภูเขาไป เมื่อต้นไม้ใหญ่ถูกตัดหมด ชาวบ้านได้เข้าไปยึดจับจองพื้นที่เพื่อการเพาะปลูกพืชไร่ ในช่วงแรกการปลูกพืชยังเน้นที่การบริโภคเป็นหลักอยู่ แต่พอถึงปี พ.ศ.2516 เป็นต้นมา มันสำปะหลังเริ่มมีบทบาทต่อเศรษฐกิจของประเทศ ชาวบ้านส่วนใหญ่จึงหันมาปลูกกันมากขึ้น โดยมีจุดมุ่งหมายอยู่ที่การขาย จึงมีการขยายพื้นที่กันอย่างมหาศาล ในชุมชนดั้งเดิมต่างก็เริ่มมีการบุกเบิกพื้นที่ป่ากันอย่างขนานใหญ่เช่นกัน ทั้งที่ชุมชนแสงภา เขาวง ดงมะไฟ โนนลาน และดงชุมคำ ในบางพื้นที่ได้เริ่มนำเอารถไถเข้าไปใช้ ทำให้การบุกเบิกป่าสะดวกยิ่งขึ้น

ส่วนพื้นที่ใดที่ยังไม่มีคนเข้าไปจับจอง จะมีชาวบ้านจากชุมชนต่าง ๆ ทั่วอีสานเข้าไปจับจองซื้อขายพื้นที่เพื่อการเพาะปลูกกัน เช่น ชุมชนภูหลง ชำม่วง และปะคำ เป็นต้น โดยที่บุคคลเหล่านี้อยู่ในพื้นที่ที่มีการทำนามาก่อน แต่เมื่อพืชไร่มีราคาดีจึงได้เสาะหาที่ดินเพื่อการเพาะปลูก ในบางพื้นที่ เช่น ปะคำ เจ้าหน้าที่รัฐได้ชักชวนให้ชาวบ้านมาอยู่ในพื้นที่ดังกล่าว ตามนโยบายความมั่นคง จึงทำให้ชุมชนใหม่ขยายตัวอย่างรวดเร็ว ความต้องการพื้นที่เพื่อการเพาะปลูกก็ขยายขึ้นตามจำนวนประชากร ในช่วงเวลานี้พื้นที่ป่าของทุกชุมชนลดลงอย่างรวดเร็ว กระทั่งในปลายยุคนี้ การบุกเบิกป่าจึงค่อยลดน้อยลง

ในยุคนี้จุดมุ่งหมายของการผลิตอยู่ที่การขายเป็นหลัก เพื่อจะได้นำเงินมาจับจ่ายใช้สอย ซื้อเครื่องอุปโภคบริโภคต่าง ๆ เมื่อใช้เวลาในการผลิตมาก ชาวบ้านก็มีเวลาหาอาหารจากธรรมชาติน้อยลง ประกอบกับพื้นที่ป่าเริ่มหมดไป

อาหารจากธรรมชาติก็ลดลงไปด้วยอาหารจากตลาดจึงเริ่มเข้ามาทดแทนเรื่อย ๆ

ในด้านชนบทธรรมนิยม ประเพณี วัฒนธรรมความเชื่อต่าง ๆ เกี่ยวกับป่าเริ่มหดหายไปในยุคนี้ เพราะความจำเป็นทางเศรษฐกิจบีบบังคับให้ชาวบ้านมุ่งตอบสนองปัญหาปากท้องของตนเองมากกว่าการรักษาป่า

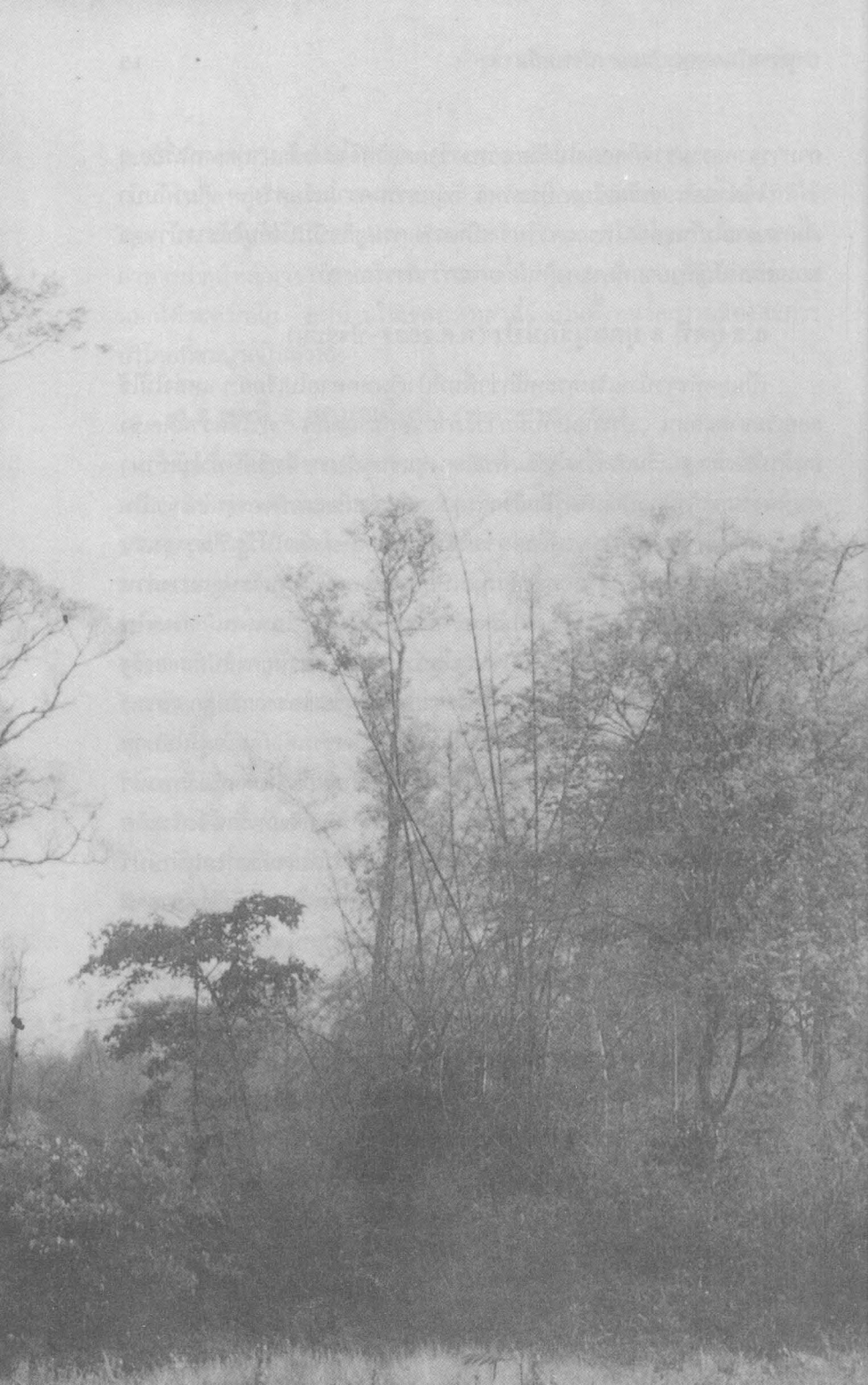
6.8 ยุคที่ 8 ยุคอนุรักษ์ป่า (พ.ศ.2527-ปัจจุบัน)

เป็นยุคที่ชาวบ้านเริ่มตระหนักว่าพื้นที่ป่าเริ่มหดหายไปเรื่อย ๆ แหล่งไม้ใช้สอยเริ่มขาดแคลน ประกอบกับมีภาวะภายนอกกดดัน ทำให้ความคิดเชิงอนุรักษ์ของชุมชนเริ่มเกิดขึ้น เช่น กรณีของชุมชนแสงภา มีบริษัททำไม้เข้ามาดำเนินการ ทำให้ชาวบ้านเริ่มรู้สึกถึงการคุกคามต่อเสถียรภาพของชุมชน จำเป็นต้องรวมกันต่อสู้ ซึ่งการต่อสู้ดังกล่าวก็จำเป็นจะต้องแสดงให้รัฐเห็นว่าชุมชนเองก็มีการอนุรักษ์ด้วย จึงหยุดยั้งการบุกเบิกป่าและลดพื้นที่เพาะปลูกบางส่วนลง แล้วหันมาต่อต้านสัมปทาน ในกรณีของชุมชนปะคำ โนนลาน ดงมะไฟ เขาวง และดงชุมคำ ก็มีการคุกคามจากนโยบายการปลูกสวนยูคาลิปตัสของรัฐเข้ามา โดยอ้างว่ารัฐจำเป็นต้องหาผลผลิตจากป่าเพิ่มขึ้น โครงการปลูก (สวน) ป่าทับพื้นที่ทำกินของราษฎร ผลักดันให้ชาวบ้านต้องรวมตัวกันต่อสู้นโยบายการปลูกยูคาลิปตัส และขณะเดียวกันก็พยายามรวมกลุ่มกันขึ้นมาเพื่อรักษาป่าในพื้นที่ไว้ให้ปลอดภัยจากการคุกคามจากภายนอก ความคิดเชิงอนุรักษ์จึงเริ่มเกิดขึ้น ในกรณีของชุมชนชำม่วง มีพระสงฆ์มาชี้หน้าความจำเป็นของการอนุรักษ์ป่า ประกอบกับชาวบ้านบางส่วนเริ่มกังวลถึงการคุกคามจากนโยบายรัฐจึงพยายามสร้างแนวป้องกันตนเองโดยการอนุรักษ์ป่ากันเอง ในยุคนี้จะพบว่ามีองค์กรอนุรักษ์ป่าเกิดขึ้นในทุกพื้นที่

ในยุคอนุรักษ์ป่าการผลิตเพื่อการขายยังเป็นประเด็นหลักทางเศรษฐกิจของชุมชน อาหารจากตลาดเริ่มเป็นอาหารหลักในบางพื้นที่เท่านั้น

ความผูกพันในชุมชนแปรสภาพมาเป็นความสัมพันธ์เชิงผลประโยชน์มากขึ้น เช่น ผลประโยชน์เรื่องที่ทำกิน เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ยุคนี้เป็นยุคที่ชุมชนมีการรวมตัวเพื่อการอนุรักษ์ค่อนข้างเป็นระบบมาก มีการขยายเครือข่ายการอนุรักษ์ไปในพื้นที่อื่น ๆ ด้วย ภาพหลักของชุมชนยุคนี้คือ การต่อสู้เรื่องที่ทำกินกับอำนาจรัฐ

บที๒

ลักษณะกายภาพ

1. ลักษณะกายภาพของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

1.1 ลักษณะภูมิिति

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานเป็นดินแดนแก่งใจ (Heart land) เพราะตั้งอยู่ตอนกลางของคาบสมุทรอินโดจีน หรือตอนกลางของภาคพื้นทวีปเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ มีพิกัดทางภูมิศาสตร์ของที่ตั้งอยู่ระหว่างละติจูด 14 องศา 6 ลิปดา 50 ฟลิปดาเหนือ ในเขต อ.เสิงสาง จ.นครราชสีมา ถึงละติจูด 18 องศา 6 ลิปดา 48 ฟลิปดาเหนือ ใกล้บ้านสะง้อ อ.บึงกาฬ จ.หนองคาย และลองติจูดที่ 100 องศา 50 ลิปดา 48 ฟลิปดาตะวันออก ในเขต อ.นาแก้ว จ.เลย ถึงลองติจูดที่ 105 องศา 48 ลิปดา 22 ฟลิปดาตะวันออกใกล้บ้านปากลา อ.ศรีเมืองใหม่ จ.อุบลราชธานี นับว่าเป็นที่ตั้งที่มีความสำคัญ เพราะเป็นดินแดนหน้าด่านแห่งความมั่นคงของอาเซียนและโอเชียเนีย เป็นทางผ่านสู่ดินแดนอินโดจีน เป็นดินแดนอารยธรรมเก่าแก่ของโลก และเป็นดินแดนกำหนดเวลามาตรฐานของประเทศไทย มีอาณาเขตและพรมแดน ดังนี้

ทิศเหนือ จดแขวงไชยบุรี แขวงเวียงจันทน์ แขวงบริคัณฑ์ และแขวงคำม่วน สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

ทิศใต้ จดเขตจังหวัดนครนายก จังหวัดปราจีนบุรี เขตพระตะบอง เขตเสียมราฐ เขตอุดรธานี เขตพระวิหาร และเขตจอมกระสานของสาธารณรัฐกัมพูชาประชาธิปไตย

ทิศตะวันออก จดแขวงคำม่วน แขวงสะหวันนะเขต แขวงวาปีคำทอง แขวงจำปาศักดิ์ และแขวงสีทันดอนของสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

ทิศตะวันตก จดเขตจังหวัดพิษณุโลก จังหวัดเพชรบูรณ์ จังหวัดลพบุรี และจังหวัดสระบุรี

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีขนาดพื้นที่ประมาณ 168,854 ตารางกิโลเมตร หรือ 105.533 ล้านไร่ หรือร้อยละ 33.17 ของพื้นที่ทั้งประเทศ นับว่าเป็นภูมิภาคที่ใหญ่ที่สุดของประเทศ มีขนาดใหญ่กว่าสาธารณรัฐเกาหลี และใหญ่กว่าฮ่องกงประมาณ 165 เท่า รวมทั้งใหญ่กว่าสิงคโปร์เกือบ 300 เท่าอีกด้วย

ลักษณะรูปร่างของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีลักษณะคล้ายสี่เหลี่ยมจัตุรัสและเป็นดินแดนที่มีรูปร่างสมบูรณ์แบบ (Perfect shape) ลักษณะรูปร่างกะทัดรัด อัตราส่วนตามลักษณะรูปร่างในอุดมคติเพียง 1.4 และรัศมีโดยรอบจากจุดศูนย์กลางภาค 297.5 กิโลเมตร

1.2 ลักษณะทางธรณีวิทยา

ลักษณะโครงสร้างทางธรณีวิทยาบริเวณพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีลักษณะสำคัญจำแนกได้สองลักษณะคือ

1.2.1 เขตธรณีโครงสร้างที่ราบสูง แบ่งได้ 3 บริเวณ คือ

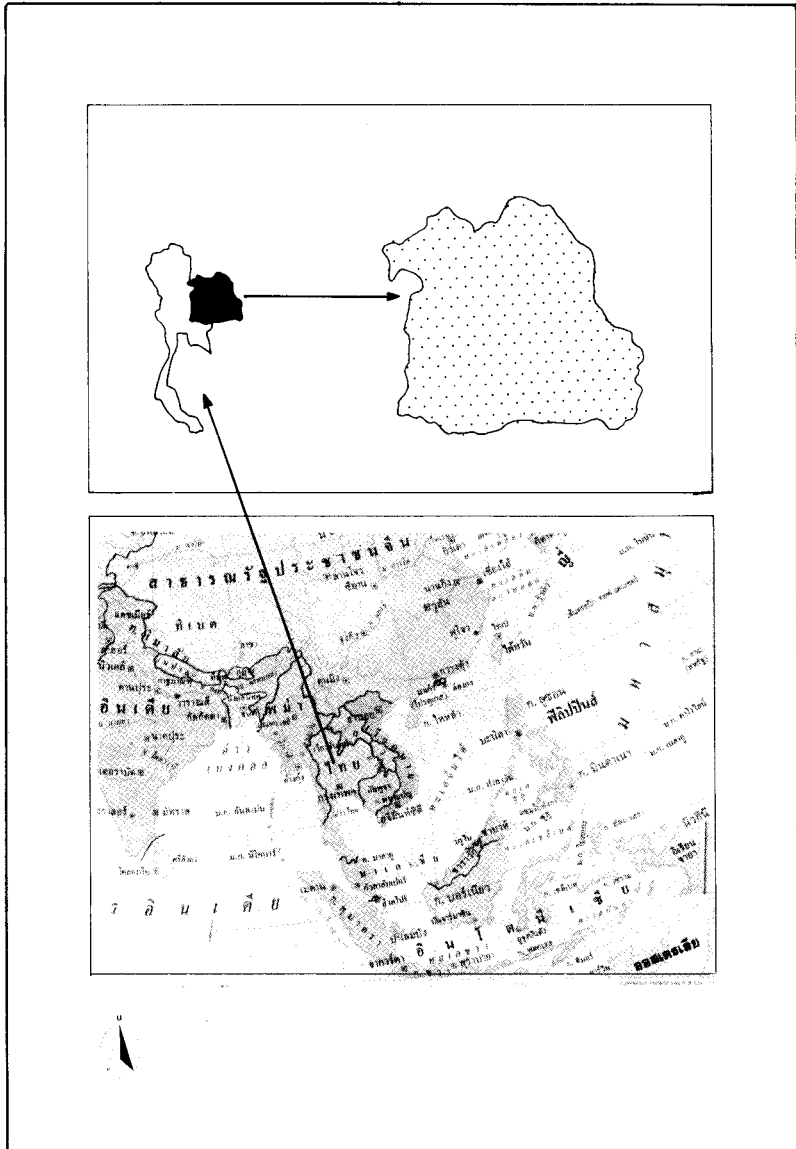
- 1) บริเวณแอ่งอีสานเหนือ หรือแอ่งอุดร-สกลนคร
- 2) บริเวณแนวคดโค้งตอนกลาง หรือเทือกเขาภูพาน
- 3) บริเวณแอ่งอีสานใต้หรือแอ่งโคราช-อุบล

1.2.2 เขตธรณีโครงสร้างนอกเขตที่ราบสูงโคราช ได้แก่

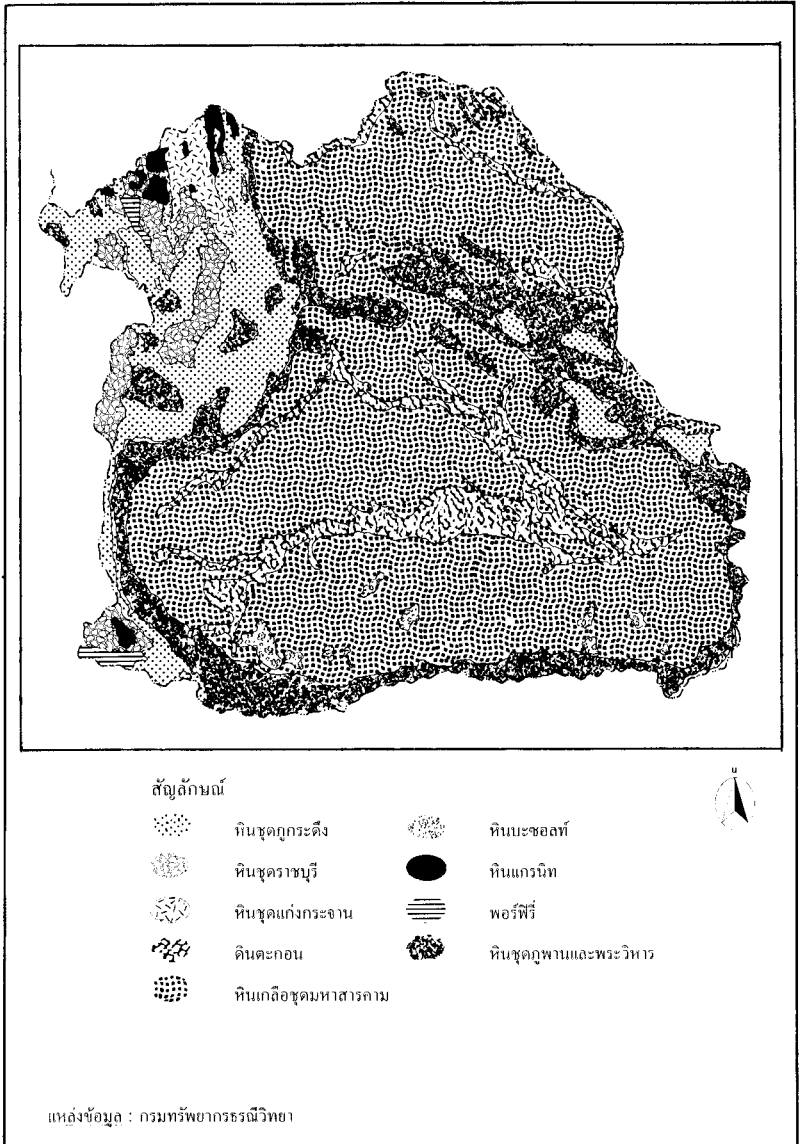
1) เขตธรณีโครงสร้างตะวันตก ได้แก่ แนวคดโค้งเลย-เพชรบูรณ์ หรือแนวทิวเขาภูเขาและที่สูงด้านตะวันตก

2) เขตธรณีโครงสร้างตะวันตกเฉียงใต้ ได้แก่ บริเวณอำเภopakช่อง กับบริเวณทิวเขาและภูเขาตอนใต้

แผนที่ 2.1 แสดงที่ตั้งภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

แผนที่ 2.2 แสดงลักษณะธรณีวิทยาภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

1.3 ลักษณะภูมิอากาศ

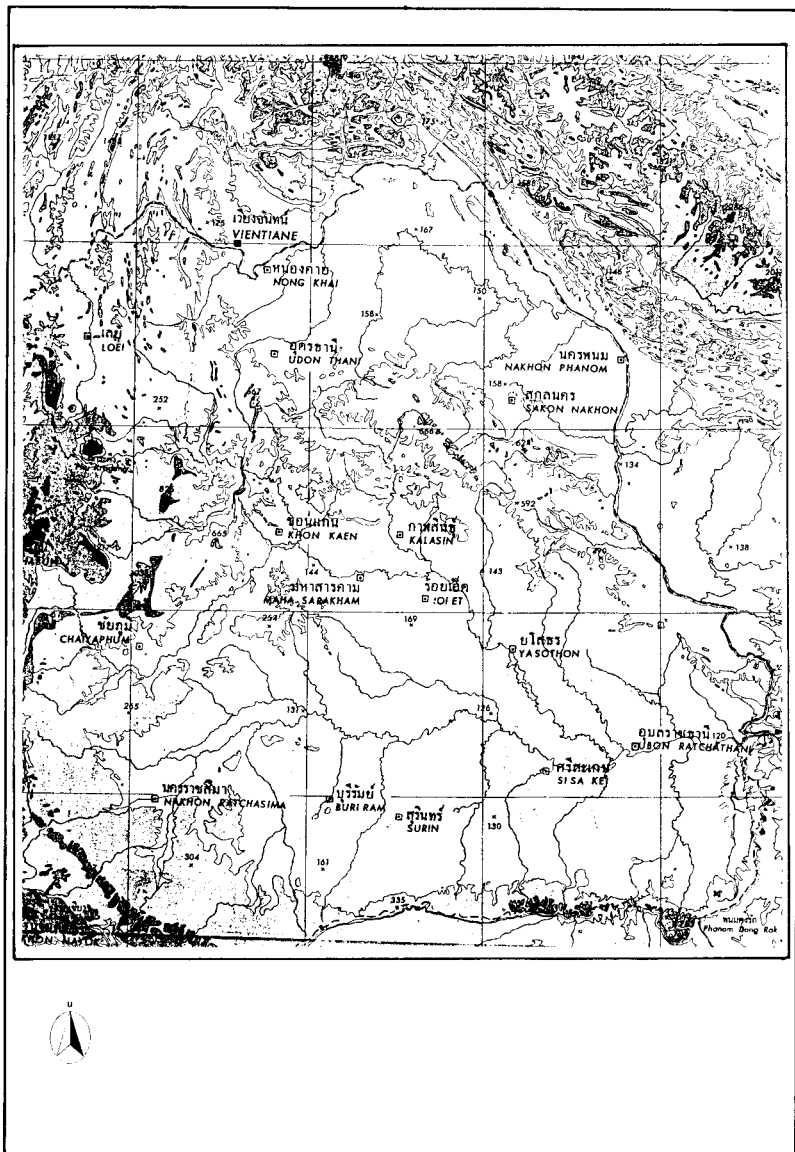
ลักษณะภูมิอากาศของภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นภูมิอากาศแบบร้อนชื้นสลับแห้ง (Tropical wet and dry climate) หรือภูมิอากาศแบบทุ่งหญ้าเมืองร้อนหรือทุ่งหญ้าซาวันนา (Tropical savanna) ที่อยู่ภายใต้เขตมรสุมแห่งทวีปเอเชีย แต่อกจะมีลักษณะแตกต่างจากภูมิอากาศแบบทุ่งหญ้าซาวันนาจริงๆ ทั้งนี้เพราะมีปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อลักษณะภูมิอากาศได้แก่ที่ตั้งและละติจูด มรสุม มวลอากาศ ร่องมรสุม พายุหมุนเขตร้อน ทิศทางการขวางกั้นของทิวเขาอันนัมและทิวเขาชายขอบที่ราบสูงโคราชและระยะห่างไกลจากมหาสมุทร

ลักษณะองค์ประกอบของภูมิอากาศนั้น อุณหภูมิเฉลี่ยตลอดทั้งปีเฉลี่ยประมาณ 26.66 องศาเซลเซียส เดือนที่อุณหภูมิเฉลี่ยสูงสุดคือเดือนเมษายน เฉลี่ยประมาณ 29.6 องศาเซลเซียส เดือนที่อุณหภูมิเฉลี่ยต่ำสุดคือเดือนธันวาคม เฉลี่ยประมาณ 22.7 องศาเซลเซียส จังหวัดที่มีอุณหภูมิเฉลี่ยสูงสุดได้แก่จังหวัดขอนแก่นและชัยภูมิ (30.3 องศาเซลเซียส) ส่วนจังหวัดที่มีอุณหภูมิเฉลี่ยต่ำสุดได้แก่จังหวัดเลย (21.5 องศาเซลเซียส)

ปริมาณน้ำฝนในรอบ 35 ปี เฉลี่ยทั้งภาคมีปริมาณมากกว่าภาคเหนือและภาคกลาง ฝนจะตกชุกในเดือนกันยายน (276.4 มม.) และเดือนสิงหาคม (274.0 มม.) เดือนธันวาคมมีฝนตกเฉลี่ยน้อยที่สุด (2.4 มม.) ฝนจะตกชุกทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แล้วลดลงเรื่อยไป ทางตะวันตกของภาคที่เป็นเขตเงาฝนและห่างจากทางผ่านของพายุดีเปรสชัน อ่าวเอเกซตรสมบูร์น จังหวัดชัยภูมิ เป็นบริเวณที่มีฝนตกเฉลี่ยทั้งปีต่ำที่สุดของภาค (786.8 มม.) ส่วนอ่าวเอปิงกาฬ จังหวัดหนองคาย ฝนตกเฉลี่ยสูงสุดของภาค (2,876.4 มม.) ตกมากกว่าจังหวัดในภาคใต้หลายจังหวัด ระยะเวลาที่ปริมาณน้ำฝนต่ำกว่า 2.4 นิ้ว หรือ 60 มม. มี 5 เดือน คือ เดือนพฤศจิกายน ธันวาคม มกราคม กุมภาพันธ์ และมีนาคม นอกนั้นปริมาณฝนตกมากกว่า 60 มม.

ภูมิอากาศที่เด่นเฉพาะของภาค ได้แก่ พายุหมุนเขตร้อน มีลักษณะเป็นดีเปรสชันที่เคลื่อนที่ผ่าน อาจทำให้เกิดอุทกภัยได้หากเกิดขึ้นถี่เกินไป พายุที่พัดรุนแรงมากทำลายทรัพย์สินผลผลิตของประชาชนคือ พายุฝนฟ้าคะนองที่มีอัตราความเร็วสูงขนาด 67-80 นีโอด เร็วมากกว่าพายุไต้ฝุ่น

แผนที่ 2.3 แสดงลักษณะภูมิประเทศภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

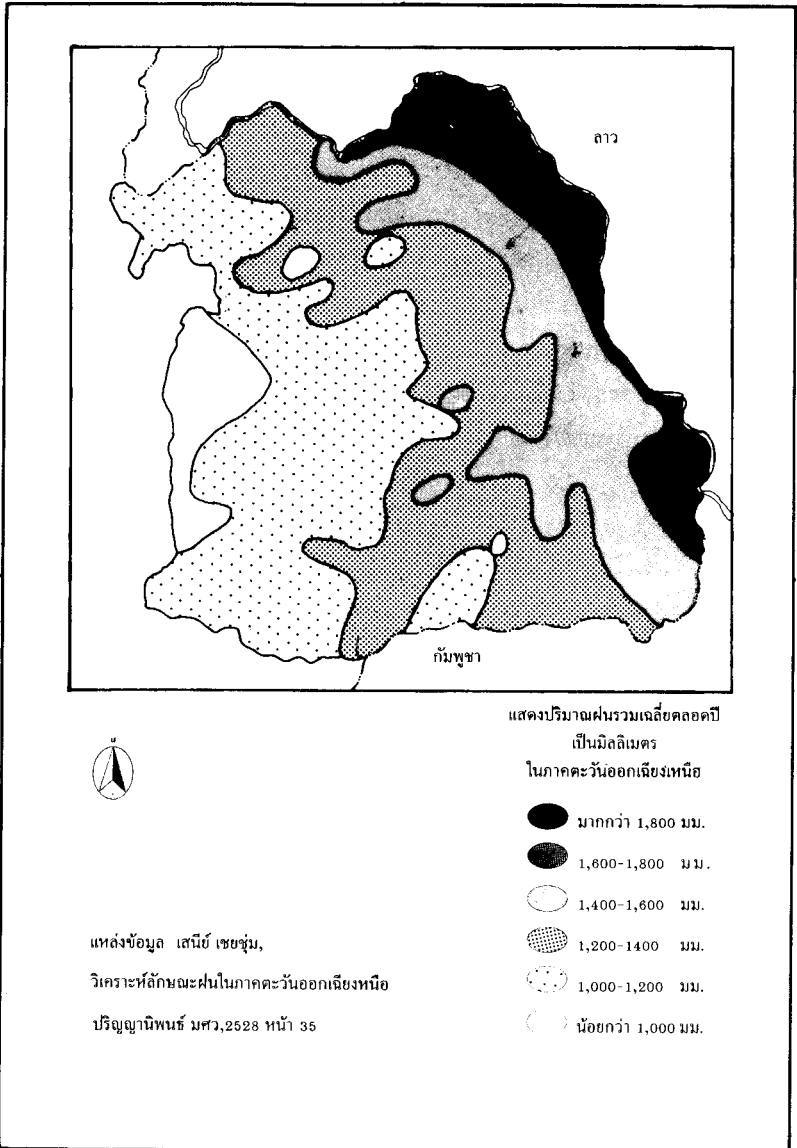
ช่วงฝนแล้งหรือฝนทิ้งช่วง (Dry spell) ประมาณปลายเดือนมิถุนายนถึง สัปดาห์แรกของเดือนสิงหาคม เป็นระยะที่ต้องประสบกับความแห้งแล้งจากฝน ทิ้งช่วงทุกปี โดยสรุปภาคตะวันออกเฉียงเหนือสามารถแบ่งได้ 3 ฤดู คือ ฤดูร้อน ฤดูฝน และฤดูหนาว ในฤดูหนาวจะหนาวเย็นเป็นช่วงๆ ตามความรุนแรง ของมวลอากาศเย็นจากขั้วโลก

1.4 ลักษณะดิน

ดินเป็นปัจจัยสำคัญสำหรับการเกษตร วัตถุประสงค์กำเนิดดินในภาคตะวันออกเฉียงเหนือประกอบด้วยหินฐานธรณีมากที่สุดคือประมาณร้อยละ 95 ของพื้นที่ภาค ที่เหลือเป็นหินชุดโคราช และหินดินดานซึ่งมีแร่ควอร์ทซ์เป็นองค์ประกอบหลัก คุณสมบัติทางกายภาพทางเคมีของดินภาคตะวันออกเฉียงเหนือไม่ดี เนื่องจากส่วนใหญ่เป็นดินทราย มีเพียงพื้นที่บางส่วนที่วัตถุประสงค์กำเนิดเป็นหินปูน และหินภูเขาไฟ สีของดินมีค่า Hue ตั้งแต่ 7.5yr-10yr สภาพความเป็นกรด-ด่าง อยู่ในระดับปานกลางคือช่วง pH 5.2 - 5.8 ปริมาณธาตุอาหารอยู่ในระดับต่ำ

การจำแนกชุดดินแบ่งได้เป็น 72 ชุด ประกอบด้วยชุดดินโคราช ร้อยละ 20.5 ชุดดินร้อยเอ็ด ร้อยละ 16.47 ชุดดินโพนพิสัย ร้อยละ 9.34 ชุดดินท่าตูม ร้อยละ 1.03 และชุด ดินพิมาย ร้อยละ 1.2 ที่เหลือปริมาณแต่ละชุดไม่ถึงร้อยละ 1 ของพื้นที่ การแบ่งดินออกเป็น Great Group จากรายงานการสำรวจดิน ของกรมพัฒนาที่ดินแบ่งเป็น 22 กลุ่ม การจำแนกกลุ่มความเหมาะสมของดิน เพื่อใช้ประโยชน์พบว่าดินที่เหมาะสมแก่การปลูกข้าวมากที่สุดได้แก่ดินชุดพิมาย ดินชุดราชบุรี ดินชุดชัยนาท ดินที่มีความลาดเทกว่าร้อยละ 4 ไม่เหมาะในการปลูกข้าว ดินที่เหมาะสมในการปลูกพืชไร่ทั่ว ๆ ไปได้แก่ ดินชุดปากช่อง ดินชุดโชคชัย ดินชุดลพบุรี ดินชุดเลย ดินชุดวังไฮ ดินชุดธาตุพนม ดินชุด เชียงใหม่ ดินชุดท่าม่วง และดินชุดตาคลี ส่วนดินบริเวณที่ราบลุ่มต้ำน้ำแช่ขัง ดินเกลือ ดินตื้น ฝิวดินมีกรวดลูกครึ่งหรือศิลาแลงโผล่ ไม่เหมาะแก่การปลูกพืช เช่น ดินชุดอุดร ดินชุดสกล ดินชุดบรบือ แต่เหมาะสำหรับปลูกหญ้าเลี้ยงสัตว์ มากที่สุด เพราะมีหน้าดินลึกถึง 25 ซม. อีกทั้งยังเหมาะในการปลูกพืชผลไม้ด้วย ยกเว้นดินในบริเวณที่ราบน้ำแช่ขังมากกว่า 4 เดือน เป็นดินที่ไม่เหมาะในการปลูกพืชผลไม้

แผนที่ 2.4 แสดงปริมาณน้ำฝนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ปัญหาสำคัญที่ทวีความรุนแรงขยายอาณาเขตอย่างรวดเร็วก็คือปัญหาดินเค็ม จากการสำรวจปี พ.ศ.2503 ไม่พบว่ามีดินเค็ม แต่ปี พ.ศ.2518-2519 พบว่ามีดินเค็มจัดและเค็มปานกลาง 5.2 ล้านไร่ ดินเค็มน้อย 12.6 ไร่ และดินที่มีศักยภาพเป็นดินเค็มนี้จะแพร่กระจายความเค็มได้หากไม่ป้องกันอีก 19.4 ล้านไร่ ทั้งหมดมีปริมาณรวมถึง 37.2 ล้านไร่ หรือ ร้อยละ 34.9 ของพื้นที่ภาค นอกจากนี้ยังมีปัญหาการชะล้างพังทลาย ปัญหาเรื่องคุณสมบัติทางกายภาพและทางเคมีของดินไม่ดี รวมทั้งปัญหาด้านธาตุอาหารพืชไม่เพียงพอ ดินหลายแห่งไม่เหมาะแก่การกสิกรรม เพราะเป็นดินทรายซึ่งมีปริมาณถึง 6 ล้านไร่ ดินหน้าดินชั้นต่ำมีกรวดปนหินลูกรังประมาณ 16 ล้านไร่ และดินที่มีความลาดชันสูงง่ายต่อการชะล้างพังทลายอีก 14 ล้านไร่ การจัดการใช้ที่ดินของสังคมยังเป็นปัญหาอีก เช่น การถือครองที่ทำกิน การทำไร่เลื่อนลอย การใช้ที่ดินเพื่อปลูกพืชครั้งเดียวในรอบปี รวมทั้งปัญหาการใช้ประโยชน์ที่ดินระดับภาคที่ปราศจากการวางแผน ปัญหาต่างๆ ที่กล่าวมาแล้วจะต้องได้รับการแก้ไขอย่างรีบเร่ง เพราะเป็นเหตุแห่งความยากจนของประชากรในภาคนี้

1.5 ลักษณะทรัพยากรน้ำ

ทรัพยากรน้ำเป็นปัจจัยที่สำคัญยิ่งของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พื้นที่เกษตรกรรมส่วนใหญ่อาศัยน้ำฝน เพราะมีพื้นที่เพียงร้อยละ 6.54 ของพื้นที่ภาคนี้อยู่ภายใต้ระบบชลประทาน ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีแม่น้ำเพียง 6 สาย คิดเป็นร้อยละ 8.95 ของพื้นที่ มีบึงขนาดใหญ่ ร้อยละ 23.95 ของพื้นผิวน้ำทั้งประเทศ

หากใช้ค่าน้ำฝนเฉลี่ย 1,350 มิลลิเมตร จะมีจำนวนน้ำฝนทั้งหมด 229,500 ล้านลูกบาศก์เมตร มีปริมาณน้ำท่าประมาณ 42,000 ลูกบาศก์เมตร ไหลลงสู่แม่น้ำมูล 27,000 ลูกบาศก์เมตร และไหลลงสู่แม่น้ำโขง 15,000 ลูกบาศก์เมตร ขณะเดียวกัน จากผลการจัดชั้นคุณภาพลุ่มน้ำต่างๆ พบว่าลุ่มน้ำชั้น 1A ในลุ่มน้ำมูล-ชี มีน้ำเพียงร้อยละ 5.33 ของพื้นที่ภาค และชั้น 1B อีกร้อยละ 0.52 ขณะที่ภาคใต้มีมากกว่าเกือบ 3 เท่า และภาคเหนือมีมากกว่า 5 เท่าตัวคือ ร้อยละ 13.22 และ ร้อยละ 25.87 ตามลำดับ

การพัฒนาทรัพยากรแหล่งน้ำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สรุปได้ดังนี้

1. เชื่อนอเนกประสงค์ 5 แห่ง ได้แก่ เชื่อนอบลรัตน์ เชื่อนสิรินธร เชื่อนจุฬารักษ์ เชื่อนน้ำพุง และเชื่อนห้วยกุ่ม
2. เชื่อนเก็บกักน้ำเพื่อการเกษตร ได้แก่ เชื่อนห้วยหลวง เชื่อนลำตะคอง เชื่อนลำพระเพลิง เชื่อนน้ำอูน เชื่อนลำนางรอง เชื่อนลำทะขึ่ง และเชื่อนมูลบน
3. โครงการแหล่งน้ำขนาดกลาง จำนวน 153 โครงการ
4. โครงการแหล่งน้ำขนาดเล็ก 1,346 โครงการ
5. โครงการบ่อบาดาล จำนวน 18,300 บ่อ
6. โครงการสูบน้ำด้วยพลังงานไฟฟ้า 492 สถานี
7. ฝ่ายทดน้ำขนาดเล็ก 435 โครงการ

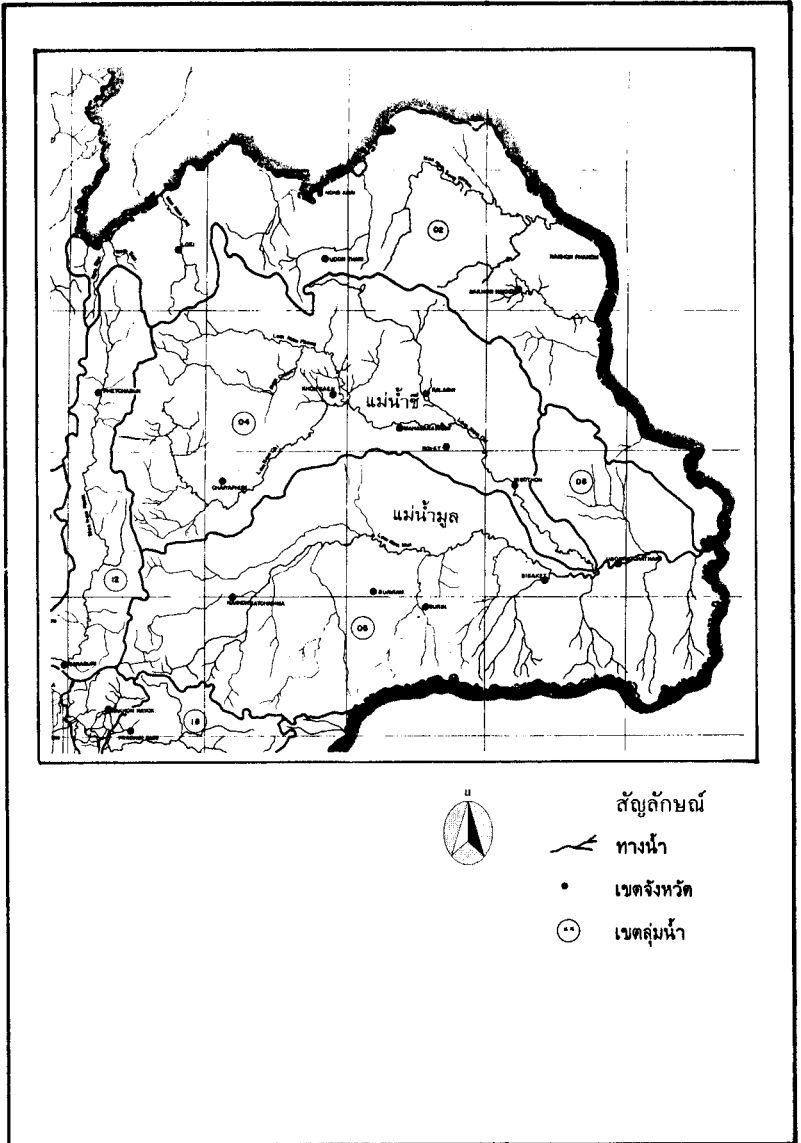
นอกจากนี้ยังมีบ่อน้ำบาดาลระดับตื้น ฝ่ายแบบประชาอาสา ฝ่ายโครงการพัฒนาชนบท และเขื่อนทดน้ำ เชื่อนยางอีกจำนวนหนึ่ง

อย่างไรก็ตามศักยภาพของทรัพยากรภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังมีขีดจำกัดและด้อยกว่าภูมิภาคอื่นของประเทศ ทั้งนี้เพราะธรณีวิทยาพื้นฐานนั่นเอง

ตาราง 2.1 แม่น้ำและหนองบึงของประเทศไทย

ประเภทของแหล่งน้ำ	จำนวน (แห่ง)	พื้นที่ที่ผิวน้ำ (ล้านไร่)	ร้อยละของประเทศ
๑. แม่น้ำทั่วประเทศ	86	0.86	51.50
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	6	0.15	8.89
ภาคเหนือ	30	0.34	20.36
ภาคกลาง	35	0.31	18.57
ภาคใต้	15	0.06	3.59
๒. หนองบึงทั่วประเทศ	10,223	0.81	48.50
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	5,436	0.40	23.95
ภาคเหนือ	2,491	0.30	17.97
ภาคกลาง	1,425	0.05	2.99
ภาคใต้	871	0.06	3.59
รวม	10,309	1.67	100.00

แผนที่ 2.5 แสดงลักษณะลุ่มน้ำที่สำคัญในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

2. ลักษณะพืชพรรณป่าของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

สภาพแวดล้อมเป็นองค์ประกอบสำคัญในการเจริญเติบโตของพืชพรรณธรรมชาติ และเป็นปัจจัยหลักที่ทำให้พืชพรรณแต่ละชนิดในท้องถิ่นมีลักษณะเฉพาะต่าง ๆ กัน โดยทั่วไปสภาวะแวดล้อมที่มีอิทธิพลต่อพืชพรรณได้แก่ภูมิอากาศ ลักษณะภูมิประเทศ ดินและสิ่งมีชีวิตในดิน ลักษณะและการกระจายของพืชพรรณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จะพบว่าพื้นที่ป่าบางแห่งมีลักษณะป่า หรือสังคมของพืชอยู่ในรูปแบบที่แตกต่างกัน ทั้งภายในพื้นที่ภาคหรือมีลักษณะเฉพาะแตกต่างจากภูมิภาคอื่นของประเทศ

2.1 ประเภทป่าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีพื้นที่กว้างใหญ่ ประกอบด้วยลักษณะภูมิอากาศประจำถิ่นแตกต่างกันออกไป โดยเฉพาะปริมาณน้ำฝนจากประมาณ 800 มิลลิเมตรทางตะวันตก ถึงประมาณ 2,800 มิลลิเมตรทางตะวันออกเฉียงเหนือของภาค ขณะเดียวกันภูมิประเทศมีลักษณะสูง ๆ ต่ำ ๆ เป็นที่เนินสลับแอ่งดินตะกอนและทิวเขา สูงจากระดับน้ำทะเลตั้งแต่ 120-1,700 เมตร จึงครอบคลุมสภาพภูมิประเทศ ภูมิอากาศ และลักษณะดินแตกต่างกัน สิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยสำคัญต่อชนิดของป่าและพันธุ์พืชพันธุ์ไม้ต่าง ๆ ทำให้สังคมพืชในภูมิภาคนี้มีความหลากหลาย ประกอบด้วยสภาพป่าชนิดต่าง ๆ ยกเว้นป่าชายเลน (mangrove forest) ป่าชายหาด (beach forest) เท่านั้นที่ไม่มีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สำหรับชนิดป่าและพันธุ์ไม้สำคัญที่พบ นักวนศาสตร์ได้แบ่งออกเป็นแบบไทยๆ โดยถืออาการผลัดใบหรือทั้งใบเป็นเกณฑ์ ได้แก่

2.1.1 ป่าประเภทไม่ผลัดใบ (Evergreen forest) ป่าประเภทนี้จะเขียวชอุ่มตลอดปีเพราะต้นไม้จะแตกใบใหม่มาทดแทนที่เสียก่อนที่ใบเก่าจะร่วงและต้นไม้แต่ละต้นจะทั้งใบไม่พร้อมกัน ไม่เป็นฤดูกาล ทำให้มองดูเป็นสีเขียวตลอดปี จึงเรียกว่าไม่ผลัดใบ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สามารถจำแนกป่าชนิดนี้แตกต่างกันดังนี้

- 1) ป่าดงดิบชื้น (moist tropical evergreen forest)
- 2) ป่าดงดิบแล้ง (Dry tropical evergreen forest)
- 3) ป่าดงดิบเขา (Hill evergreen forest)

ตาราง 2.2 เนื้อที่คุณภาพต่าง ๆ ของลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนบน ลุ่มน้ำมูล-ชี และลุ่มน้ำภาคใต้

ชั้นคุณภาพ	ลุ่มน้ำเจ้าพระยาตอนบน (ปีง รัง ยม น้ำ)		ลุ่มน้ำมูล-ชี		ลุ่มน้ำภาคใต้		รวมพื้นที่ (คร.กม.)	ร้อยละต่อ พื้นที่ ประเทศ
	พื้นที่ (คร.กม.)	ร้อยละ	พื้นที่ (คร.กม.)	ร้อยละ	พื้นที่ (คร.กม.)	ร้อยละ		
1A -/	27,499.14	25.87	6,318.97	5.33	10,189.35	13.22	44,007.46	8.56
1B -/	1,205.95	1.13	618.71	0.52	717.39	0.39	2,542.05	0.49
1AR -/	-	-	-	-	1,336.70	1.73	13,336.70	0.26
1BR -/	-	-	-	-	683.94	0.89	683.94	0.13
2	16,375.23	15.40	1,939.79	1.63	8,671.82	11.25	26,986.84	5.25
3	11,417.29	10.74	2,848.77	2.40	7,972.86	10.34	22,338.92	4.33
4	10,267.38	9.66	25,347.16	21.37	12,902.35	16.74	48,516.89	9.44
5	39,119.54	36.79	78,555.57	66.22	34,309.82	44.51	151,984.93	27.57
อ่างน้ำ	440.00	0.41	2,995.10	2.53	298.57	0.39	3,733.67	0.73
รวม	106,924.53	100.00	118,824.07	100.00	77,082.80	100.00	314,131.4	56.76

หมายเหตุ

- ¹-/ 1A หมายถึงพื้นที่ในชั้นคุณภาพลุ่มน้ำที่ 1 ซึ่งเป็นป่าธรรมชาติก่อนปี พ.ศ. 2525
- ²-/ 1B หมายถึงพื้นที่ในชั้นคุณภาพลุ่มน้ำที่ 1 ซึ่งไม่เป็นป่าธรรมชาติก่อนปี พ.ศ. 2525
- ³-/ 1AR หมายถึงพื้นที่ในชั้น 1A ซึ่งป่าธรรมชาตินั้นกลายเป็นสวนยางไปแล้ว
- ⁴-/ 1BR หมายถึงพื้นที่ในชั้น 1B ซึ่งมีสวนยางปรากฏอยู่
- ⁵-/ พื้นที่ของประเทศไทยโดยประมาณ 514,000 ตารางกิโลเมตร

แหล่งข้อมูล : โสภณ ชมชาญ กองวางแผนพัฒนาที่ดิน กรมพัฒนาที่ดิน , 2533: 19

- 4) ป่าสนเขา (Hill pine forest)
- 5) ป่าสนที่ราบ (Low - land pine forest)
- 6) ป่าพรุป่าบึง (Peat fresh water swamp forest)
- 7) ป่าบึงหรือป่าทาม (Flood plain forest)

2.1.2 ป่าประเภทผลัดใบ (Deciduous forest) ป่าประเภทนี้จะผลัดใบหรือทิ้งใบเป็นฤดูพร้อมกันทั้งต้นหรือพร้อมกันทั้งป่า เช่น ในช่วงฤดูแล้งที่ขาดแคลนน้ำ พืชจะปรับตัว ลดการระเหยหรือการคายน้ำด้วยการผลัดใบทำให้ป่าดูโปร่งหรือแห้งเต็มไปด้วยกิ่งไม้ เมื่อผลิใบใหม่ทดแทนก็จะดูเขียวชอุ่มหนาทึบคล้ายป่าดงดิบ แต่มีสภาพโปร่งกว่า ช่วงระยะเวลาการทิ้งใบ พืชจะหยุดการเจริญเติบโตชั่วคราว และพร้อมที่จะเจริญเติบโตใหม่ในฤดูฝนเมื่อมีความชุ่มชื้นในดิน มีการละลายแร่ธาตุอาหารพืชและมีความชุ่มชื้นในอากาศพอเพียง หากไม่ผลัดใบจะทำให้อัตราการคายน้ำของพืชมีปริมาณมากในหน้าแล้ง ไม่ได้สมดุลกับการดูดน้ำของรากหล่อเลี้ยง ต้นไม้เหล่านี้ อาจจะแห้งเหี่ยวตายได้ ช่วงระยะผลัดใบอยู่ระหว่างเดือนกุมภาพันธ์-เมษายน ซึ่งเป็นระยะที่มักจะเกิดไฟไหม้เผาป่าทุกปี ต้นกล้า ลูกไม้ ต้นไม้จึงถูกทำลายลดอัตราการขยายปริมาณ ชะงักการเจริญเติบโตทั้งยังเป็นการทำลายดินและเปิดผิวดินให้ภัยต่อการชะล้างพังทลายป่าประเภทนี้แบ่ง ออกได้ 2 ประเภทใหญ่ ๆ

1) ป่าเบญจพรรณ (Mixed deciduous forest) แบ่งย่อยได้

- 1.1) ป่าเบญจพรรณที่มีไม้สัก
- 1.2) ป่าเบญจพรรณที่ไม่มีไม้สัก แบ่งย่อยได้ดังนี้
 - ป่าเบญจพรรณสูงชื้น (Moist mixed deciduous forest)
 - ป่าเบญจพรรณสูงแล้ง (dry mixed deciduous forest)
 - ป่าเบญจพรรณต่ำ (lower mixed deciduous forest)

2) ป่าโคกหรือป่าเต็งรัง (Deciduous dipterocarps forest or dry dipterocarps forest) แบ่งย่อยได้ดังนี้

- 2.1) ป่าแคระหนาม (dry thorny forest)
- 2.2) ป่าเหียง-ป่ากราด หรือ ป่าชาด-สะแบง (dipterocarpus intricatus S D.obtusitolius forest)
- 2.3) ป่าเต็งหรือป่าจิก (Shorea obtusa forest)

2.4) ป่าพลวงหรือป่ากง (Dipterocarpus tuberculatus forest)

2.5) ป่าร้างหรือป่าฮัง (Pentacme suavis forest)

2.1.3 ป่าทุ่งหญ้า (Savanna forest) บางครั้งเรียกว่าป่าทุ่ง เดิมมีกระจายอยู่เพียงเล็กน้อย แต่ปัจจุบันกำลังขยายเพิ่มมากขึ้นในภูมิภาคต่าง ๆ

2.2 ลักษณะสำคัญของพืชพรรณป่าภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

จากลักษณะธรรมชาติของต้นไม้และพืชพรรณทำให้มีการแบ่งป่าในประเทศไทยออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ ด้วยกันคือ ป่าประเภทที่ไมผลัดใบกับป่าประเภทที่ผลัดใบ ลักษณะป่าของภาคตะวันออกเฉียงเหนือประกอบด้วยป่าทั้ง 2 ประเภทดังกล่าว แต่ส่วนใหญ่จะเป็นป่าผลัดใบ (Deciduous forest) ทั้งนี้เพราะสภาพภูมิอากาศที่มีความชุ่มชื้นน้อยและมีระยะแห้งแล้งยาวนาน 4-5 เดือนที่ฝนตกน้อยกว่า 2.4 นิ้ว หรือ 60 มิลลิเมตร บรรดาพืชพรรณต่าง ๆ จึงปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมเพื่อลดการระเหยและการคายน้ำของปากใบ รวมทั้งรักษาความสมดุลของอุณหภูมิ เพราะการดูน้ำมาหล่อเลี้ยงใบในฤดูแล้งเป็นเรื่องที่ลำบาก อีกทั้งน้ำใต้ดินก็อยู่ในระดับต่ำ ต้นไม้เกือบทุกชนิดจะผลัดใบทั้งต้นและจะเริ่มผลิใบอีกครั้งในต้นฤดูฝน หมุนเวียนเป็นวัฏจักรเช่นนี้ตลอดไป

ป่าผลัดใบดังกล่าวมี 2 ชนิดคือ ป่าโคกเต็งรังกับป่าเบญจพรรณหรือป่าผสมผลัดใบ พื้นที่ส่วนใหญ่ของภาคนี้เป็นป่าผลัดใบชนิดป่าโคกหรือป่าเต็งรัง ซึ่งถือว่าเป็นลักษณะป่าเอกลักษณ์ที่เด่นที่สุดของภาคและมีมากที่สุดของประเทศ

ป่าชนิดนี้ตามปกติจะขึ้นอยู่ที่ตอน เหนือ โลก หรือมอ ที่มีเนื้อดินเป็นทรายหรือลูกรัง (Laterite) สภาพป่าพบได้โดยทั่วไปในพื้นที่ประมาณร้อยละ 80 ของภาค บริเวณที่มีดินลึกและชุ่มชื้นมาก ต้นไม้ที่ขึ้นจะค่อนข้างหนาแน่นและมีขนาดใหญ่ แต่ถ้าที่ใดมีดินตื้นหรือเป็นหินลูกรัง หินกรวด ต้นไม้และพืชพรรณอื่นๆ จะแคระแกร็นและขึ้นอยู่ห่างๆ พรรณไม้สำคัญที่เป็นลักษณะเด่น ได้แก่ ไม้เต็ง (จิก) ไม้พลวง (กุง) ไม้รัง (ฮัง) ไม้เหียง (ชาด) ไม้สะแบง ไม้พยอม (กะหย่อม) ไม้อื่นๆ ที่ขึ้นปะปนอยู่ ได้แก่ ไม้มะขามป้อม ตั้ว ตั่ว รกฟ้า ยอป่า พันชาติ ไม้แดง ไม้ประดู่ มะค่าแต้ ตะแบกเลือด พรรณไม้พื้นล่างมักเจริญเติบโตได้ดี เพราะการแผ้วถางพืชชั้นบนไม่ติดชิดกัน ที่สำคัญได้แก่ ไม้พุ่มเตี้ย

สลับด้วยหญ้าเพ็ก หญ้าจืด หญ้าคา หญ้าแฝก และหญ้าชนิดต่าง ๆ โดยเฉพาะหญ้าเพ็กเป็นดัชนีสำคัญของป่าชนิดนี้

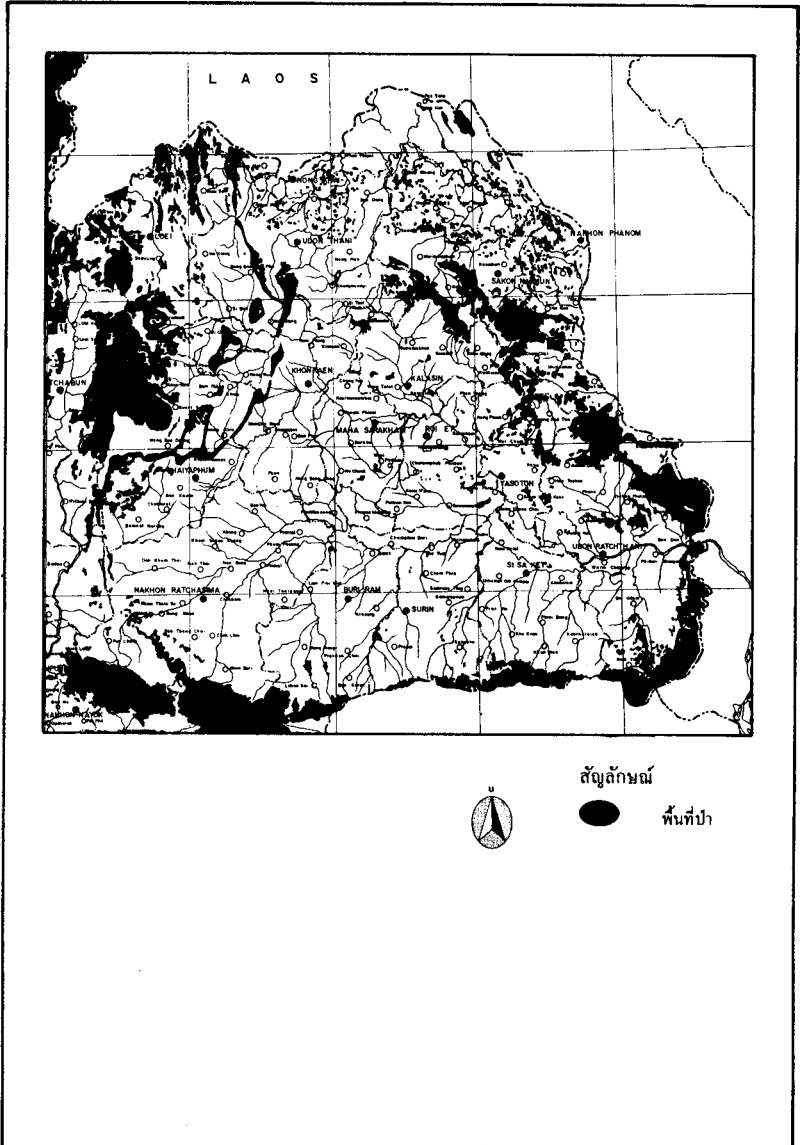
การเข้าเก็บผลผลิตจากป่าชนิดนี้ชาวบ้านจะเรียกว่า “ไปโคก” หมายถึงไปป่าโคก ซึ่งอยู่ไม่ไกลจากที่ตั้งชุมชนมากนัก เพราะมีการกระจายอยู่ทั่ว ๆ ไป ในฤดูแล้งลักษณะป่าจะเต็มไปด้วยใบไม้สีเหลือง สีแดงหรือสีน้ำตาลแดง แล้วร่วงลงทับถมกันกลายเป็นเชื้อเพลิงผสมกับหญ้าเพ็กที่แห้งกรอบตาย ทำให้เกิดไฟไหม้ทุกปี หลังจากนั้นสภาพป่าจะกลายเป็นป่าตายยืนต้น พืชพรรณเล็กๆ ที่งอกงามขยายพันธุ์จะถูกทำลาย ทำให้สภาพป่าโปร่งยิ่งขึ้น จนกระทั่งฝนตกอีกครั้งในช่วงต้นฤดูฝนปลายฤดูร้อน หญ้าจึงเริ่มงอกระบัดเป็นอาหารของสัตว์ ต้นไม้เริ่มผลิใบและเกิดเห็ด ผักกระเจียว ฯลฯ ป่าโคกสามารถใช้เป็นที่เลี้ยงสัตว์และเป็นแหล่งไม้ที่สำคัญของชุมชน การ “ไปโคก” นั้นแตกต่างจากการ “ไปดง” ซึ่งหมายถึงการไปป่าเบญจพรรณที่ตั้งอยู่ห่างไกลจากชุมชนและมีเพียงบางพื้นที่เท่านั้น

ป่าดงซึ่งมีความหมายครอบคลุมถึงป่าเบญจพรรณชนิดต่าง ๆ ป่าดงดิบ ป่าดิบเขา และป่าสนเขาพบได้ตามบริเวณต้นน้ำลำธาร บริเวณเชิงเขา หุบเขา หรือที่ราบริมลำน้ำในเขตเนินเขาภูเขา และที่ราบริมฝั่งแม่น้ำที่น้ำท่วมไม่ถึง รวมทั้งบริเวณที่มีความชื้นสูง ป่าดังกล่าวนี้ ในสภาพปัจจุบันเหลือน้อย พบเฉพาะรอบ ๆ ชุมชนหลายแห่ง โดยถูกรักษาไว้ในรูปป่าดอนเจ้าปู่ ป่าผีปู่ตา ป่าช้า และวัดป่าของหมู่บ้าน บางแห่งมีสภาพเป็นป่าดงค่อนข้างสมบูรณ์ ไม้ขนาดใหญ่และสูงยังคงเหลืออยู่เพราะความเกรงกลัวอิทธิฤทธิ์ การนับถือผีเจ้าปู่เจ้าป่า และความศรัทธาต่อศาสนา

ข้อสังเกตประการหนึ่งคือ อัตราการขยายของป่าทุ่งหญ้ามีขนาดและปริมาณเพิ่มมากขึ้น ทั้งนี้เพราะการบุกเบิกป่าโคก ป่าดง ป่าเบญจพรรณ ป่าดงดิบ เพื่อการกสิกรรม เมื่อทำลายป่าเหล่านี้แล้วปล่อยทิ้งไว้จะเกิดป่าหญ้า เช่น หญ้าแซม หญ้าพง หญ้าเลาและหญ้าคา อย่างรวดเร็ว

ดังนั้นสภาพทั่ว ๆ ไปของป่าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในปัจจุบันจึงเป็นป่าโคกหรือป่าเต็งรังถึงประมาณร้อยละ 70-80 ของพื้นที่ป่าของภาค

แผนที่ 2.6 แสดงพื้นที่ป่าไม้ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

2.3 สถานการณ์ป่าภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ป่าเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญเพราะนอกจากจะให้ปัจจัยสี่แก่มนุษย์แล้ว ป่ายังเป็นโครงสร้างหลักสำคัญของการสร้างดุลยภาพให้กับธรรมชาติ แต่การให้สัมปทานไม้ นโยบายส่งเสริมพืชพาณิชย์เพื่อส่งออก และการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการผลิตจากเกษตรกรรมสู่อุตสาหกรรม ทำให้ป่าถูกทำลายลงอย่างรวดเร็ว จากการสำรวจและการศึกษาของกรมป่าไม้ด้วยภาพถ่ายทางอากาศและภาพถ่ายดาวเทียมแสดงสัดส่วนของพื้นที่ป่า ดังตารางต่อไปนี้

ตาราง 2.3 สัดส่วนของพื้นที่ป่าระดับภาค

ภาค	เหนือ	ตะวันออกเฉียงเหนือ	ตะวันตก	กลาง	ใต้	รวม
เนื้อที่ (ล้านไร่)	106	105.5	22.8	42.1	44.2	320.6
พ.ศ. 2504	68.5	41.9	57.9	52.9	41.8	53.3
พ.ศ. 2516	66.9	30.0	41.1	35.5	26.0	43.2
พ.ศ. 2519	60.3	24.5	34.6	32.3	28.4	38.6
พ.ศ. 2521	55.9	18.4	30.2	30.3	24.8	34.1
พ.ศ. 2525	51.7	15.3	21.9	27.4	23.2	30.5
พ.ศ. 2528	49.5	14.3	21.8	26.2	21.9	29.4
พ.ศ. 2531	47.3	14.0	21.4	25.5	20.6	28.0
พ.ศ. 2532	47.2	13.9	21.3	25.5	20.6	27.9

ที่มา : บุญชนะ กลั่นคำสอน, กองจัดการป่าไม้ กรมป่าไม้ , 2533 : 369.

วิกฤตการณ์บุกรุกทำลายป่าของภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีลักษณะน่าวิตกเป็นอย่างมากเพราะมีอัตราการลดลงของป่าสูงสุดของประเทศจากพื้นที่ป่า 64.1 ล้านไร่ หรือประมาณร้อยละ 60.3 ของพื้นที่ภาค ซึ่งมีพื้นที่ป่าใกล้เคียงกับภาคเหนือเมื่อปี พ.ศ.2495 ได้ลดลงเหลือประมาณ 41.9 ล้านไร่ในปี พ.ศ. 2504 และในปี พ.ศ.2532 เหลือพื้นที่ป่าเพียงประมาณ 13.9 ล้านไร่ ในขณะที่รัฐมีนโยบายรักษาพื้นที่ป่าไว้ร้อยละ 40 ของพื้นที่ ดังนั้นจากปี พ.ศ.2504-2532 เพียงช่วงระยะเวลา 28 ปี ชาวอีสานได้เห็นป่าที่บดบังตั้งแต่เกิด แล้วได้เห็นป่าถูกทำลายพินาศสิ้น เมื่ออายุเกินวัยเบญจเพสไปเพียงเล็กน้อย เท่ากับมีอัตราการทำลายโดยเฉลี่ยประมาณปีละ 1 ล้านไร่ โดยเฉพาะช่วงระยะแรกของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ คือฉบับที่ 1-2-3 อัตราการทำลายป่าสูงถึง 23.5 ล้านไร่ ภายในระยะเวลา 17 ปี หลังจากปี พ.ศ.2528 อัตราการบุกรุกของป่าเริ่มน้อยลงเพราะไม่มีป่าจะให้บุกเบิก

ในปัจจุบันบริเวณที่มีป่าของภาคได้แก่ พื้นที่ชายขอบภูมิภาค ที่เป็นทั้งภูเขาสูงชันหรือบริเวณที่สูงชันอื่น ๆ ซึ่งไม่เหมาะสำหรับการเกษตรกรรม ส่วนบริเวณพื้นที่ราบได้เปลี่ยนสภาพเป็นแหล่งผลิตพืชพาณิชย์ และมีป่าเหลืออยู่เพียงหย่อมเล็ก ๆ ในรูปดอนปู่ตา ป่าสาธารณะ ป่าช้า วัดป่า ฯลฯ จังหวัดที่มีพื้นที่ป่าน้อยที่สุดคือ จังหวัดมหาสารคาม มีพื้นที่ป่าประมาณร้อยละ 0.92 จังหวัดร้อยเอ็ด ร้อยละ 2.88 จังหวัดสุรินทร์ ร้อยละ 4.18 จังหวัดบุรีรัมย์ ร้อยละ 5.77 จังหวัดหนองคาย ร้อยละ 7.35 ส่วนจังหวัดที่มีป่ามากได้แก่ จังหวัดมุกดาหาร ร้อยละ 35.59 จังหวัดเลย ร้อยละ 28.57 จังหวัดชัยภูมิ ร้อยละ 24.62 และจังหวัดอุบลราชธานี ร้อยละ 20.56 ดังตารางที่ 2.4

การลดลงอย่างรวดเร็วของพื้นที่ป่า ก่อให้เกิดผลกระทบทั้งในด้านประสิทธิภาพการผลิต มลพิษ สภาวะแวดล้อม และคุณภาพชีวิต ในขณะที่พื้นที่ป่าลดลงตลอดเวลา กรมป่าไม้ก็ได้ประกาศป่าสงวนแห่งชาติเพิ่มขึ้นทุกปี โดยการขยายพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติเดิม หรือประกาศป่าสงวนฯ แห่งใหม่ จนกระทั่งปัจจุบันมีจำนวนป่าสงวนฯ มากกว่า 353 แห่ง พื้นที่กว่า 34.4 ล้านไร่ หรือหนึ่งในสามของพื้นที่ภาค ดังรายละเอียดในตารางที่ 2.5 ขณะเดียวกันกรมป่าไม้ได้ดำเนินการประกาศป่าสงวนหลายแห่งเป็นอุทยานแห่งชาติ ปัจจุบันภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีอุทยานแห่งชาติ 14 แห่ง พื้นที่ 4.04 ล้านไร่

ตาราง 2.4 พื้นที่ป่าภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

จังหวัด	เนื้อที่ทั้งหมด (ตร.กม.)	เนื้อที่ป่าสงวน (ตร.กม.)	เนื้อที่ป่าไม้											
			2519		2521		2525		2528		2531		2535	
			ตร.กม.	ร้อยละ	ตร.กม.	ร้อยละ	ตร.กม.	ร้อยละ	ตร.กม.	ร้อยละ	ตร.กม.	ร้อยละ	ตร.กม.	ร้อยละ
กาฬสินธุ์	6,946.746	1,831	1,659	23.88	1,439	20.71	1,004	14.45	968	13.93	645	9.29	637	9.17
ขอนแก่น	10,855.991	2,707	1,829	16.80	1,555	14.28	1,184	10.88	1,121	10.30	932	8.56	917	8.43
ชัยภูมิ	12,778.287	3,304	4,555	35.55	3,185	24.92	2,476	19.38	3,201	25.05	3,154	24.69	3,146	24.62
หนองคาย	7,332.280	3,339	1,653	22.54	911	12.42	860	11.73	818	11.16	543	7.41	540	7.37
นครพนม	5,512.69	2,733	2,995	30.40	1,985	20.15	685	12.43	667	12.10	642	11.65	640	11.62
มุกดาหาร	4,339.830	1,042	-	-	-	-	1,133	26.11	1,603	36.93	1,553	35.78	1,544	35.59
มหาสารคาม	5,291.683	407	263	4.97	223	4.21	158	2.98	82	1.56	51	0.96	49	0.92
อุดรธานี	15,589.388	7,220	4,420	28.35	3,478	22.31	2,556	16.39	2,418	15.51	2,398	15.38	2,395	15.36
นครราชสีมา	20,493.954	7,783	4,477	21.84	3,653	17.82	3,036	14.81	2,826	13.79	2,582	12.60	2,577	12.57
บุรีรัมย์	10,321.985	2,800	1,489	14.42	711	7.47	758	7.34	608	5.89	598	5.79	596	5.77
ร้อยเอ็ด	8,299.449	767	638	7.69	388	4.67	318	3.81	310	3.74	226	2.72	222	2.68
เลย	11,424.612	6,963	5,132	44.92	4,773	41.78	3,760	32.91	3,508	30.71	3,281	28.72	3,264	28.57
สุรินทร์	8,124.056	1,784	961	11.83	441	5.43	426	5.24	363	4.47	340	4.19	338	4.16
ศรีสะเกษ	8,839.976	2,037	1,487	16.82	1,187	13.43	1,005	11.37	867	9.81	795	8.99	786	8.89
สกลนคร	9,605.764	2,723	2,889	30.07	1,883	19.60	1,787	18.60	1,754	18.26	1,578	16.43	1,568	16.33
อุบลราชธานี	18,906.089	6,509	6,285	33.24	4,655	24.62	4,192	22.17	3,937	20.82	3,891	20.58	3,887	20.56
อุยธร	4,181.564	1,140	762	18.31	694	16.68	550	13.21	529	12.71	484	11.63	460	11.52
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ	168,824.444	55,089	41,494	24.57	31,221	18.49	25,886	15.33	25,580	15.15	23,693	14.03	23,586	13.97

ตาราง 2.5 จำนวนและพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ
ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

หน่วยนับ : 1,000 ไร่

ปี	จำนวนป่า	เนื้อที่
2522	266	27,448
2523	281	28,371
2524	291	30,132
2525	298	30,550
2526	301	30,564
2527	314	32,653
2528	331	33,398
2529	338	33,475
2530	347	34,183
2531	351	34,431

ที่มา : กรมป่าไม้ (2532 ข)

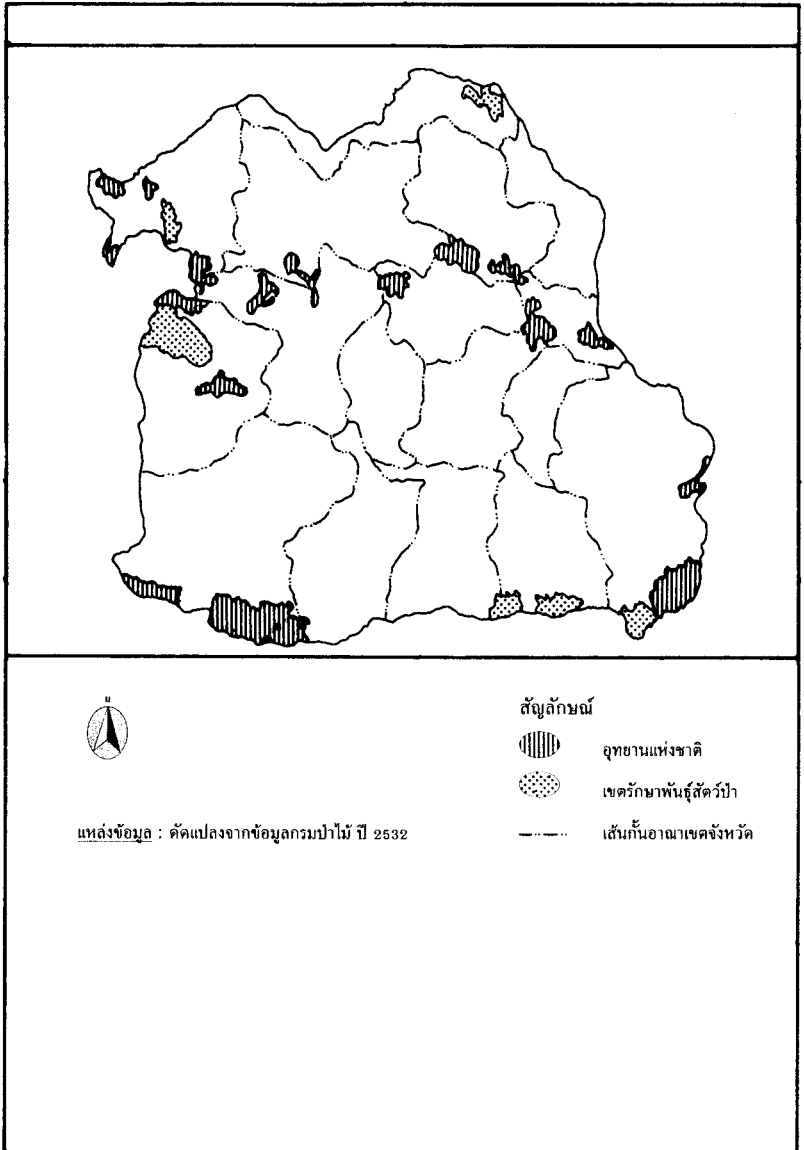
ตาราง 2.6 อุทยานแห่งชาติในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ชื่อ	จังหวัด	เนื้อที่ (ไร่)
๑.อุทยานแห่งชาติเขาใหญ่	นครราชสีมา	187500
๒.อุทยานแห่งชาติทับลาน	นครราชสีมา	1181250
๓.อุทยานแห่งชาตินันทาว	ชัยภูมิ	150000
๔.อุทยานแห่งชาติดาดโตน	ชัยภูมิ	135738
๕.อุทยานแห่งชาติแก่งตะนะ	อุบลราชธานี	50000
๖.อุทยานแห่งชาติภูจองนายอบ	อุบลราชธานี	428750
๗.อุทยานแห่งชาติมุกดาหาร	มุกดาหาร	30317
๘.อุทยานแห่งชาติภูเก้า-ภูพานคำ	อุดรธานี	201250
๙.อุทยานแห่งชาติภูพาน	สกลนคร/กาฬสินธุ์	415439
๑๐.อุทยานแห่งชาติห้วยหลวง	สกลนคร	575000
๑๑.อุทยานแห่งชาติภูเรือ	เลย	75525
๑๒.อุทยานแห่งชาติภูกระดึง	เลย	217576
๑๓.อุทยานแห่งชาติภูหินร่องกล้า	เลย	191875
๑๔.อุทยานแห่งชาติภูเวียง	ขอนแก่น	202825
๑๕.อุทยานแห่งชาติภูผาม่าน	ขอนแก่น	
๑๖.อุทยานแห่งชาติเฉลิมพระเกียรติ	เลย	
๑๗.อุทยานแห่งชาติภูโน	กาฬสินธุ์	
รวม		4,049,045

ที่มา : ไสภภณ ชมชาญ , กองวางแผนพัฒนาที่ดิน, กรมพัฒนาที่ดิน, 2533 : 16.

หมายเหตุ : อุทยานแห่งชาติลำดับที่ 15-17 กำลังอยู่ในระหว่างดำเนินการจัดตั้ง

แผนที่ 2.7 แสดงอุทยานแห่งชาติและเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า
ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ตาราง 2.7 เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ชื่อ	จังหวัด	ขนาดพื้นที่ (ไร่)
เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูเขียว	ชัยภูมิ	975,000
เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูหลวง	เลย	529,995
เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูวัว	หนองคาย	116,562
เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่ายอดโดม	อุบลราชธานี	129,595
เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าพนมดงรัก	ศรีสะเกษ	197,500
เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าห้วยศาลา	ศรีสะเกษ	237,500
เขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่าภูสีฐาน, ภูน้ำย้อย	มุกดาหาร	292,346
รวม		2,478,408

ดังตารางที่ 2.6 นอกจากนี้ยังมีเขตรักษาพันธุ์สัตว์ป่า 7 แห่ง รวมเป็นพื้นที่ 2.47 ล้านไร่ ดังตารางที่ 2.7 มีเขตห้ามล่าสัตว์ 7 แห่ง เนื้อที่ 15,274 ไร่ นอกจากนี้ยังมีศูนย์ศึกษาธรรมชาติ และมีการปลูกป่าทั้งโดยรัฐบาลและเอกชน อย่างไรก็ตาม แม้จะมีการยกเลิกสัมปทานไปแล้ว แต่สถานการณ์ป่าของภาคตะวันออกเฉียงเหนือยังทรุดลงอยู่ตลอดเวลา มีการลักลอบตัดไม้ เลื่อยไม้ขาย และการตัดไม้ทำลายป่าเพื่อยึดพื้นดินทำการเกษตรยังคงเกิดขึ้นตลอดเวลา

3. ลักษณะกายภาพพื้นที่ป่าที่ศึกษา

3.1 ลักษณะที่ตั้งพื้นที่ป่าที่ศึกษา

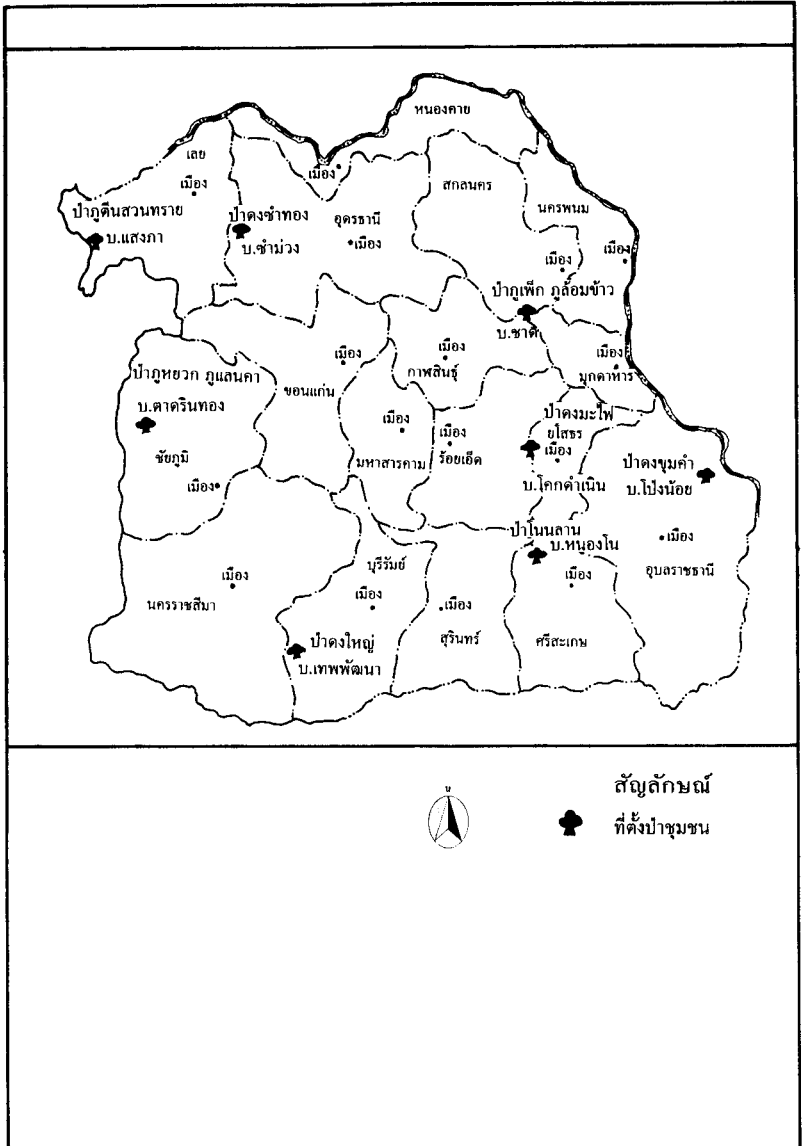
ปัจจัยทางที่ตั้ง ทั้งที่ตั้งทางภูมิศาสตร์และที่ตั้งสัมพันธ์ มีผลกระทบต่อลักษณะทางกายภาพและลักษณะทางสังคมของพื้นที่ต่างๆ บนพื้นผิวโลก ป่าชุมชนที่ศึกษาทั้ง 8 แห่ง ตั้งอยู่ระหว่างละติจูดที่ 14 องศา 37 ลิปดา ถึง 17 องศา 28 ลิปดาเหนือ และลองจิจูดที่ 100 องศา 56 ลิปดา ถึง 105 องศา 8 ลิปดาตะวันออก กรณีศึกษา 3 พื้นที่ตั้งอยู่ด้านตะวันตกและตะวันตกเฉียงเหนือของภาค อีก 2 พื้นที่ตั้งอยู่บริเวณภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนล่าง อีก 2 พื้นที่ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของภาค และอีก 1 กรณีศึกษาตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือตอนกลางค่อนข้างไปทางเหนือ

ลักษณะที่ตั้งของหมู่บ้านที่ศึกษาสูงจากระดับน้ำทะเลระหว่าง 130-540 เมตร แต่ระดับความสูงของพื้นที่ป่าที่ศึกษามีระดับสูงตั้งแต่ 130-1,408 เมตร พื้นที่ทั้งหมดเป็นป่าชุมชนที่เป็นส่วนหนึ่งของป่าสงวนแห่งชาติ ดังตารางที่ 2.8 และแผนที่ 2.8

ตาราง 2.8 แหล่งที่ตั้งป่าชุมชนที่ศึกษา

ป่าชุมชน	ป่าสงวนแห่งชาติ ที่สัมพันธ์	หมู่บ้าน ที่ศึกษา	ที่ตั้งภูมิศาสตร์		ระหว่าง / ก.ม.1		ทิศทางที่ตั้ง จากจังหวัด	ระดับสูง จากน้ำทะเล
			ละติจูด/N	ละติจูด/E	อำเภอ	จังหวัด		
1. โนนลาน	ป่าโนนลาน	หนองโน	15 15	104 3	21	38	ตะวันตก	130-163
2. ดงใหญ่	ป่าดงใหญ่	เทพพัฒนา	14 37	104 13	11	88	ใต้	220-423
3. ดงมะไฟ	ป่าดงมะไฟ	โคกคำเนิน	15 56	104 7	24	24	NW	130-160
4. ดงชุมคำ	ป่าดงชุมคำ	โปร่งน้อย	15 45	105 8	21	72	NE	195-360
5. ภูเท็ก-ภูล้อมข้าว	ป่าภูเท็ก-ภูล้อมข้าว	ชาด	16 46	104 2	20	90	NE	190-495
6. ชำม่วง	ป่าดงชำทอง-หนองไผ่	ชำม่วง	17 11	102 5	45	65	SE	290-500
7. ภูหลง	ป่าภูแลนคา	ตาดรินทอง	16 13	102 7	34	60	เหนือ	520-751
8. ภูคีนสวนทราย	ป่าภูเขี้ยวภูซำแก้ว	แสงภา	17 28	100 56	11	126	ตะวันตก	560-1408

แผนที่ 2.8 แสดงแหล่งที่ตั้งป่าชุมชนที่ศึกษาทั้ง 8 พื้นที่

3.2 ลักษณะทางธรณีวิทยาพื้นที่ป่าที่ศึกษา

บริเวณพื้นที่ศึกษาทั้ง 8 แห่ง อยู่ในเขตโครงสร้างทางธรณีวิทยาที่แตกต่างกันคือ

3.2.1 เขตโครงสร้างภูเขาทิวเขาและที่สูงตะวันตก หรือแนวคดโค้ง จังหวัดเลย-เพชรบูรณ์ มี 3 พื้นที่ คือ ป่าภูหลง ป่าชำม่วง และป่าภูตินสวนทราย

3.2.2 เขตแอ่งโคราช-อุบล มี 3 พื้นที่ศึกษา ประกอบด้วย ป่าดงมะไฟ ป่าโนนลาน และป่าดงใหญ่

3.2.3 บริเวณแนวคดโค้งตอนกลาง ประกอบด้วยพื้นที่ศึกษา 2 แห่ง คือ ป่าภูเพ็ก-ภูล้อมข้าว กับป่าดงชุมคำ

ลักษณะหินฐานธรณีส่วนใหญ่เป็นหินชุดโคราช ประกอบด้วยหลาย Formation มีอายุระหว่างยุคจูราสสิก (Jurassic) กับยุคครีตาเซียส (Cretaceous) ดังตารางที่ 2.9

จากลักษณะทางธรณีวิทยาจะพบว่า พื้นที่ศึกษามีลักษณะคล้ายกันเป็นคู่ๆ เช่นป่าโนนลาน กับป่าดงมะไฟ ป่าภูหลงกับป่าภูเพ็ก-ภูล้อมข้าว ป่าดงชุมคำกับป่าดงใหญ่ และป่าภูตินสวนทราย ส่วนลักษณะพิเศษคือ ป่าชำม่วงที่มีหินชั้นซ้อนหลายชนิด และบางส่วนของป่าดงใหญ่ที่มีหินภูเขาไฟ

3.3 ลักษณะภูมิสัณฐานพื้นที่ป่าที่ศึกษา

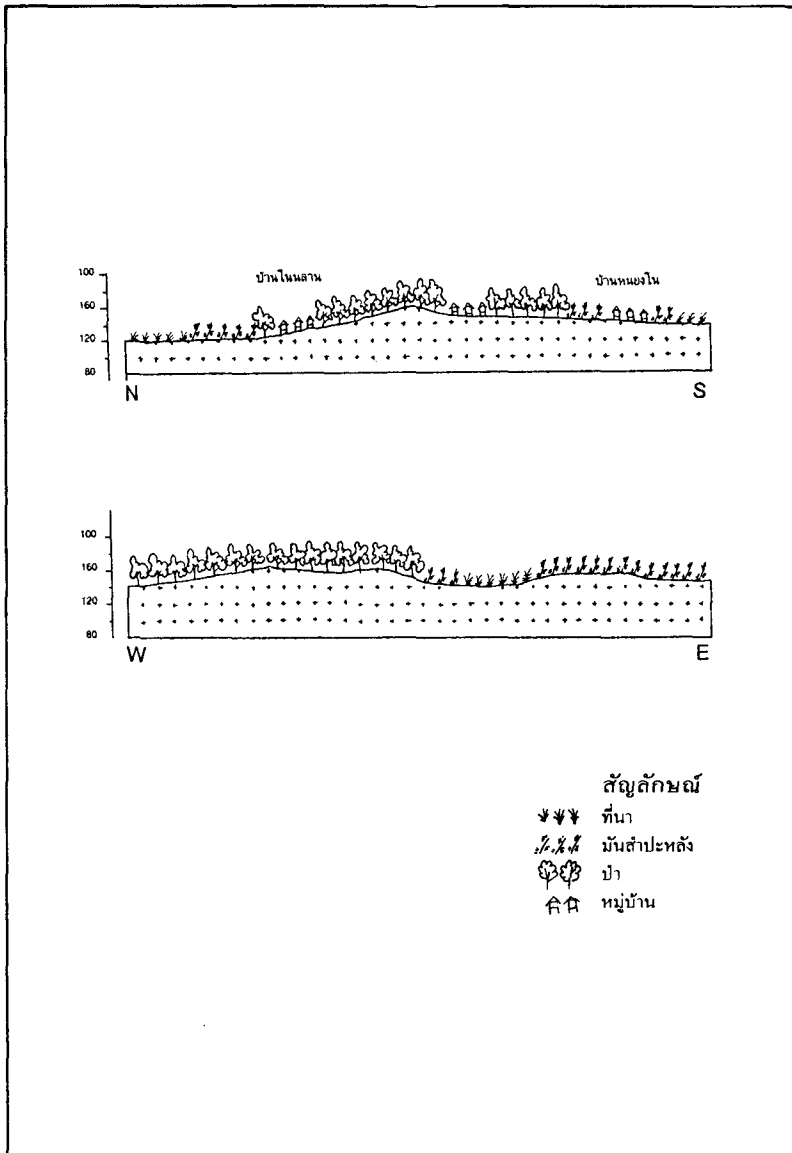
พื้นที่ศึกษาประกอบด้วยสัณฐานภูมิประเทศที่แตกต่างกันและคล้ายกันเป็นคู่ๆ ตามลักษณะธรณีวิทยา คือ ป่าภูหลงกับป่าภูเพ็ก-ภูล้อมข้าว เป็นหลังแปของภูเขา อยู่ในระดับสูง 456-751 เมตร ป่าโนนลานกับป่าดงมะไฟมีลักษณะเป็นที่ราบลานตะพักลุ่มน้ำชั้นต่ำและชั้นกลาง ความสูงเพียง 130-160 เมตร ส่วนป่าดงชุมคำและป่าดงใหญ่ลักษณะเป็นเนินเขาความสูง 200-423 เมตรความลาดชันน้อย และป่าภูตินสวนทรายกับป่าชำม่วง มีลักษณะเป็นที่ราบหุบเขาและที่ราบเชิงเขาแต่ต่างกันที่ระดับความสูงคือ ภูสวนตินทรายสูง 560-1,408 เมตร ชำม่วงสูง 290-500 เมตร ลักษณะการระบายน้ำทุกพื้นที่มีรูปแบบคล้ายกันคือ แบบ Dendritic Pattern เป็นลุ่มน้ำย่อยของลุ่มแม่น้ำเหลืองและแม่น้ำมูล-ชี ป่าดงใหญ่และดงชุมคำ มีลักษณะแบบ Cuesta หรือเขาสันมีดโต้ ป่าภูหลงและป่าภูเพ็กภูล้อมข้าว มีลักษณะคล้าย Tableland ส่วนป่าชำม่วงเป็นสัณฐานของภูเขาหินปูนปนหินอัคนีที่เกิดจากการปะทุของภูเขาไฟ

ตาราง 2.9 ลักษณะหินฐานธรณีวิทยา

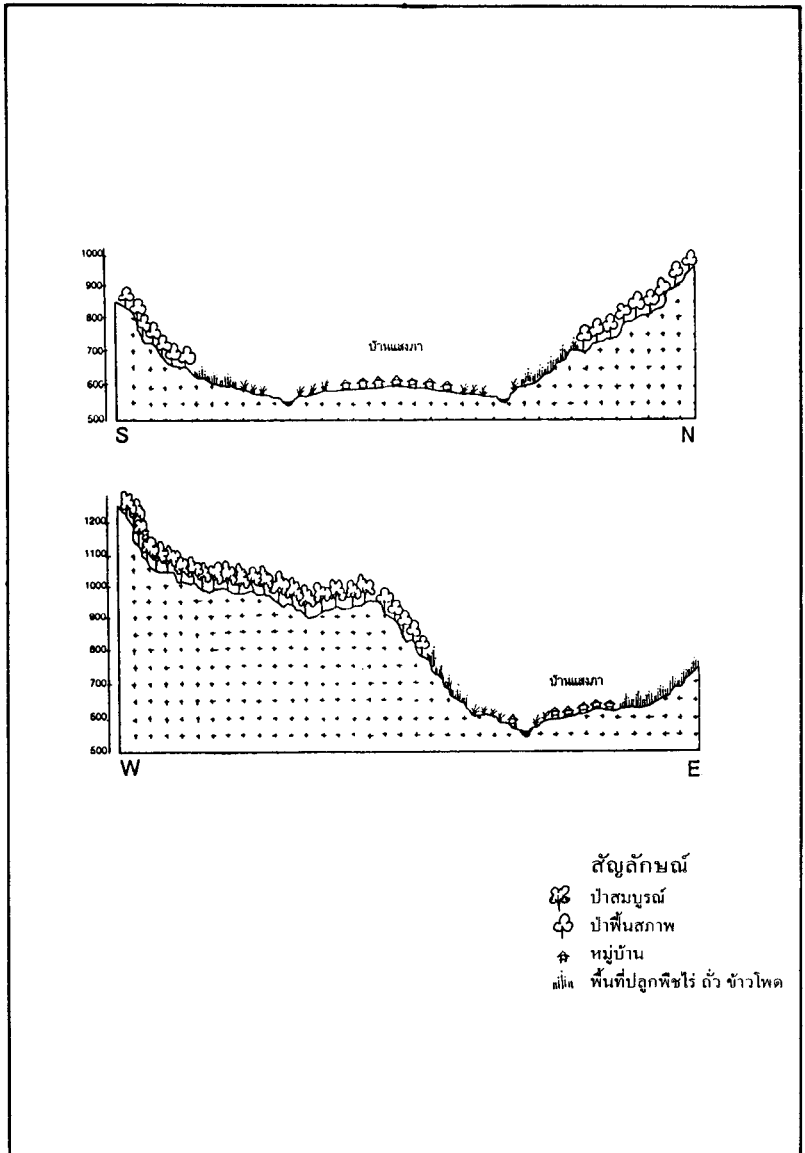
พื้นที่ศึกษา	ยุค	หน่วยหิน	ลักษณะหิน
1.ป่าโนนลาน และดงมะไฟ	Cretaceous	มหาสารคาม	Mudstone siltstone shale Sandstone เกลือหิน โปแตช อิบซิม และ แอนไฮไดรต์
2.ป่าภูหินสวนทราย	Cretaceous	โคกกรวด	ประกอบด้วยหิน micaceous sandstone, shale siltstone conglomerate สีน้ำตาล น้ำตาลแดง
3.ป่าดงขุนคำ	Cretaceous	โคกกรวด	เหมือนป่าภูหินสวนทราย ทั้งที่อยู่ระดับต่ำกว่า
	Cretaceous	ภูพาน	เป็นหินทรายสีขาวหรือ เหลืองปนน้ำตาลและ หินกรวดมน
4.ป่าดงใหญ่	Cretaceous	โคกกรวด ภูพาน	เช่นเดียวกับข้อที่ 3
	Tertiary	Basalt	ประกอบด้วย Olivine และ nepheline basalt
5.ป่าภูเพ็ก ป่าภูด้อมข้าว	Jurassic	ภูกระดึง เสาขรั้ว พระ วิหาร ภูพาน	-
6.ป่าภูหลง	Jurassic	พระวิหาร ภูพาน	-
7.ป่าขาม่วง	Carboniferous Permian	ราชบุรี	shale,tuff, chert, agglomerate conglomerate sandstone, Rhyolite andesite

ที่มา : แผนที่ธรณีวิทยาประเทศไทย

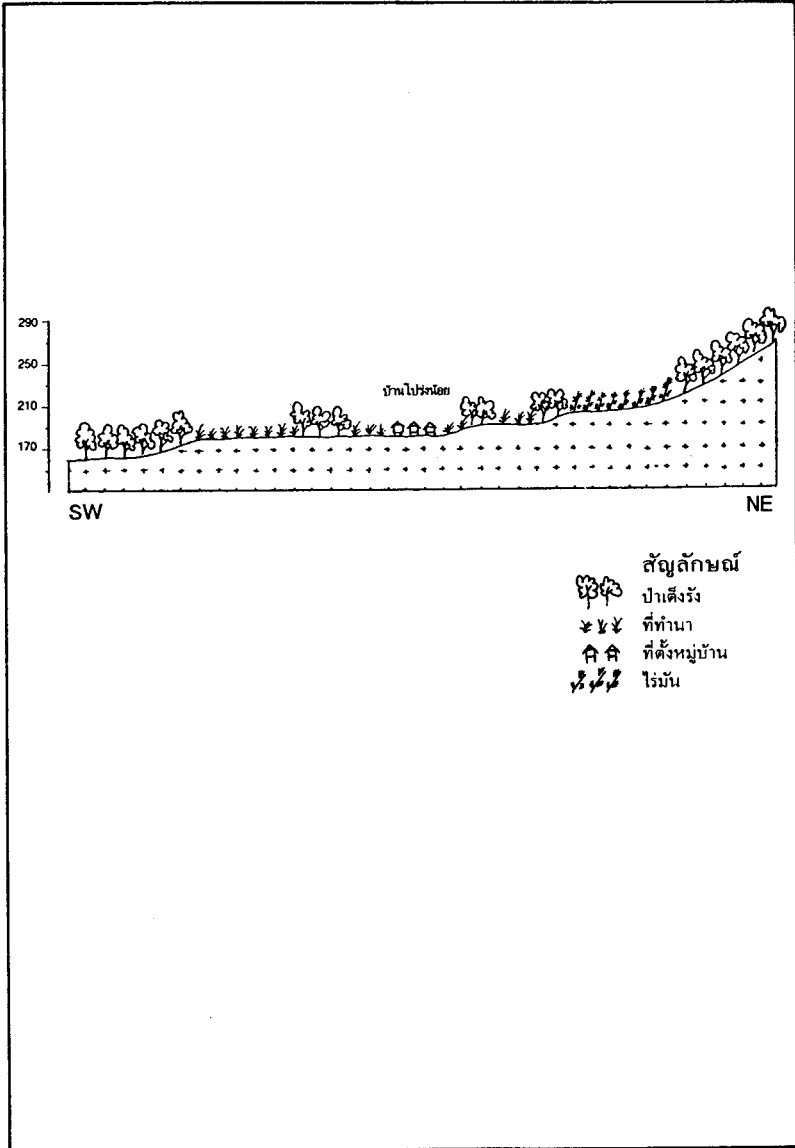
แผนภูมิ 2.1 แสดงภาพตัดขวางและการใช้ที่ดินป่าชุมชน บ้านหนองโน (ป่าโนนลาน) จ.ศรีสะเกษ

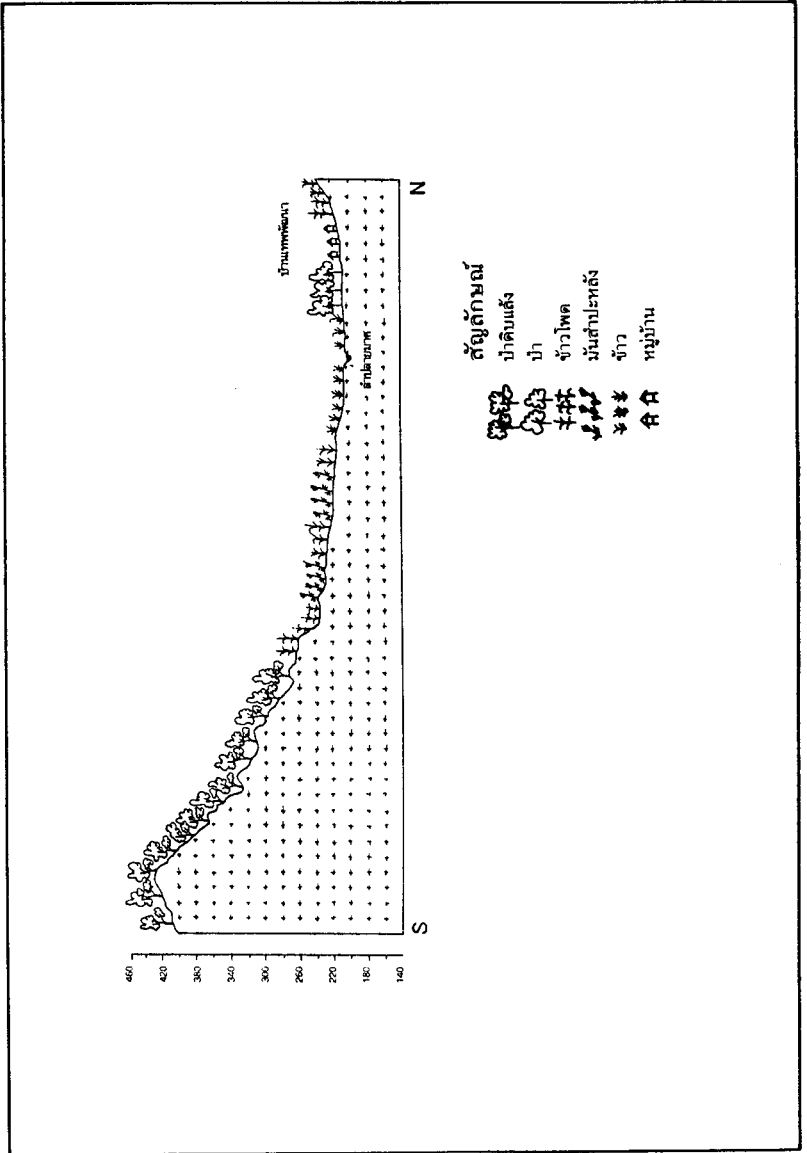
แผนภูมิ 2.2 แสดงภาพตัดขวางและการใช้ที่ดินป่าชุมชน บ้านแสงภา (ป่าภูตึนสวนทราย) จ.เลย

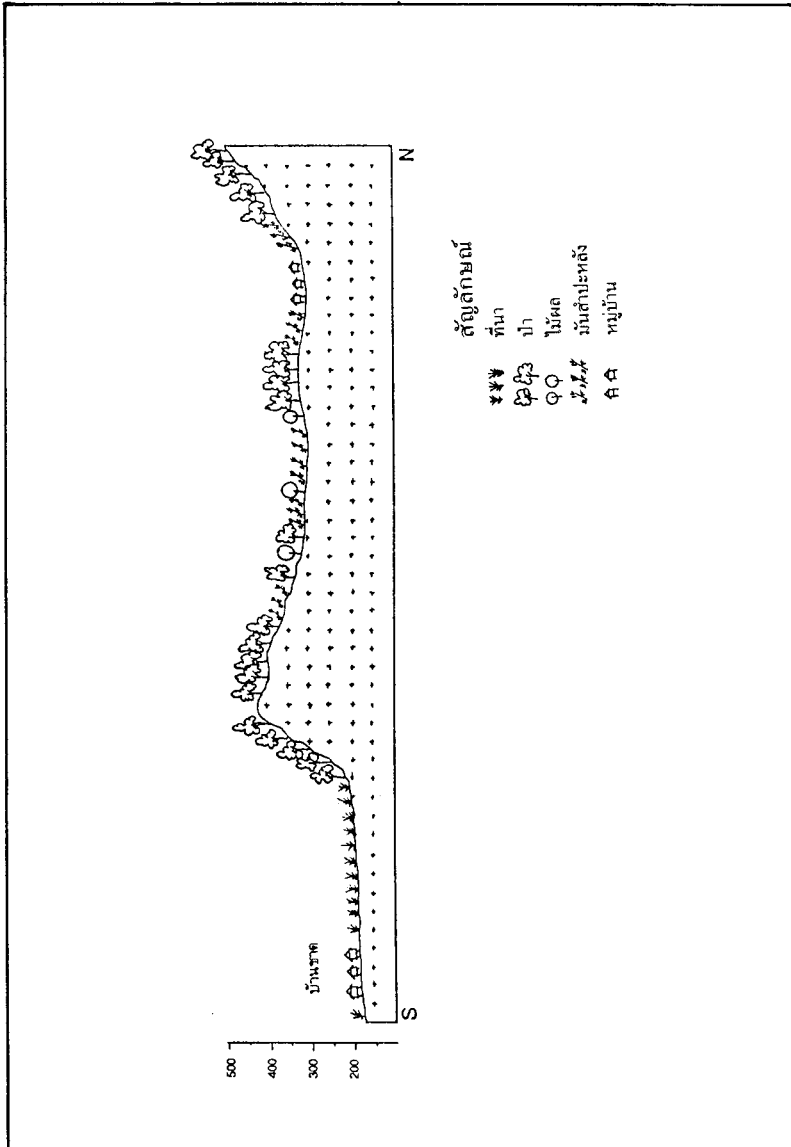
แผนภูมิ 2.3 แสดงภาพตัดขวางและการใช้ที่ดินป่าชุมชน บ้านโปร่งน้อย (ป่าดงชุมคำ) จ.อุบลราชธานี

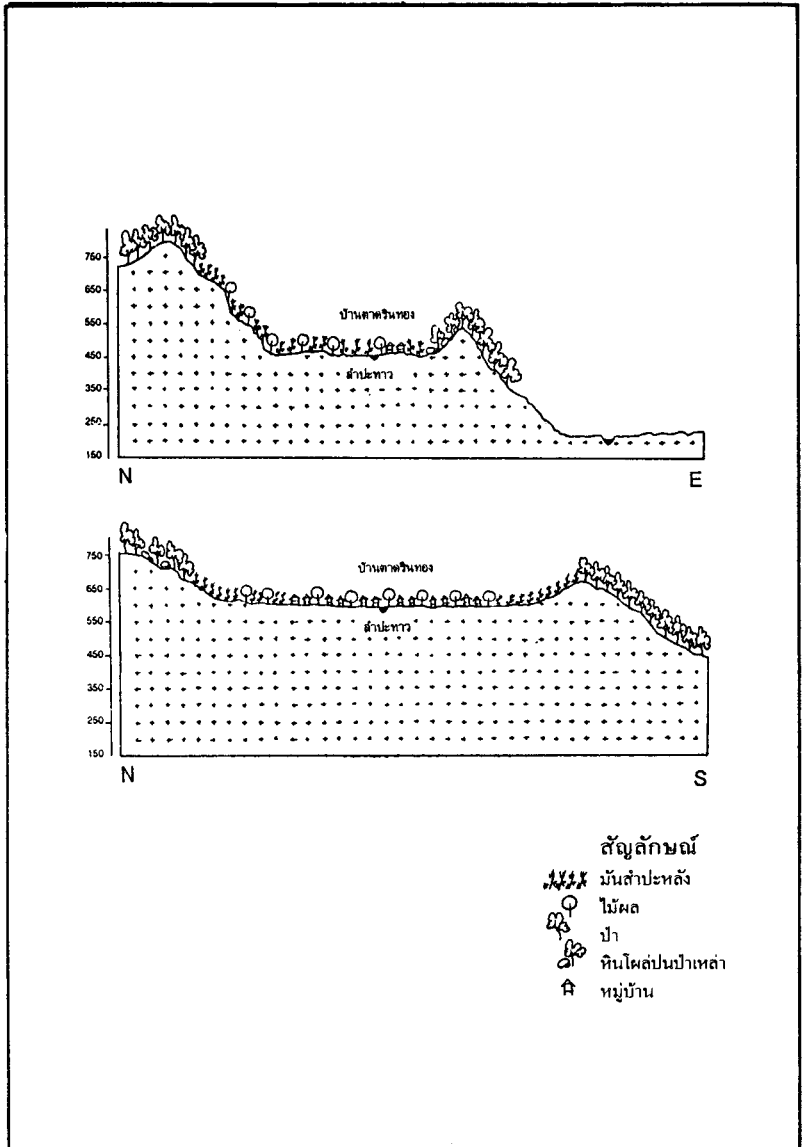
แผนภูมิ 2.4 แสดงภาพตัดขวางและการใช้ที่ดินป่าชุมชน บ้านเทพพัฒนา (ป่าดงใหญ่) จ.บุรีรัมย์

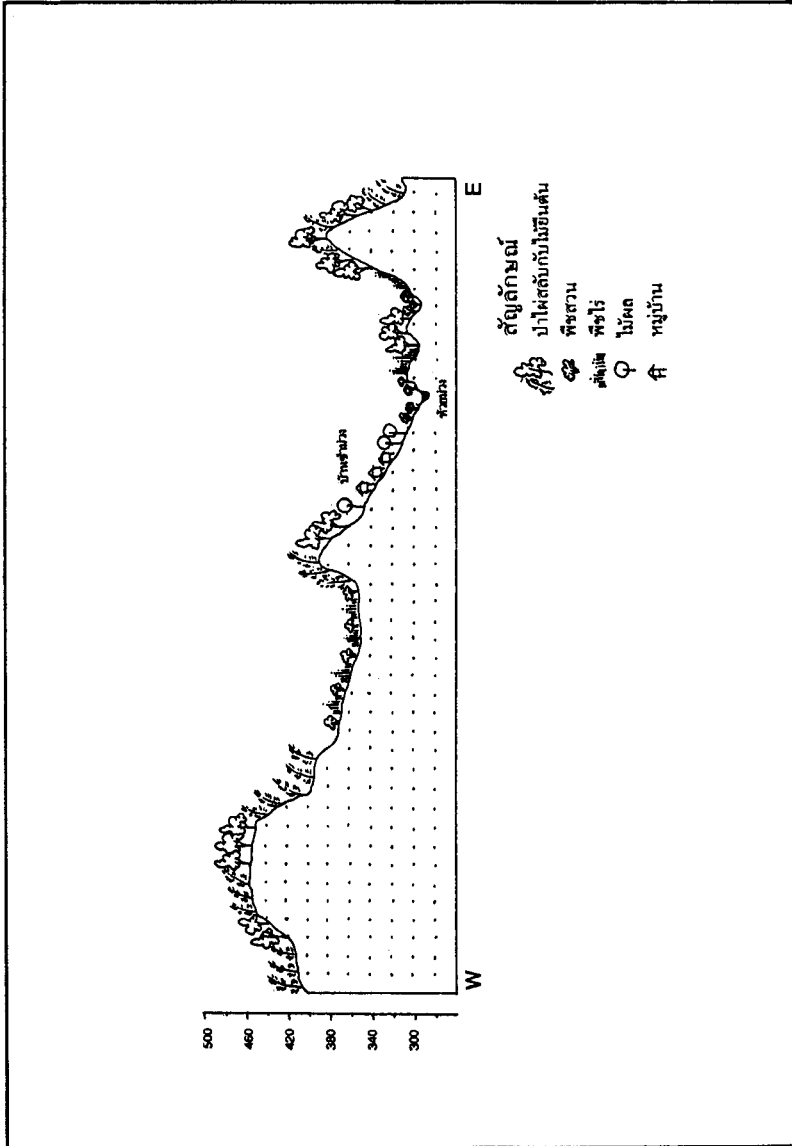
แผนภูมิ 2.5 แสดงภาพตัดขวางและการใช้ที่ดินป่าชุมชนบ้านชาด (ป่าภูเพ็ก-ภูล้อมข้าว) จ.กาฬสินธุ์

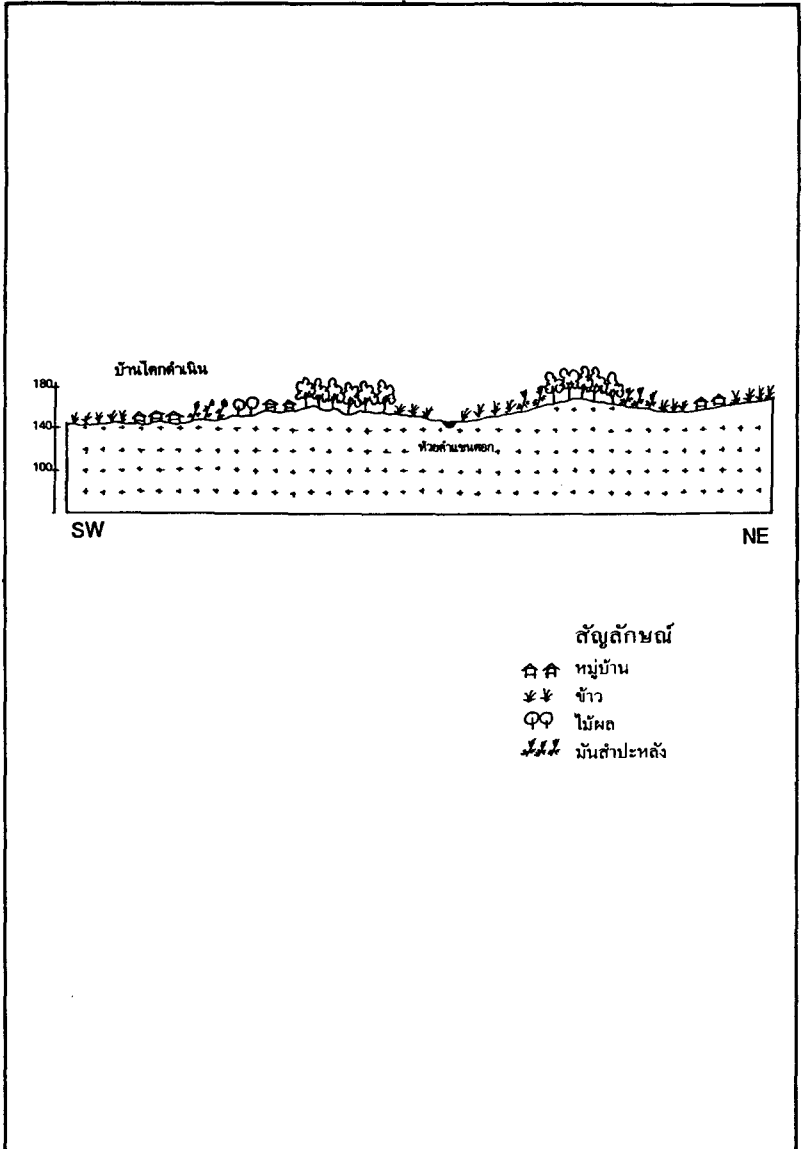
แผนภูมิ 2.6 แสดงภาพตัดขวางและการใช้ที่ดินป่าชุมชน บ้านตาครินทอง (ป่าภูหลง) จ.ชัยภูมิ

แผนภูมิ 2.7 แสดงภาพตัดขวางและการใช้ที่ดินป่าชุมชน บ้านชำม่วง (ป่าดงชำทอง) จ.เลย

แผนภูมิ 2.8 แสดงภาพตัดขวางและการใช้ที่ดินป่าชุมชน
บ้านโคกดำเนิน (ป่าดงมะไฟ) จ.ยโสธร

3.4 ลักษณะภูมิอากาศพื้นที่ป่าที่ศึกษา

พื้นที่ศึกษาทั้งหมดอยู่ในเขตภูมิอากาศแบบป่าทุ่งหญ้าเขตร้อน (Tropical Savanna or Tropical Grassland) ได้รับอิทธิพลจากลมมรสุม มีฤดูกาลตามหลักสากลเพียงฤดูเดียวคือฤดูร้อน แต่ลักษณะภูมิอากาศเฉพาะภูมิภาคมี 3 ฤดู ลักษณะอุณหภูมิและปริมาณน้ำฝนแสดงในตารางที่ 2.10 ดังนี้

ตาราง 2.10 ลักษณะฝนของพื้นที่ศึกษา

พื้นที่ป่าชุมชน	ปริมาณฝนเฉลี่ยต่อปี	ความชื้นทิ้งช่วง 25 ปี	เดือนฝนตกมากที่สุด	เดือนฝนตกน้อยหรือไม่ตก	ช่วงระยะฝนตก	ช่วงระยะฝนน้อย	ระยะฝนทิ้งช่วง	สถานีวัด
ป่าโนนจาน	1430.9	11	สิงหาคม	ธันวาคม	เม.ย.-ต.ค.	พ.ย.-มี.ค.	ก.ค.	อ.เมืองศรีสะเกษ
ป่าขาม่วง	1136.7	17	พฤษภาคม	ธันวาคม	เม.ย.-ต.ค.	พ.ย.-มี.ค.	ก.ค.	อ.วังสระปทุม
ป่าภูทอง	882.5	39	กันยายน	มกราคม	พ.ค.-ต.ค.	พ.ย.-มี.ค.	ก.ค.	อ.ภูเขียว
ป่าดงใหญ่	1065.0	12	กันยายน	มกราคม	เม.ย.-ต.ค.	พ.ย.-มี.ค.	ก.ค.	ศ.โคกมะม่วง
ป่าดงมะไฟ	1390.4	11	กันยายน	ธันวาคม	เม.ย.-ต.ค.	พ.ย.-มี.ค.	ก.ค.	อ.เมือง
ป่าดงคืนสวนทราย	1044.8	30	สิงหาคม	ธันวาคม	เม.ย.-ต.ค.	พ.ย.-มี.ค.	มี.ย.	อ.นาหว้า
ป่าดงขุนคำ	1659.5	8	สิงหาคม	ธันวาคม	เม.ย.-ต.ค.	พ.ย.-มี.ค.	-	อ.ตระการพิพิธ
ป่าขาง	1582.15	23	สิงหาคม	ธันวาคม	เม.ย.-ต.ค.	พ.ย.-มี.ค.	ก.ค.	อ.นาคู

8.5 ลักษณะดินพื้นที่ป่าที่ศึกษา

วัตถุประสงค์กำเนิดดินเป็นปัจจัยสำคัญที่ควบคุมคุณสมบัติลักษณะดินและโครงสร้างของดิน จากลักษณะทางธรณีวิทยาของพื้นที่ศึกษาพบว่า วัตถุประสงค์กำเนิดดินส่วนมากผุพังสลายจากกลุ่มหินชุดโคราช มีพื้นที่บางส่วนของวัตถุประสงค์ดินเป็นหินชุดราชบุรี หินภูเขาไฟ ทำให้คุณภาพดินแตกต่างกันออกไป เช่น บริเวณป่าชำม่วงและตอนเหนือของป่าดงใหญ่ บางส่วนเป็นกลุ่มดินเชิงซ้อน บริเวณที่มีอัตราความลาดชันสูง และส่วนมากจะเป็นดินในลานตะพักกลุ่มน้ำชั้นกลางถึงชั้นสูง จากการศึกษาและสำรวจดินของกรมพัฒนาที่ดินเกี่ยวกับรายงานการสำรวจที่ดิน รายงานหน่วยแผนที่ดิน และรายงานความเหมาะสมของดินกับพืชเศรษฐกิจเบื้องต้นในบางพื้นที่ สรุปลักษณะดินของพื้นที่ศึกษาได้ดัง ตารางที่ 2.11

ตาราง 2.11 ลักษณะดินของพื้นที่ศึกษา

พื้นที่ป่า	กลุ่มดิน/ หน่วยแบบที่	ชุดดิน	กลุ่มที่ดินชุมชน
ภูเทือก-ภูธัมขี้ขาว	22,35,62,72	โคราช, ร้อยเอ็ด, ดินเชิงซ้อน	ดินดง, ดินภู
ภูหลวง	64,71	ดินเชิงซ้อน, วารินทร์, ยโสธร ร้อยเอ็ด, สิทนุ, เรณู	ดินดง, ดินภู
ดงใหญ่	17,22,35,40,41	โคราช, ร้อยเอ็ด, ฯลฯ	ดินดง, ดินโคก
โนนสถาน	17,22,35,40	โคราช, สติก, วารินทร์, ยโสธร ร้อยเอ็ด	ดินโคก, ดินแดง ดินลูกรัง, ดินแดง
ดงชุมคำ	-	โคราช, บรบือ, ร้อยเอ็ด	ดินแดง, ดินโคก
ดงมะไฟ	-	โคราช, ร้อยเอ็ด	ดินดง, ดินภู
ชำม่วง	-	-	ดินดง, ดินภู
ภูตืนสวนทราย	-	-	ดินภู, ดินหุบเขา

3.6 สภาพป่าของพื้นที่ศึกษา

พืชพรรณธรรมชาติมีลักษณะแตกต่างกันไปตามพื้นที่ต่าง ๆ ทั้งนี้เนื่องจากปัจจัยสำคัญ 4 ประการคือ ลักษณะภูมิอากาศ ลักษณะดิน ลักษณะภูมิประเทศ และการกระทำของมวลชีวภาพทั้งมนุษย์และสัตว์ จากลักษณะของพื้นที่ทั้ง 8 แห่ง มีลักษณะภูมิอากาศท้องถิ่น ลักษณะภูมิประเทศ โดยเฉพาะความสูงจากระดับน้ำทะเลและลักษณะดินไม่เหมือนกัน ทำให้ป่าที่เลือกศึกษามีความแตกต่างกันออกไปในแต่ละพื้นที่

3.6.1 ประเภทของป่าในพื้นที่ศึกษา จากการศึกษาและสำรวจทรัพยากรป่า สามารถจำแนกประเภทป่าได้ดังนี้

- 1) ป่าผลัดใบ (Evergreen foresty) ประกอบด้วย
 - ป่าดิบเขา
 - ป่าดิบแล้ง
- 2) ป่าผลัดใบ (deciduous foresty) ประกอบด้วย
 - ป่าเบญจพรรณสูง
 - ป่าเบญจพรรณแล้ง
 - ป่าเบญจพรรณต่ำ
 - ป่าเต็งรังหรือป่าโคก
- 3) ป่าทุ่งหญ้า (Savanna forest)

3.6.2 ลักษณะป่าของพื้นที่ศึกษา

1) ป่าดิบเขา พบบริเวณภูตึนสวนทรายและยอดเขาภูหลง ลักษณะป่าจะมีไม้พวก Subtemperate ปะปนบ้าง มีความโปร่งมากกว่าบริเวณที่ขึ้นหุบเขา มีความสำคัญต่อการรักษาต้นน้ำลำธารมาก พันธุ์ไม้ที่ขึ้นในป่าชนิดนี้ส่วนใหญ่เป็นไม้สกุลไม้ก่อ และไม้สกุลอื่น ๆ ในวงศ์เดียวกัน เช่น ก่อเดือย ก่อแป้น ก่อนก ก่อหน้า ก่อเลือด ก่อยาง นอกจากนี้ยังมีจำปีป่าสนสามพันปี ก่ายาน เหมือด กุหลาบป่า เมเบิล ไม้พื้นล่างได้แก่ ผักกูด มอส กกล้วยไม้ดิน และพันธุ์พืชเขตอบอุ่นอื่น ๆ นอกจากนี้ยังพบไม้เศรษฐกิจต่างๆ เช่น ตะเคียน ตะแบก มะค่าโมง และไม้พื้นล่างที่พบทั่วไปได้แก่ สกุลงิ้ว กกล้วยป่า

2) ป่าดิบแล้ง แหล่งที่พบได้แก่บริเวณภูเขาปลาดุกโคนหรือเขาหัวน้ำผุด ภูเขาหลวง ภูเขาโคก ชำม่วง บางส่วนของภูเพ็ก ภูล้อมข้าว มีลักษณะเป็นป่าดิบแล้งคล้ายกับป่าดงดิบมาก เนื่องจากความชื้นน้อยกว่าจึงมีลักษณะโปร่งไม่หนาแน่นนัก มีขนาดต้นไม้เล็กกว่า ไม้พื้นล่าง พืชคลุมเกาะ กล้วยไม้ และไม้สกุลปาล์มมีน้อยมาก ป่าดิบแล้งเป็นป่าที่ได้รับการบุกรุกมากที่สุด ชนิดพันธุ์ไม้ที่สำคัญมีคุณค่าทางเศรษฐกิจ ประเภทไม้ชั้นบนได้แก่ ไม้ยาง ตะเคียน ตะเคียนหิน กะบาก กระท้อน พญา ชิงชัน มะค่าแต้ มะค่าโมง ตะแบก กะบก ยางแดง สมพง เปลิ่ง นนทรี ประเภทพืชชั้นล่างได้แก่ ไม้สกุลไผ่ต่าง ๆ ไผ่งม ไผ่ฮ้อย ไผ่ยก หวาย หญ้าแฉม หญ้าเลา หญ้าพวง ไม้ตระกูลปาล์ม คือ เฟิร์น มีพันธุ์ไม้บางชนิดผลิตใบแต่มีน้อย บริเวณพื้นที่ชายป่าที่เคยถูกบุกรุกจะพบไม้ Pioneer เช่น ไม้กระทุ่ม ปอหูช้าง กล้วยป่า

3) ป่าเบญจพรรณ พบทั้งป่าเบญจพรรณสูงหรือเบญจพรรณชื้น และเบญจพรรณต่ำหรือเบญจพรรณแล้ง บริเวณภูเขาหลวงตอนล่าง ภูเขาหัวน้ำผุด ป่าโนนลาน ป่าดงชุมค่า และป่าดงมะไฟ ลักษณะจะโปร่งกว่าป่าดิบ ประกอบด้วยต้นไม้ขนาดกลางและขนาดใหญ่หลายชนิด ไม้สำคัญได้แก่ ประดู่ แดง ตะแบก ยาง ตะเคียนหนู มะค่าโมง พันชาติ มะกอก สมพง เปลิ่ง มะเกลือ รกฟ้า ส้าน บางแห่งมีไม้เต็งรังแทรกปะปน โดยเฉพาะไม้สะแบง เหียง พืชชั้นล่างได้แก่สกุลไผ่ไร่ ไผ่รวก ไผ่ซาง ไผ่वल หญ้าแฉม แฉมดอกขาว หญ้าพวง หญ้าเลา หญ้าคา ปงลาน ฯลฯ ป่าประเภทนี้อยู่ในระดับต่ำกว่าป่าดิบเขา และเข้าถึงง่ายกว่าป่าดิบแล้ง จึงมีการบุกรุกและลักลอบตัดไม้จำนวนมาก ส่งผลให้พื้นที่ศึกษาป่าประเภทนี้มีจำนวนไม่มาก

4) ป่าโคกหรือป่าเต็งรัง พบอยู่ทุกพื้นที่ศึกษา เช่น บริเวณหน้าลาดของภูเขาหลวง ดินเขาภูเพ็ก-ภูล้อมข้าว ตอนเหนือของดงใหญ่ ส่วนใหญ่ของป่าดงชุมค่า ด้านทิศเหนือของแสงภาและป่าโนนลาน และส่วนบนของป่าดงมะไฟ มีลักษณะเป็นป่าโปร่ง ต้นไม้ส่วนมากเป็นไม้ขนาดกลาง และขนาดเล็กขึ้นปะปนกันไม่หนาที่บเพราะความชื้นของดินต่ำ ไม้ชั้นบนได้แก่ เต็ง รัง พลวง สะแบง เหียง รกฟ้า แดง ประดู่ ยอป่า ติว หนาม ไม้พื้นล่างเป็นไม้พุ่ม เช่น ต้นเล็บแมว หนามแท่ง เบ้ง หญ้าจืด หญ้าเพ็ก หญ้าคา ไผ่ พื้นที่นี้เป็นแหล่งเห็ดและอาหารของชุมชน

5) ป่าหญ้า พบอยู่ทั่วไปทุกพื้นที่ ๆ ศึกษา ทั้งป่าที่ราบและป่าบนภูเขาสูง โดยเฉพาะบริเวณพื้นที่ที่ถูกบุกรุกทำลายป่าเดิมหรือป่าเหล่า แล้วปล่อยให้ว่างไม่มีพืชปกคลุมจะกลายเป็นป่าทุ่งหญ้าแพร่กระจายอย่างรวดเร็ว ประกอบด้วยหญ้าคา หญ้าเพ็ก ใจด หญ้าขนตา ช้าง หญ้าโขมง หญ้าขจรจบ หญ้าพง หญ้าแฉม หญ้าห้วย หญ้าเลา และไม้พุ่มเล็กอื่น ๆ

ร.ร.3 สภาพการณ์ของป่าในพื้นที่ศึกษา ในอดีตนั้นทุกพื้นที่ศึกษามีสภาพป่าที่สมบูรณ์ ทั้งป่าดิบ ป่าเบญจพรรณและป่าโคกเต็งรัง แต่ด้วยกระแสของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและการเพิ่มของประชากร โดยเฉพาะการเปลี่ยนแปลงของระบบการผลิต ทำให้ป่าทั้ง 8 พื้นที่ซึ่งอุดมสมบูรณ์ทั้งพันธุ์พืช พฤกษศาสตร์และสัตว์ป่านานาชนิดถูกทำลายอย่างรวดเร็ว จนบางพื้นที่มีสภาพป่าดั้งเดิมเหลืออยู่น้อยมาก เช่น ป่าโนนลานสภาพป่าทั้งหมดถูกทำลายมาหลายครั้ง มีหลักฐานป่าเดิมเฉพาะบริเวณป่าช้าและดอนปู่ตา ส่วนบริเวณป่าดงใหญ่จากพื้นที่เดิมกว่า 70,000 ไร่ ปัจจุบันนี้เหลือเป็นสภาพป่าไม่ถึง 10,000 ไร่ นอกนั้นแปรสภาพเป็นพื้นที่เกษตรกรรมและสวนป่ายุคาลิปตัส

พื้นที่กรณีศึกษาอื่น ๆ จะมีพื้นที่ป่าเหลืออยู่เฉพาะยอดเขาหรือที่สูงชันเท่านั้น เช่น พื้นที่ป่าภูหลง มีป่าหนาแน่นเฉพาะพื้นที่ภูหลง บางส่วนของภูสามชั้น ภูจำโก้ และบริเวณหน้าลาดเชิงเขา บริเวณพื้นที่เขาวงของภูเพ็ก-ภูล้อมข้าว เหลือป่าหนาแน่นเฉพาะแนวต่อเนื่องกับเขตอุทยานแห่งชาติห้วยหวด และบริเวณยอดเขาเท่านั้น พื้นที่ส่วนใหญ่ถูกแปรสภาพเป็นพื้นที่เกษตรกรรมและจัดสรรที่ดินทำกินตามโครงการความมั่นคง พื้นที่ป่าดงมะไฟก็เช่นกัน ส่วนใหญ่กลายเป็นพื้นที่ปลูกพืชทั่วไปและมีบางแห่งปลูกไม้ยืนต้น แต่พื้นที่ตอนเหนือยังมีสภาพป่าโคกดั้งเดิมเหลือเป็นเนื้อที่ขนาดใหญ่ ประกอบกับสวนป่าปลูกอีกจำนวนหนึ่ง

ส่วนป่าดงช้าทอง-ป่าดงหนองไผ่หรือป่าชำม่วง มีพื้นที่ป่าหนาแน่นเฉพาะภูเขาสูงชันและบริเวณชั้นดินตื้นมีหินใก้ลมาหลายไม้มหาเหมาะกับการเกษตรกรรม พื้นที่ที่มีป่าหนาแน่นและค่อนข้างสมบูรณ์ได้แก่ป่าภูหลงเท่านั้น เป็นที่น่าสังเกตว่าบริเวณป่าดงดิบนั้นมีการบุกรุกทำลายก่อนป่าโคก เต็งรัง ทั้งนี้คงเพราะมีสภาพดินดีกว่าดินป่าโคกนั่นเอง

ตาราง 2.12 ลักษณะป่าที่สัมพันธ์กับพื้นที่ศึกษา

พื้นที่ศึกษา	ลักษณะป่า/พืชพรรณธรรมชาติ				
	ดิบเขา	ดิบแล้ง	เบญจพรรณ	โคกเต็งรัง	ทุ่งหญ้า
ป่าโนนลาน	-	-	✓	✓	✓
ป่าชำม่วง	-	✓	✓	✓	✓
ป่าภูหลง-ภูหยวก	✓	✓	✓	✓	✓
ป่าดงใหญ่	-	✓	✓	✓	✓
ป่าดงมะไฟ	-	✓	✓	✓	✓
ป่าภูตืนสวนทราย	✓	✓	✓	✓	✓
ป่าดงชุมคำ	-	-	✓	✓	✓
ป่าเขาวง-ภูเพ็ก	-	✓	✓	✓	✓

บมท3

ความหมายของป่าชุมชน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

1. ปัญหาของป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

นักวิชาการโดยทั่วไปมักจะให้ความสนใจกับคำจำกัดความในเรื่องที่ตนกำลังศึกษา เพราะถือว่าเป็นความจำเป็นพื้นฐานสำหรับการศึกษานั้น หากไม่สามารถกำหนดคำจำกัดความเมื่อเริ่มแรกของการศึกษา ก็เท่ากับเป็นการศึกษาที่หาขอบเขตไม่ได้ เมื่อมีความเชื่อเช่นนี้ จึงพยายามแสวงหาข้อความที่ตรงกับความคิดของตนเองให้มากที่สุด จึงมักพบว่านักวิชาการจะชวนขยายหาข้อมูลที่มีผู้เคยศึกษาเรื่องเดียวกันมาก่อน และพยายามสรุปข้อมูลนั้นให้สั้นกะทัดรัด จากนั้นก็จะดำเนินงานศึกษาตามข้อสรุปนั้น ดังเช่นเคยมีผู้ให้คำจำกัดความป่าชุมชนในข้อความที่ว่า เป็นพื้นที่ป่าไม้ที่ทางราชการได้อนุญาตให้ราษฎรเข้าไปอาศัยอยู่ หรือบางคนได้เน้นข้อความว่า เป็นพื้นที่ที่ราษฎรได้บุกรุกเข้าไปอยู่อาศัยและทำมาหากิน ป่าจะดำรงสภาพเป็นป่าได้มากหรือน้อย ย่อมขึ้นอยู่กับความสนใจเชิงอนุรักษ์ของคนที่อยู่ในป่านั้น คำจำกัดความทั้งสองนี้หากพิจารณาอย่างรอบคอบก็จะพบว่า ฐานคติของความคิดอยู่ที่ราษฎรจำนวนมากเป็นผู้มีพฤติกรรมในทางทำลายป่าหรือไม่ก็เพราะความกรุณาปรานีของทางราชการที่อนุญาตให้เขาเหล่านั้นเข้าไปทำมาหากิน พร้อมๆ กันนั้นก็มีความหวาดระแวงว่าพื้นที่ป่าจะต้องถูกบุกรุกทำลายไม่วันใดก็วันหนึ่ง

การศึกษานี้แม้จะให้ความสนใจต่อขอบเขตของการศึกษา แต่พยายามหลีกเลี่ยงการให้คำจำกัดความ หรือแม้กระทั่งความหมายของเรื่องที่ศึกษาดังแต่แรกเริ่ม โดยจะพยายามศึกษาปัญหา สถานการณ์ และศักยภาพของคนกับป่าที่เกิดขึ้นจริง จากนั้นจึงจะสรุปความหมายจากผลการศึกษานั้น ซึ่งน่าจะเป็นผลดีต่อการศึกษาและการนำผลนั้นไปประยุกต์ใช้ในด้านการพัฒนาต่อไป

2. เหตุผลและประสบการณ์ของชาวบ้านในการใช้พื้นที่ป่า

กรณีป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีประเด็นพื้นฐานควรแก่การสนใจอยู่ 2 ประเด็นคือ ประเด็นแรก คนได้ทยอยเข้าไปอยู่อาศัยและทำมาหากินในป่าจนกระทั่งรวมตัวกันเป็นสังคมมนุษย์ ทั้งนี้โดยไม่จำเป็นที่จะต้องกล่าวถึงว่าสังคมนั้นจะสร้างขึ้นมาก่อนหรือหลังการประกาศพื้นที่ป่านั้นเป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติ ดังนั้นไม่ว่าทางราชการจะอนุญาตให้เขาเหล่านั้นอาศัยในป่าอย่างถูกต้องตามกฎหมายหรือไม่ก็ตาม แต่ได้มีคนจำนวนมากได้ลงมือทำมาหากินในพื้นที่ตั้งแต่อดีตกาลแล้ว ประการต่อมาก็คือ การที่คนได้อาศัยอยู่อย่างต่อเนื่อง ดังนั้นกรณีศึกษาที่จะนำเสนอจึงเน้นที่ความสัมพันธ์ระหว่างคนชุมชน กับสภาพแวดล้อมธรรมชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งป่า แทนที่จะเน้นความสำคัญของป่าซึ่งถูกสมมติว่าไม่มีคนอาศัยอยู่ ซึ่งเป็นความคิดและการปฏิบัติที่ขัดต่อสภาพเป็นจริงอย่างยิ่ง การเน้นความสำคัญดังกล่าวนี้จะทำให้ทราบถึงศักยภาพของคนในเชิงเหตุผลและประสบการณ์ของชาวบ้านในการพัฒนา และการอนุรักษ์พื้นที่ป่า

ข้อมูลที่จะนำเสนอต่อไปนี้เป็นผลจากการศึกษาร่วมระหว่างผู้นำและชาวบ้านในแต่ละพื้นที่วิจัย โดยนักวิจัยสนามเป็นผู้เรียบเรียงเรื่อง เมื่อเรียบเรียงแล้วได้ส่งเอกสารให้ผู้นำและชาวบ้านตรวจจนแน่ใจว่าข้อความทั้งหมดเป็นไปตามที่ต้องการ อนึ่งพึงเข้าใจว่าพื้นที่ที่จะนำมาถกครั้งนี้ ในปัจจุบันอยู่ในสภาพเสื่อมโทรมเสียเป็นส่วนมาก แต่คนในพื้นที่พยายามฟื้นฟูสภาพให้เป็นดังที่เขาต้องการ ถ้าหากได้มีโอกาสบริหารและจัดการทรัพยากรป่าโดยตรง

3. กรณีศึกษาเพื่อใช้เป็นแนวสรุปความหมาย

3.1 กรณีป่าชุมชนบ้านแสงภา

บ้านแสงภาเป็นพื้นที่หลักในการศึกษา โดยมีหมู่บ้านใกล้เคียงที่ศึกษาควบคู่ไปด้วย คือ บ้านหวนาและบ้านปากอ พื้นที่นี้ตั้งอยู่ในป่าภูตืนสวนทราย ในเขตอำเภอนาหว้า จังหวัดเลย เป็นป่าที่อยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติป่าภูเปือยป่าภูซี้เถ้าและป่าภูเรือ ซึ่งทางราชการประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติเมื่อปี พ.ศ. 2527 ทั้ง ๆ ที่พื้นที่ที่ศึกษานี้ได้มีชุมชนเกิดขึ้นแล้วกว่า 400 ปี

จากข้อมูลของทางราชการปรากฏว่าป่าสงวนฯ แห่งนี้มีพื้นที่มากกว่า 9 แสนไร่ อย่างไรก็ตามชาวบ้านในพื้นที่ได้ใช้พื้นที่ป่ารวมกันเพียง 17,000 ไร่ โดยประมาณ จัดพื้นที่ที่อนุรักษ์ และพื้นที่ใช้ประโยชน์ได้ดังนี้ (โปรดดูแผนที่ 3.1 ประกอบ)

1) **พื้นที่อนุรักษ์** เป็นพื้นที่ที่ชาวบ้านแสงภา หวนา และปากอ ได้ร่วมกันรักษาป่าไว้เป็นป่าต้นน้ำตั้งแต่บรรพบุรุษ เพราะต่างก็รู้ว่าหากพื้นที่นี้ถูกทำลายลงก็เท่ากับเป็นการทำลายเส้นเลือดชีวิตของคนทั้งหมดเช่นกัน พื้นที่นี้รวมแล้วประมาณ 18,000 ไร่ บรรดาต้นไม้ขนาดใหญ่ รวมทั้งเส้นทางของสายน้ำจะถูกอนุรักษ์ไว้โดยไม่ยอมให้ผู้ใดขึ้นไปใช้ประโยชน์ ปัจจุบันทางราชการได้กำหนดพื้นที่นี้เป็นอุทยานแห่งชาติ รวมพื้นที่นี้และพื้นที่ใกล้เคียงมีมากกว่า 70,000 ไร่

2) **พื้นที่นอกเขตอุทยาน** อยู่ทางด้านเหนือของหมู่บ้านแสงภา เป็นพื้นที่ป่าที่กั้นระหว่างพื้นที่ทำกิน กับอุทยานแห่งชาติ มีพื้นที่รวมประมาณ 2,600 ไร่

3) **พื้นที่ทำกิน** อยู่ทางทิศใต้ของบ้านแสงภา กระจายตัวจากความสูงระดับน้ำทะเล ปานกลางตั้งแต่ 800-1,160 เมตร ซึ่งอาจจำแนกการใช้พื้นที่ได้ดังนี้ พื้นที่พื้นที่อนุรักษ์ป่าต้นน้ำ บริเวณนี้ชาวบ้านส่วนใหญ่เคยใช้เป็นพื้นที่ปลูกพืชไร่จำพวกข้าวโพดมาก่อน ต่อมาภายหลังได้ตระหนักถึงความสำคัญด้านการอนุรักษ์จึงตกลงกันที่จะไม่ใช้พื้นที่ต่อไป โดยปล่อยให้กลายเป็นป่าเหล่า (ป่าพื้นที่สภาพ) รวมพื้นที่ประมาณ 7,000 ไร่ ปัจจุบันจะพบว่าบริเวณนี้มีต้นไม้พื้น

เมืองพื้นสภาพกลายเป็นป่าขนาดใหญ่ที่ชาวบ้านหาอาหาร และสัตว์ป่าสำหรับบริโภค มีต้นไม้ขนาดใหญ่ เช่น ไม้ยาง เต็ง รัง พยอม จำปา ตึง และไม้ไผ่จำพวกไม้ไผ่ขาง ไม้หก ไม้ซอด เป็นต้น

4) **พื้นที่ป่าใช้สอย** อยู่ใกล้กับพื้นที่ป่าเหล่านี้ โดยชุมชนได้ตกลงกันที่จะอนุญาตให้ใช้ไม้ในพื้นที่สำหรับการซ่อมแซมบ้านเรือนและปลูกสร้างอาคารสาธารณประโยชน์ แต่ห้ามนำไปขายเพื่อการส่วนตัวอย่างเด็ดขาด พื้นที่นี้รวมกันประมาณ 815 ไร่

5) **พื้นที่สำหรับเลี้ยงสัตว์จำพวกวัวและควาย** เป็นพื้นที่ติดต่อกับป่าใช้สอยมีหญ้าคาขึ้นอย่างหนาแน่น รวมพื้นที่ประมาณ 2,000 ไร่ กติกาการนำสัตว์มาเลี้ยงไม่ยุ่งยากนัก เริ่มด้วยการประกาศภายในตำบลให้ผู้สนใจนำสัตว์มาเลี้ยง ซึ่งผู้เลี้ยงสัตว์แต่ละหมู่บ้านไม่ได้รวมตัวกันอย่างชัดเจน แต่ต่างก็ยอมรับกติกาการใช้พื้นที่โดยสภาตำบลเป็นผู้ประกาศและกำกับ มีการร่วมกันล้อมรั้วขนาดกว้างขวางเพื่อป้องกันการขโมยสัตว์ และการปลัดตกเขา

6) **พื้นที่โครงการปลูกป่า** เป็นพื้นที่ที่ทางราชการได้จำกัดไว้สำหรับการปลูกป่าซึ่งดำเนินการโดยทางราชการเอง รวมพื้นที่ประมาณ 3,000 ไร่

3.2 กรณีป่าชุมชนบ้านชำม่วง

บ้านชำม่วงเป็นพื้นที่ศึกษาหลัก และมีหมู่บ้านอีกหลายหมู่บ้านที่คณะผู้วิจัยได้รวบรวมข้อมูลไว้แล้ว พื้นที่บริเวณนี้อยู่ในตำบลผาสามยอด อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย และอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติป่าดงช้างทอง ป่าดงหนองไผ่ และป่าดงผาสามยอด ซึ่งถูกประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติเมื่อปี พ.ศ.2509 รวมพื้นที่ประมาณ 225,100 ไร่ ต่อมาระหว่างปี พ.ศ.2510-2514 รัฐบาลได้ให้สัมปทานแก่โรงเลื่อยในจังหวัดอุดรธานีและจังหวัดเลย ทับที่ป่าสงวนแห่งชาติ ตั้งแต่ปี พ.ศ.2513 ภายหลังพื้นที่ป่าจำนวนมากถูกทำลาย ชาวบ้านจึงได้ทยอยกันเข้ามาตั้งถิ่นฐาน อย่างไรก็ตามชาวบ้านบ้านชำม่วงและพื้นที่ใกล้เคียงได้ใช้พื้นที่รวมกันเพียง 10,900 ไร่ โดยสามารถจำแนกพื้นที่สำคัญได้ดังนี้ (โปรดดูแผนที่ 3.2 ประกอบ)

1) **พื้นที่อนุรักษ์ต้นน้ำ** บริเวณนี้เรียกว่าป่าภูโคก มีความสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลาง 380 เมตร มีความลาดชันมาก ทางขึ้นป่าใน ปัจจุบันเป็น

ทางเก่า เกิดจากข้างซีกลากไม้ช่วงที่มีสัมปทานระหว่างปี พ.ศ.2509-2514 จนกระทั่งเกิดเป็นเส้นทางพอที่จะให้สัตว์ต่าง ๆ เดินขึ้นป่าได้รวมทั้งคนด้วย ป่าแห่งนี้ อยู่ห่างจากหมู่บ้านขำม่วงไปทางทิศตะวันตก ประมาณ 500 เมตร มีลักษณะเป็นภูเขาหินปูน บางแห่งมีหน้าผาสูงชันมาก นอกจากนี้ยังพบถ้ำจำนวนมาก พืชพรรณธรรมชาติที่พบคือ ไม้ไผ่รวก ไม้ซาง ป่าโคก (ไม้จิก ไม้รัง ไม้แดง ผักตั่ว ไม้ซาด) บริเวณด้านทิศตะวันตกก่อนไปทางบ้านผาสะเด็ด ในฤดูฝนป่าจะมีความอุดมสมบูรณ์มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งอาหารป่า คือ หน่อไม้ และนกนานาชนิด รวมทั้งไก่ป่าด้วย ชาวบ้านได้พร้อมใจกันรักษาป่านี้ไว้เพราะเห็นว่าเป็นป่าชั้นน้ำของน้ำซำ น้ำขำม่วง ห้วยซำแคน ห้วยซำเบ็นเดิน รวมพื้นที่ประมาณ 2,000 ไร่

สาเหตุอีกประการหนึ่งที่ชาวบ้านรักษาไว้เนื่องจากบริเวณภูโคกมีไม้ไผ่อย่างหนาแน่น แต่ปัจจุบันมีชาวบ้านในพื้นที่และต่างพื้นที่จำนวนมากหาหน่อไม้ไผ่ในช่วงฤดูฝนเพื่อนำไปจำหน่ายยังตลาดในเมือง ทำให้ต้นไผ่ลดจำนวนลงอย่างรวดเร็ว อีกทั้งขนาดของต้นก็เล็กร็วยด้วย ยิ่งกว่านั้นในช่วงฤดูแล้งจะมีไฟป่าเข้ามาในพื้นที่อย่างรุนแรง คณะกรรมการอนุรักษ์อันประกอบด้วยคณะกรรมการหมู่บ้านและคณะกรรมการกลุ่มพุทธเกษตรจึงได้ออกกฎเกณฑ์การใช้พื้นที่ และประกาศให้คนที่มุ่งหน้ามาใช้ได้รู้ว่าควรใช้ในช่วงเวลาใดและภายใต้สภาพการณ์อย่างไร

2) **พื้นที่อนุรักษ์ยอดภูคว่ำ-ภูตุม** ในช่วงเวลาที่ผ่านมามีการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าบริเวณนี้ โดยการให้สัมปทานป่าและการปลูกพืชไร่เชิงพาณิชย์ ทำให้ป่าอยู่ในสภาพเสื่อมโทรม กลุ่มชาวบ้านได้ลงความเห็นว่าจะกำหนดเขตป่าไว้ป้องกันไม่ให้มีการบุกรุกพื้นที่เพื่อเป็นแหล่งหมุนเวียนไม้ใช้สอยในอนาคต และเพื่อเป็นแหล่งล่าห้วยสาขาของห้วยขำม่วง เพราะการปล่อยให้ชาวบ้านบุกเบิกที่ดินทำกินจะทำให้ดินส่วนที่สูงพังทลายทับถมล่าห้วยต้นเขินได้ พื้นที่บริเวณนี้มีประมาณ 6,750 ไร่

3) **พื้นที่ฟื้นฟูป่าใช้สอยเชิงรุกโลก** พื้นที่นี้มีประมาณ 1,500 ไร่ ครอบคลุมป่าช้า และที่ตั้งหมู่บ้าน ที่ป่าบริเวณนี้ถูกทำลายอย่างมาก เป็นผลให้หน้าดินถูกน้ำชะล้างจนมีหินโผล่ออกทั่วไป บางบริเวณมีแผ่นหินขนาดใหญ่ที่เรียกว่าพลากูหิน แทบไม่มีดินอยู่เลย ทำให้ปลูกพืชไม่ได้ ชุมชนได้ปรึกษากันที่

จะกำหนดพื้นที่นี้สำหรับปลูกไม้เพื่อสำหรับใช้สอยในอนาคต

4) **พื้นที่ฟื้นฟูสภาพป่าภูคว่าว-ภูตุม** พื้นที่มีขนาดประมาณ 1,300 ไร่ พื้นที่บริเวณนี้แม้จะเป็นป่าสงวนแห่งชาติ แต่ราษฎรก็ได้จับจองจนหมดสิ้น ปัญหาเรื่องไฟป่า และความแห้งแล้งของพื้นที่ทำให้ชุมชนเริ่มตระหนักถึงความจำเป็นในการกำหนดพื้นที่บริเวณนี้ให้มีโอกาสฟื้นฟูสภาพเดิม ดังนั้นชุมชนจึงได้ร่วมกันพิจารณาจัดให้พื้นที่นี้เป็นพื้นที่ป่าฟื้นฟูสภาพ และถึงแม้จะเป็นพื้นที่จับจองของปัจเจกชน แต่คนในชุมชนมีโอกาสดูแลรักษาอาหารและของป่าเพื่อการยังชีพได้

5) **พื้นที่ถ้ำถ่านวัดป่า** รวมประมาณ 200 ไร่ อาจกล่าวได้ว่า ความคิดเชิงอนุรักษ์ของชาวบ้านข้ามวงเริ่มจากพระสงฆ์ในสำนักสงฆ์ในพื้นที่ โดยที่สำนักสงฆ์ตั้งอยู่บนพื้นที่สูงและติดกับป่าโคก ดังนั้นการกำหนดพื้นที่เป็นเขตถ้ำถ่าน จึงเท่ากับเป็นการให้โอกาสแก่พืชพรรณ โดยเฉพาะไม้ไผ่ได้ขยายพันธุ์อันเป็นการป้องกันการชะล้างหน้าดิน กล่าวโดยสรุปจะเห็นว่าการรณรงค์เพื่อให้ป่ามีโอกาสฟื้นฟูสภาพ เป็นหัวใจของการอนุรักษ์ทรัพยากรทั้งหลายในพื้นที่นี้

3.3 กรณีป่าชุมชนภูหลง

บริเวณพื้นที่ที่เรียกว่าป่าภูหลงนั้นประกอบด้วยเขาหลายลูกของป่าภูแลนคาด้านทิศเหนือ ข้อมูลของทางราชการระบุว่าป่านี้มีพื้นที่รวมประมาณ 280,000 ไร่ ครอบคลุมหลายตำบล และหลายอำเภอในจังหวัดชัยภูมิ สำหรับการศึกษาพื้นที่ที่เน้นหนัก คือ ตำบลธาตุทอง อำเภอภูเขียว โดยมีภูเขาหลายลูก ความสูงลดหลั่นกันไป คือทางด้านทิศเหนือของบ้านตาตรินทองมีภูหลงและภูสามชั้น ด้านทิศตะวันออกมีภูจิก ภูหยวก และภูจ้อก่อ ด้านทิศใต้มีภูจ้อโก้ ทิศตะวันตกมีภูกลาง หน้าลาดเชิงผาและพื้นที่ขนาดมหึมาศาลที่ต้นไม้ขนาดใหญ่ถูกตัดโค่นออกไป และปลูกพืชไร่ประเภทมันสำปะหลังแทน

การใช้พื้นที่สำหรับทำประโยชน์เพื่อปากท้อง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมนั้น นอกจากชาวบ้านในบ้านตาตรินทองแล้ว ยังมีคนจากหมู่บ้านอื่น และตำบลอื่น รวมทั้งกลุ่มนายทุนผู้มีอิทธิพลจากภายนอกมาดักตวงการใช้ประโยชน์ที่ดินจากป่าด้วย อย่างไรก็ตามในปัจจุบันได้มีกลุ่มชาวบ้านรวมตัวเป็นองค์กรอย่าง

ไม่เป็นทางการชื่อว่า “คจก.ชุมชน” ทำหน้าที่ในการบริหารและการจัดการทรัพยากรป่า รายละเอียดการใช้พื้นที่มีดังนี้ (โปรดดูแผนที่ 3.3 ประกอบ)

1) **พื้นที่อนุรักษ์ต้นน้ำธรรมชาติ** เป็นพื้นที่ป่าต้นน้ำลำธารอันเป็นส่วนหนึ่งของป่าสงวนแห่งชาติภูห้วยวก โดยสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 500 เมตรขึ้นไป ปัจจุบันได้แปรสภาพเป็นที่ทำกินของชาวบ้านพื้นล่างหลายหมู่บ้าน หลายตำบล หลายจังหวัด ทางราชการได้ร่วม คจก.ชุมชน หาทางผลักดันให้คนหลายกลุ่มนี้ออกจากพื้นที่ พร้อมกับมีโครงการปลูกป่าทดแทนในพื้นที่ทำไร่ มีเนื้อที่ประมาณ 2,000 ไร่ อีกส่วนหนึ่งคือทางด้านตะวันออกของภูโจโก้ เป็นป่าค่อนข้างสมบูรณ์ มีไม้ป่าเบญจพรรณผสมป่าเต็งรังปะปนด้วยไม้ไผ่ประเภทต่าง ๆ เนื้อที่ประมาณ 2,000 ไร่ ชาวบ้านใช้ในการปล่อยสัตว์เลี้ยง นอกจากนี้ยังเป็นพื้นที่แหล่งไม้ใช้สอย หออาหาร พืชผักป่า ชาวบ้านโดยทั่วไปได้อาศัยอาหารประเภทเห็ด หน่อไม้ และได้อาศัยพึ่งพิงมาโดยตลอด

2) **พื้นที่ป่าฟื้นฟูอนุรักษ์ต้นน้ำ** เป็นพื้นที่ป่าต้นน้ำลำธาร เป็นป่าส่วนหนึ่งของป่าสงวนแห่งชาติภูห้วยวก บริเวณที่ลุ่มน้ำสามสายที่ไหลรวมเป็นลำปะทาว มีพื้นที่ประมาณ 2,070 ไร่ สภาพในปัจจุบันเป็นที่ทำกินของกลุ่มคนจากหลายพื้นที่ ทางราชการได้ร่วมมือกับ คจก. ชุมชนหาทางผลักดันให้กลุ่มคนเหล่านี้ออกจากพื้นที่ พร้อมกับมีโครงการปลูกป่าทดแทนในที่พื้นที่ทำไร่เดิมของกลุ่มที่ถูกผลักดันออก อีกส่วนหนึ่งคือบริเวณภูสามชั้น ซึ่งมีความสูงจากระดับน้ำทะเลปานกลางประมาณ 600 เมตรขึ้นไป เป็นป่าเสื่อมสภาพ มีหินโผล่เป็นหย่อม ๆ มีต้นไม้ประเภทป่าดิบแล้งเฉพาะหัวภูทั้งสองข้างเท่านั้น ส่วนชั้นบนสุดเป็นที่ทำกินของชาวบ้านจากแก่งคร้อ จังหวัดชัยภูมิ ทางกองอนุรักษ์ต้นน้ำ กรมป่าไม้ มีโครงการอพยพราษฎรที่ทำกินบนภูสามชั้นออกจากพื้นที่ และจะปลูกป่าทดแทนอีกต่อไป มีเนื้อที่ประมาณ 30,000 ไร่ อีกส่วนหนึ่งเป็นป่ารอยต่อระหว่างภูสามชั้น และภูหลง เป็นป่าต้นน้ำห้วยถ้ำเต่า เนื้อที่ประมาณ 200 ไร่ เป็นพื้นที่ที่นายทุนเข้ามาบุกเบิกทำไร่และตัดไม้ที่มีค่าแปรรูปขาย ทางราชการได้อพยพกลุ่มนายทุนออกจากพื้นที่แล้วตั้งแต่ปี พ.ศ.2534 ชาวบ้านมีความรู้สึกเป็นเจ้าของและหวงแหนป่าบริเวณนี้มาโดยตลอด เพราะเป็นพื้นที่ติดต่อกับป่าอนุรักษ์ภูหลง กลุ่มชาวบ้านจึงมีโครงการปลูกป่าทดแทนบริเวณที่เคยถูกนายทุนทำลาย โดยหาพันธุ์กล้าไม้เอง เช่น ไม้ยาง ซึ่งเป็นไม้ที่เคยเป็น

พืชดั้งเดิมบริเวณนั้นและหาได้ในป่าบริเวณใกล้เคียง

3) **พื้นที่ป่าชุมชนอนุรักษ์ทางหรือป่าภูหลง** เนื้อที่ประมาณ 3,000 ไร่ เป็นป่าอนุรักษ์ที่ชาวบ้านโดยทั่วไปเรียกว่า “ภูวัด” เพราะเป็นที่ตั้งของสำนักสงฆ์ในอดีตจนถึงปัจจุบันชาวบ้านได้ตั้ง “กลุ่มพิทักษ์ป่า” เพื่ออนุรักษ์ ป่าภูหลง เพราะสภาพป่ามีไม้ที่มีคุณค่า เช่น ไม้ยาง ไม้ตะเคียน ไม้มะค่า ฯลฯ และป่ายังคงสภาพป่าดิบแล้ง อีกทั้งยังมีสัตว์ป่าหลงเหลืออยู่ เช่น หมูป่า เม่น ลิง ไก่ป่า และนกต่าง ๆ เป็นต้น ซึ่งต้นไม้และสัตว์ป่าเหล่านี้หายากในป่าภูหยวก และป่าภูแลนคา ชาวบ้านจึงอนุรักษ์ไว้ และที่สำคัญเป็นแหล่งต้นน้ำห้วยถ้ำเต่า ซึ่งไหลไปรวมกับลำปะทาว เป็นป่าฝั่งพิงที่ชาวบ้านพากันไปหาของป่า เช่น เห็ด สมุนไพร และเป็นสถานที่ปฏิบัติธรรม

องค์กรป่าที่กล่าวมาข้างต้นเป็นองค์กรชาวบ้านที่ตั้งขึ้นอย่างไม่เป็นทางการยุคแรก องค์กรประกอบด้วยผู้อาวุโส หรือกลุ่มคนรุ่นแรกที่เข้าไปจับจองที่ทำกินบริเวณป่าใกล้เคียงป่าภูหลง การปฏิบัติงานเพื่อการพิทักษ์ป่าสมัยนั้นเป็นการชักชวนกัน กล่าวคือใครว่างจากภารกิจก็ชวนกันออกลาดตระเวนป่า ต่อมากลุ่มคนเหล่านั้นได้เป็นผู้นำหมู่บ้านอย่างเป็นทางการ บ้างก็เป็นผู้ใหญ่บ้าน บ้างก็เป็นกรรมการหมู่บ้าน หน้าที่หลักขององค์กรป่าคือ ออกลาดตระเวนป้องกันไม่ให้ชาวบ้าน ทั้งในหมู่บ้าน และนอกหมู่บ้านตัดไม้ทำลายป่า หรือล่าสัตว์บริเวณภูหลงหรือภูวัด เป็นการทำงานที่เริ่มจากจิตสำนึกของชาวบ้านเอง ความถี่ของการตรวจป่าขึ้นอยู่กับโอกาสและความรุนแรงของการบุกรุกทำลายป่า

นอกจากการตั้งกลุ่มพิทักษ์ป่าแล้ว ชาวบ้านยังได้ร่วมกันร่างกฎระเบียบเพื่อใช้ในการรักษาป่าภูหลง โดยกฎนี้จะใช้บังคับทั่วไปไม่ว่ากับคนในหมู่บ้านหรือนอกหมู่บ้านก็ตาม กฎมีดังนี้

ก) ไม่ให้ผู้ใดตัดไม้ทำลายป่าหรือล่าสัตว์เด็ดขาด ถ้าผู้ใดฝ่าฝืนถือว่าผู้นั้นทำผิดกฎที่ตั้งไว้ต้องนำมาลงโทษ มีการกำหนดอัตราค่าปรับระหว่าง 3,000-5,000 บาท นอกจากนี้ ยังมีกฎในการระวางไฟป่าอีกด้วย หากเกิดไฟไหม้จากไร่ของผู้ใดและรุกรามเข้าป่าภูหลง ผู้นั้นจะต้องถูกปรับด้วย

ข) การควบคุมการใช้สมุนไพร ชาวบ้านที่เข้าไปเก็บเกี่ยวสมุนไพรจะต้องใช้อย่างระมัดระวัง เป็นต้นว่าตัดเฉพาะส่วนที่จำเป็นต้องใช้ ไม่เก็บเกี่ยวแบบทำลาย ถ้าใช้ส่วนรากต้องเก็บเกี่ยวอย่างระมัดระวัง ถ้ารากนั้นถูกทำลาย

เพราะการนำไปใช้ จะต้องหาวิธีปลูกทดแทนต้นเก่า ที่สำคัญชาวบ้านที่เข้าไปเก็บเกี่ยวสมุนไพรจะต้องบอกกล่าวให้ผู้นำหมู่บ้านรับรู้ เป็นการขออนุญาตการใช้ทรัพยากรป่า และจะต้องมีตัวแทนชาวบ้านควบคุมการเก็บเกี่ยว แต่เนื่องจากป่าภูหลงอยู่ไกลจากหมู่บ้าน ฉะนั้นการควบคุมการใช้จึงยกภาระให้เป็นหน้าที่ของพระภิกษุที่อยู่ในสำนักสงฆ์ในป่าภูหลงอีกทอดหนึ่ง

ค) สำหรับการเข้าไปเก็บของป่าอื่นๆ เช่น เห็ด ผลไม้ป่า ผักป่า ทุกคนมีสิทธิเข้าไปอาศัยพึ่งพิง แต่ห้ามทำลายสิ่งรบกวน ทำลายความสงบของพระภิกษุและสัตว์ป่า และที่สำคัญ พิงระมัดระวังเรื่องไฟป่า การใช้ไม้ต้องเป็นไม้ล้ม ขอนอนไพร ห้ามตัดไม้ยืนต้นเด็ดขาด

4) **ป่าชุมชน** อยู่บริเวณตีนภูหลง เนื้อที่ประมาณ 15 ไร่ ชาวบ้านเลือกพื้นที่บริเวณนั้นเป็นป่าชุมชนเพราะอยู่บริเวณวัดและใกล้หมู่บ้าน มีการอนุญาตให้นำไม้ที่ตายแล้วบริเวณป่านี้มาทำการเผาศพ

5) **ป่าโรงเรียน** อยู่บริเวณพื้นราบกลางชุมชนที่ตั้งหมู่บ้าน พื้นที่ประมาณ 50 ไร่ มีป่าอนุรักษ์ดงน้อย ซึ่งเป็นป่าดิบแล้งผืนเดียวประมาณ 4 ไร่ นอกนั้นเป็นพื้นที่กำลังฟื้นฟูปลูกพืชประเภทไม้ยืนต้น เช่น ไม้ประดู่ ไม้สะเดา หางนกยูงฝรั่ง โอ๊กอินเดียน และมะม่วง เป็นต้น พื้นที่ป่าโรงเรียนนี้มีความสำคัญเพราะเป็นป่าต้นน้ำ ชาวบ้านชดเชยสาธารณะของหมู่บ้าน และสระเลี้ยงปลาในบริเวณโรงเรียน นอกจากนั้นชาวบ้านทั่วไปได้ยังรับอนุญาตให้หาเห็ด จับสัตว์น้ำเป็นอาหาร เช่น ปลา กุ้ง หอย อี๋อ่าง

6) **ป่าทำเลเลี้ยงสัตว์** เป็นป่าทางด้านตะวันตกของภูโจ๊กไก่อ๊ะและเชิงเขาภูสามชั้น ชาวบ้านเลือกบริเวณนี้เพราะเป็นทำเลติดกับที่ทำกินของชาวบ้าน และมีหญ้าแพกพอที่จะเลี้ยงสัตว์ได้ นอกจากนี้ชาวบ้านยังใช้ประโยชน์จากป่านี้ในการหาฟืนและเห็ดขอน เห็ดดินด้วย ปัจจุบันป่านี้เสื่อมสภาพไปแล้ว อีกส่วนหนึ่งคือป่าหินหนีบ ซึ่งเป็นรอยต่อระหว่างป่าชุมชนพัฒนาและภูกลาง ชาวบ้านเลือกบริเวณนี้เพราะอยู่ติดกับป่าชุมชนพัฒนา และมีหญ้าอุดมสมบูรณ์ มีแหล่งน้ำสำหรับเลี้ยงสัตว์

7) **ป่าชุมชนพัฒนา** มีเนื้อที่ประมาณ 200 ไร่ ชาวบ้านเรียกบริเวณนี้ว่า ป่าหน้าลาดเชิงผา เพราะลักษณะพื้นที่ลาดเทเข้าสู่ที่ราบลุ่มตอนกลางของหมู่บ้าน เป็นป่าแดงหรือป่าประเภทเต็งรัง ซึ่งเป็นไม้ผลัดใบในฤดูแล้ง สภาพดินเป็นดิน

ลูกรังผสมกรวด ไม่เหมาะสำหรับทำเป็นพื้นที่ปลูกพืชทำกิน ชาวบ้านจึงสงวนป่าหน้าลาดไว้เป็นพื้นที่ป่าใช้สอย เช่น หาฟืน ตัดไม้ปลูกสร้างบ้าน หาเห็ด หน่อไม้ กลอย การใช้ประโยชน์จากป่าหน้าลาด มีกฎเกณฑ์ในการปฏิบัติร่วมกันของชุมชนมาจนถึงปัจจุบัน นอกจากนี้ บริเวณนี้เป็นแนวป่าที่สามารถลดความรุนแรงของลมที่พัดมาทางทิศตะวันออกของหมู่บ้านอีกด้วย ปัจจุบันป่าหน้าลาดเชิงผานี้ยังเป็นหัวใจสำคัญในการพึ่งพิงของชาวบ้าน ชาวบ้านจึงมีโครงการปลูกป่าเสริมทุก ๆ ปี โดยมีการจัดระบบความรับผิดชอบในการปลูกและดูแลรักษาาร่วมกัน

8) **พื้นที่ฟื้นฟูระบบนิเวศในที่ทำกิน** มีเนื้อที่ประมาณ 7,275 ไร่ ในอดีตนั้นเคยเป็นป่าดิบแล้งมาก่อน แต่ได้แปรสภาพเป็นที่ทำกินปลูกพืชไร่ และได้ปลูกไม้ยืนต้นกันบ้างแล้ว เป็นที่น่าสังเกตว่า บริเวณนี้ยังไม่มีระบบการปลูกพืชที่สอดคล้องกับสภาพป่าที่เสื่อมโทรม สภาพพื้นที่โดยทั่วไปเป็นพื้นที่ลาดชันสูงจากทิศตะวันออกและทิศตะวันตกลาดเทเข้าสู่ที่ราบลุ่มตอนกลางของหมู่บ้าน ชาวบ้านมีความรู้สึกเป็นเจ้าของพื้นที่ทำกินและพร้อมที่จะฟื้นฟูระบบการปลูกพืชระบบดิน ระบบน้ำให้ยั่งยืนต่อไป

3.4 กรณีป่าชุมชนบ้านโนนลาน

พื้นที่วิจัยนี้ตั้งอยู่ในพื้นที่ที่ถูกประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติโนนลานเมื่อปี พ.ศ. 2514 มีขนาดพื้นที่ทั้งหมดประมาณ 16,050 ไร่ ก่อนการประกาศเป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติ มีกลุ่มหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ในเขตป่านี้ 5 กลุ่ม คือ หมาจอก โนน ตลาดหนองฮู ซึ่งอยู่ในเขตอำเภออุทุมพรพิสัย และบ้านม่วง โนนแดง ในเขตกิ่งอำเภอบึงบูรพ์ จังหวัดศรีสะเกษ นอกจากนี้ ยังมีกลุ่มหมู่บ้านอีกมากใน 2 อำเภอ ที่เข้ามาแสวงหาประโยชน์เช่นกัน เนื่องจากพื้นที่ทำนาและทำไร่มีขนาดจำกัด ดังนั้นที่ดินป่าโนนลานจึงเป็นที่ต้องการของชาวบ้านสำหรับปลูกพืชไร่ เช่น ปอ และมันสำปะหลัง ส่วนนายทุนโดยเฉพาะผู้รับเหมาร้างถนนก็หมายปองพื้นที่ เพราะต้องการขุดดินลูกรังเพื่อทำถนน การใช้ประโยชน์ในพื้นที่ของชาวบ้านมีดังนี้ (โปรดดูแผนที่ 3.4 ประกอบ)

1) **พื้นที่สวนธรรมชาติธรรมาราม** แม้พื้นที่ป่าโนนลานจะถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติดังกล่าวแล้ว แต่ในความเป็นจริงกลับมีเอกสารสิทธิ์

เช่น นส.3 และ สทก. แทรกอยู่ในพื้นที่นี้ โดยเฉพาะของผู้นำหมู่บ้านรวมทั้งญาติ ซึ่งได้รวบรวมที่ดินที่มีหลักฐานบริจาคสร้างวัด พื้นที่ธรณีสงฆ์ในปัจจุบันจึงประกอบด้วยพื้นที่ป่าทำเลเลี้ยงสัตว์ พื้นที่บางส่วนของชาวบ้านที่หยุดทำไร่เพื่อฟื้นสภาพป่า ทั้งหมดนี้รวมเป็นพื้นที่ประมาณ 425 ไร่

2) พื้นที่ป่าชุมชนฟื้นสภาพ พื้นที่ป่าใกล้หมู่บ้านนี้ได้ถูกเปลี่ยนสภาพเป็นไร่ป่อในช่วงต้นๆ ของปี พ.ศ.2500 และต่อมาในปี พ.ศ.2523 มีไร่มันสำปะหลังเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก ในปัจจุบันหลังจากที่ดินเริ่มเสื่อมสภาพและราคามันสำปะหลังผันผวนในทางลดลง ชาวบ้านจำนวนมากเห็นว่าควรปล่อยให้พื้นที่ฟื้นสภาพป่าดั้งเดิม เพื่อประโยชน์การใช้สอยในอนาคต พื้นที่นี้มีเนื้อที่รวมประมาณ 2,000 ไร่

3) พื้นที่ป่าวัฒนธรรม เป็นพื้นที่ดอนปู่ตาบ้านม่วงซึ่งถือเป็นป่าคู่บ้านของพื้นที่นั้นและพื้นที่ใกล้เคียง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการบวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อความร่มเย็นของครอบครัวและปัจเจกชน ซึ่งทำกันตลอดทั้งปีตามระดับความเชื่อถือ โดยมีพิธีสำคัญคือพิธีเลี้ยงผีบ้านในเดือน 6 ของทุกปี

สภาพป่าในปัจจุบัน มีขนาดประมาณ 375 ไร่ โดยยังคงสภาพป่าเดิม คือ ป่าดิบแล้ง มีลักษณะของป่าเต็งรังหรือป่าโคกแทรกบางส่วน และมีบางส่วนเป็นป่าเบญจพรรณแล้ง ประเภทไม้ยืนต้นส่วนใหญ่เป็นไม้เค็งแต่ พัน ชาด กะบาก ประดู่ ะราง ตะแบก กะบาก หมักหม้อ ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีต้นไม้ขึ้นหนาแน่นทั้งพืชชั้นบน พืชร่วมเงา และพืชปกคลุมดิน สัตว์ป่ามีจำพวกกระแต นกเจ้าหนู ส่วนสัตว์ใหญ่จำพวกเสือ หมูป่า ลิง ได้หมดไปเนื่องจากพื้นที่รอบป่าโล่งเตียนกลายเป็นที่นาและที่ไร่ สัตว์ใหญ่ถูกจับเป็นอาหารหรือไม้ก๊อพพยย้ายไปอยู่ถิ่นอื่น สำหรับพื้นที่นี้ทุกคนในหมู่บ้านจะร่วมกันเป็นเจ้าของและดูแล ผู้ฝ่าฝืนกฎระเบียบจะต้องถูปรับตามอัตราที่ร่วมกันกำหนดไว้ คณะกรรมการตัดสินประกอบด้วยกรรมการหมู่บ้าน โดยมีขจ้เป็นประธานในการตัดสินความร้ายได้จากการปรับค่าใหม่จะนำเข้าวัดเพื่อใช้ประโยชน์สำหรับชุมชน

4) ป่าช้า ที่บ้านหมากยาง อยู่ใกล้เคียงกับพื้นที่ศึกษา มีพื้นที่ขนาด 160 ไร่ ยังคงสภาพป่าเดิมเช่นเดียวกับดอนปู่ตา โดยชาวบ้านยังนิยม เผาผีในป่าช้า ในขณะที่บ้านอื่นได้เปลี่ยนสถานที่ไปเผาผีในนาเนื่องจากไม้ในป่าช้าหาได้ยากยิ่งขึ้น

5) **พื้นที่เกษตรนิเวศ** ขนาดพื้นที่ประมาณ 1,100 ไร่ เดิมชาวบ้านใช้พื้นที่นี้ปลูกอ้อย ข้าวไร่ ผักและปอ ตามลำดับช่วงการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจนอกชุมชน ปัจจุบันชาวบ้านจำนวนมากเข้าไปจับจองปลูกมันสำปะหลัง อย่างไรก็ตามคณะกรรมการหมู่บ้านที่มีจิตสำนึกหลายคนได้ปรึกษาว่าควรปล่อยให้พื้นที่นี้ฟื้นสภาพป่าเดิม หรือไม่ก็ต้องปลูกไม้ยืนต้นเพื่อรักษาสภาพนิเวศของชุมชนไว้

3.5 กรณีป่าชุมชนบ้านโคกดำเนิน

พื้นที่ศึกษาป่าชุมชนดงมะไฟเป็นป่าย่านตอนกลางของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เป็นที่ตั้งชุมชนดั้งเดิมมายาวนาน ลักษณะสัณฐานของพื้นที่เป็นเนินหรือโนนยาว แนวตะวันตก ตะวันออกของลูกคลื่นลอนลาด ประกอบด้วยป่าดงและป่าโคกหรือป่าดิบแล้ง ป่าเบญจพรรณและป่าเต็งรัง พื้นที่นี้ทางราชการได้ประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติป่าดงมะไฟ เมื่อปีพ.ศ.2508 โดยอยู่ในเขตอำเภอยโสธร จังหวัดอุบลราชธานี ปัจจุบันครอบคลุมพื้นที่อำเภอทรายมูล และอำเภอเมือง จังหวัดยโสธร ก่อนที่จะประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติ มีชุมชนกระจายอยู่ในพื้นที่ป่าประมาณ 62,731 ไร่ ทั้งที่เป็นหมู่บ้านชายป่า หมู่บ้านรอบป่า และหมู่บ้านกลางป่า เป็นต้น ชุมชนเหล่านี้ได้อาศัยป่าผืนนี้ดำรงชีพและเลี้ยงชุมชนตลอดมาจนปัจจุบัน หลังจากการประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติ รัฐบาลได้ให้สัมปทานป่า และจัดทำโครงการปลูกป่ามาตั้งแต่ปี พ.ศ.2518-2530 โดยปลูกป่าไปกว่า 5,900 ไร่ ทำให้เกิดกรณีพิพาทกับชุมชนที่อยู่อาศัยมาก่อนการจัดการทรัพยากรของชุมชนในพื้นที่มีดังนี้ (โปรดดูแผนที่ 3.5 ประกอบ)

1) **พื้นที่ป่าวัฒนธรรมคอนปู่ตา** หมู่บ้านต่าง ๆ ในเขตป่าดงมะไฟจะมีพื้นที่ป่าดอนปู่ตาขนาดพื้นที่ตั้งแต่ 10-100 ไร่ เช่นที่บ้านคำฮี บ้านโคกมะนัส บ้านชั้นไต่ใหญ่ ฯลฯ ชาวบ้านใช้ในการประกอบพิธีกรรม บวงสรวงขอโชคลาภ การคุ้มครองและอวยพร เช่น การเริ่มประกอบกิจกรรมการเกษตร การเดินทางออกนอกหมู่บ้าน และยังได้ประโยชน์จากผลผลิตจากป่าด้วย

2) **พื้นที่ป่าวัฒนธรรม** ป่าช้า จะปรากฏอยู่ทุกหมู่บ้าน ขนาดพื้นที่ตั้งแต่ 10-100 ไร่ ใช้ประกอบพิธีฝังศพ บางหมู่บ้านมีการจำแนกแยกป่าช้าผู้ใหญ่และป่าช้าเด็กอีกด้วย

3) **พื้นที่ทำเลเลี้ยงสัตว์** ชุมชนต้องการทำเลเลี้ยงสัตว์เพราะเป็นปัจจัยการ

ผลิตที่สำคัญ ทุกหมู่บ้านจึงมีที่ทำเลของตนเอง เช่น บ้านชั้นไคใหญ่มีที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ 200 ไร่

4) พื้นที่ทำกิน ชุมชนมีอาชีพหลักคือทำนา ทำไร่ และทำพืชสวน พื้นที่ส่วนล่างหรือที่ลุ่ม จะถูกจำแนกเป็นที่ทำนา ที่ตอนจะใช้ทำอะไรและพืชผล ไม้ยืนต้น โดยเฉพาะที่ได้รับการส่งเสริมและมีกระจายอยู่ทั่วไปทั้งตำบล ทางราชการมีเป้าหมายให้ปลูกยางพาราและไม้ผลอื่นๆ ประมาณ 8,000 ไร่

5) ป่าอนุรักษ์ ชุมชนได้รักษาป่าเพื่อเป็นป่าอนุรักษ์ของชุมชน โดยทำการได้จัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์ขึ้นแต่ละหมู่บ้านตั้งแต่ปี พ.ศ.2531 โดยมีจุดประสงค์เพื่อ

(1) ช่วยกันดูแลรักษาป่า

(2) เพื่อเป็นเครือข่ายประสานงานกับเรื่องป่าและที่ทำกินในป่าสงวนแห่งชาติ

(3) เพื่อปรึกษาหารือเสนอแนะแนวทางเกี่ยวกับการแก้ไขปัญหา ร่วมกัน โดยแต่ละหมู่บ้านจะตั้งกฎขึ้นมาใช้บังคับในพื้นที่ของตน เช่น

ก) ถ้าหากวัว-ควายของผู้ใดกินต้นไม้ หรือเหยียบตาย เจ้าของต้องเสียค่าปรับต้นละ 50 บาท พร้อมปลูกทดแทน

ข) ใครเจตนาตัดหรือจุดไฟเผาต้นไม้จะต้องเสียค่าปรับ โดยพิจารณาจากขนาดต้นไม้และที่ตั้ง เช่น ไม้ขนาดหน้า 6 นิ้ว หน้า 8 นิ้ว จะถูกปรับต้นละ 1,000-5,000 บาท

ค) ใครจะต่อเติมหรือสร้างบ้านต้องมีความจำเป็นจริง ๆ และต้องแจ้งกลุ่มอนุรักษ์ก่อน ป่าอนุรักษ์ส่วนใหญ่เป็นที่สาธารณประโยชน์ เช่น ป่าช้า ป่าดอนปู่ตา

นอกจากนี้ยังมีการติดต่อประสานงานกับกลุ่มอนุรักษ์ป่าจังหวัดต่าง ๆ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีการแลกเปลี่ยนปัญหาและประสบการณ์ ทำให้กลุ่มผู้นำได้เรียนรู้วิธีการ กระบวนการแก้ไขปัญหา และการประสานงานต่าง ๆ

3.6 กรณีป่าชุมชนบ้านชาด

พื้นที่ศึกษาป่าชุมชนอยู่ในเขตต่อเนื่องสามจังหวัด ชุมชนศึกษาคือบ้านชาด ต.นาคู อ.เขาวง จ.กาฬสินธุ์ แต่พื้นที่ตั้งป่าชุมชนและที่ทำกินส่วนใหญ่อยู่ในเขต อ.เต่างอย อ.กุตบาก จ.สกลนคร และ อ.ดงหลวง จ.มุกดาหาร ซึ่งอยู่ในเขตป่า

สงวนแห่งชาติป่าภูเพ็ก-ภูล้อยั่ว ป่าดงภูพาน ป่าดงชมภูพาน-ลาดกะเมอ และป่าภูสีฐาน ครอบคลุมพื้นที่ประมาณ 517,850 ไร่ ประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติเมื่อปี พ.ศ.2516 ภายในพื้นที่ดังกล่าวได้มีชุมชนก่อตั้งถิ่นฐานมา ยาวนานมาก โดยเฉพาะชาวไทยโซ่ ชาวภูไท ซึ่งนิยมตั้งถิ่นฐานทั้งบนที่สูงและ หุบเขา เช่นที่ บ้านชาติ ต.นาคู เมื่อประชากรมากขึ้นประกอบกับระบบการผลิต เปลี่ยนไปทำให้ความจำเป็นในการใช้พื้นที่ป่าเพิ่มสูงขึ้นด้วย การจัดการ ทรัพยากรป่าของชุมชนบ้านชาติ ซึ่งเป็นหมู่บ้านหลักในการศึกษา จำแนกได้ดังนี้ (โปรดดูแผนที่ 3.6 ประกอบ)

1) **ป่าวัฒนธรรมหรือป่าช้า** อยู่ทางทิศใต้ของหมู่บ้าน ในอดีตเป็นป่าโคก เต็งรังมีพื้นที่กว้างใหญ่ ปัจจุบันมีลักษณะเป็นป่าละเมาะและไม้พุ่มขนาดเล็ก มีพื้นที่ประมาณ 40 ไร่

2) **ป่าเชิงเขาเพื่อการใช้สอยของชุมชน** เป็นพื้นที่ถัดจากที่ทำนาและทำ ไร่ทางตอนเหนือของหมู่บ้าน เดิมใช้เป็นแหล่งไม้ใช้สอยและไม้ฟืน ปัจจุบันไม่มี ต้นไม้ใหญ่เหลืออยู่จึงเป็นแหล่งไม้ฟืนของชุมชน

3) **ป่าอนุรักษ์สันเขา** เป็นเขตแนวป่าตามสันปันน้ำของลุ่มน้ำห้วย บางทรายที่ชุมชนรักษาไว้เป็นต้นน้ำ ร่วมกับรัฐที่ปลูกสวนป่ายุคาลิปตัส ตาม แนวเส้นทางสู่บ้านโคกกลาง อ.เต่างอย จ.สกลนคร

4) **ป่าอนุรักษ์กันชนอุทยานแห่งชาติ** ตามแนวเขตอุทยานแห่งชาติห้วยหวด ซึ่งประกาศเป็นอุทยานเมื่อปี พ.ศ.2531 ต่อเนื่องกับพื้นที่ทำไร่บนหลังแป ชาวบ้านได้กำหนดแนวเขตป่ากันชนตามเขตอุทยานระยะประมาณ 200-300 เมตรตลอดตามแนวเขต เพื่อลดความขัดแย้ง ระหว่างรัฐกับชุมชน

3.7 กรณีป่าชุมชนบ้านเทพพัฒนา

พื้นที่ศึกษาบ้านเทพพัฒนา ต.โคกมะม่วง อ.ปะคำ จ.บุรีรัมย์ เป็นพื้นที่ ส่วนหนึ่งของป่าสงวนแห่งชาติป่าดงใหญ่ ซึ่งประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติ เมื่อปี พ.ศ.2502 มีพื้นที่ประมาณ 631,250 ไร่ ต่อมาได้ประกาศขยายเพิ่มอีกในปี พ.ศ.2509 จำนวน 79,900 ไร่ อันเป็นส่วนของพื้นที่ศึกษานั้นเอง ก่อนประกาศ เป็นป่าสงวนแห่งชาติได้มีหมู่บ้านเก่าแก่ตั้งอยู่ก่อนแล้ว เช่น บ้านหินโคลนดง

บ้านซุดโบสถ์ บ้านหนองน้ำขุ่น ส่วนชุมชนบ้านเทพตั้งเป็นชุมชนเมื่อ พ.ศ.2506 และเป็นหมู่บ้านอย่างเป็นทางการเมื่อปี พ.ศ.2509 จากการสนับสนุนของทหาร ทำให้ชุมชนเติบโตอย่างรวดเร็ว และมุ่งใช้ที่ดินในเขตป่ามากกว่าการใช้ประโยชน์จากป่าโดยตรง การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของป่าดงใหญ่ที่สำคัญมีดังนี้ (โปรดดูแผนที่ 3.7 ประกอบ)

1) **ป่าอนุรักษ์เขาหัวน้ำผุด** ได้แก่ป่าบริเวณเขาปลาตุ๊กโคนหรือเขาหัวน้ำผุด ซึ่งเป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร ทั้งห้วยลำไผ่ตงและสาขาเล็ก ๆ ของลำปลายมาศ ชุมชนจึงต้องการจะรักษาไว้ เพราะเป็นป่าผืนสุดท้ายของจังหวัดบุรีรัมย์ที่เหลืออยู่ไม่ถึง 100,000 ไร่ เพื่ออนุรักษ์ไว้เป็นป่าต้นน้ำ

2) **ป่าอนุรักษ์อภัยทาน** เป็นป่าต่อเนื่องผืนเดียวกับป่าต้นน้ำ แต่พื้นที่ดังกล่าวเป็นที่ตั้งสำนักสงฆ์เขาหัวน้ำผุด ทำให้ขอบเขตพื้นที่ป่าบริเวณนี้ปลอดจากการลักลอบของผู้ทำลายป่ามากกว่าป่าอนุรักษ์ต้นน้ำ พื้นที่นี้มีพระภิกษุสงฆ์ดูแลร่วมกับชุมชน มีพื้นที่กว่า 2,000 ไร่

3) **ป่าชุมชน** เป็นพื้นที่ป่าห่อมหนึ่ง ต่อเนื่องกับป่าอนุรักษ์ แต่อยู่ติดเขตที่ทำกินของผู้นำชุมชน จึงอยากสงวนรักษาไว้เพื่อให้เป็นป่าใช้สอยของชุมชน มีพื้นที่กว่า 200 ไร่

4) **ป่าช้าชุมชน** อยู่ทิศเหนือของหมู่บ้านหรืออยู่ด้านหลังของวัดประจำหมู่บ้าน เป็นป่าโคกเตี้ยจริง มีพื้นที่กว่า 60 ไร่ ใช้เป็นที่ฌาปนกิจศพของคนในหมู่บ้าน ชุมชนได้พัฒนาโดยปลูกป่าสำหรับใช้สอยรวมกัน

5) **ป่าทำเลเลี้ยงสัตว์** เป็นป่าสาธารณะที่กำหนดไว้ตั้งแต่ก่อตั้งชุมชน ป่าทำเลเลี้ยงสัตว์กินเนื้อที่ต่อเนื่องจนถึงบ้านคอนนางงาม ปัจจุบันบางส่วนของพื้นที่ถูกชุมชนบุกรุกและใช้เป็นที่ตั้งโรงเรียน วัด

6) **ป่าชุมชนโรงเรียน** มีพื้นที่รักษาไว้ในโรงเรียน ลักษณะเป็นป่าโคกเตี้ยจริงดั้งเดิม มีเนื้อที่ประมาณกว่า 2 ไร่

ความขัดแย้งที่ยาวนานและรุนแรงระหว่างชุมชนท้องถิ่นกับภายนอกทำให้เกิดการจัดตั้งกลุ่มพิทักษ์ป่าอย่างเข้มแข็ง มีชาวบ้านออกเดินตรวจป่าเป็นประจำ ในปัจจุบันปัญหาความขัดแย้งได้รับความสนใจจากพระภิกษุสงฆ์และรัฐบาล ทำให้ปัญหาต่าง ๆ เริ่มคลี่คลายไปในทิศทางที่ดีขึ้น

8.8 กรณีป่าชุมชนบ้านโปรงน้อย

พื้นที่ศึกษาป่าชุมชนนี้อยู่ในเขตบ้านโปรงน้อย ต.คอนสาย อ.ตระการพืชผล จ.อุบลราชธานี เป็นชุมชนเก่าก่อนการประกาศพระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ พ.ศ.2507 ก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ.2483 โดยขยายมาจากบ้านคอนสาย แต่ทางราชการเพิ่งประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติป่าดงชุมค่า เมื่อปี พ.ศ.2526 ครอบคลุมพื้นที่ป่า 120,831.25 ไร่ ในเขต 4 อำเภอคือ อำเภอเขมรราช อำเภโพนไทร อำเภอกุดข้าวปุ้น และอำเภอตระการพืชผล พื้นที่ศึกษาของโครงการวิจัยอยู่ในเขตอำเภอตระการพืชผล ทางตอนล่างของทิวเขาเนินเขาภูม้อง ลุ่มน้ำห้วยชุมค่าและห้วยที่มีเนื้อที่รวมประมาณ 14,395 ไร่ การจัดการทรัพยากรป่าของชุมชนจำแนกได้ดังนี้ (โปรดดูแผนที่ 3.8 ประกอบ)

1) **ป่าช้าชุมชน** อยู่ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้ของหมู่บ้าน ใช้ประกอบพิธีกรรมฃาปนกิจ มีลักษณะเป็นป่าโคกและป่าเบญจพรรณแล้ง

2) **ป่าคอนปู่ตา** ตั้งอยู่บริเวณเดียวกับป่าช้า โดยต่อเนื่องติดกับพื้นที่วัด เป็นป่าวัฒนธรรมตามความเชื่อและใช้ประกอบพิธีบวงสรวง ขอพรและความคุ้มครอง

3) **ป่าเฉพาะครัวเรือนชุมชน** ผู้ที่มีอำนาจทางเศรษฐกิจทางการปกครองหรือการศึกษาได้จับจองพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติไว้เป็นสมบัติเฉพาะบุคคล เพื่อถากถางทำไร่บ้างหรือรักษาสภาพไว้บ้าง เมื่อต้นไม้พื้นสภาพเติบโตเป็นป่าใหม่ชุมชนก็มีส่วนร่วมในการใช้ประโยชน์ เช่น การเก็บเห็ด สัตว์ป่า ผักป่า ลักษณะป่าภายใต้เงื่อนไขนี้ทำให้ป่าดงชุมค่า บ้านโปรงน้อย ยังมีป่าเหลืออยู่กระจัดกระจายพอสมควร

4) **ป่าต้นน้ำ** ได้แก่ป่าบริเวณตามแนวทิวเขาภูม้อง ซึ่งเป็นต้นน้ำลำธารสาขาของห้วยชุมค่าและห้วยที่ ไม่มีผู้ใดแสดงกรรมสิทธิ์ เพราะนอกจากจะเป็นที่สูงเนินเขา เนินทราย ยังมีหินโผล่ ชั้นดินตื้นและมีป่าเต็งรังกระจายอยู่ห่างๆ ชุมชนจึงรักษาไว้ใช้ประโยชน์เป็นป่าอนุรักษ์และที่ปล่อยสัตว์เลี้ยงอีกด้วย

ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับป่ามีมานาน โดยที่ป่ายังมีอิทธิพลต่อการดำรงอยู่ของชุมชน จนกระทั่งปี พ.ศ.2519-2520 แต่การที่ชุมชนไม่มีส่วนร่วมในการจัดการดูแลทรัพยากรป่า ทำให้นายทุนแอบอ้างสัมปทาน จนป่า

ถูกทำลายไปเป็นเวลาเกือบ 2 ปี ต่อมาชาวบ้านจึงทราบข้อเท็จจริงว่าเป็นสัมปทานที่ไม่ถูกกฎหมาย ในปัจจุบันรัฐดำเนินโครงการสวนป่าดงเก่าต้น ซึ่งนำไปสู่ความขัดแย้งกับชุมชน

4. การเลือกใช้พื้นที่ป่าของชาวบ้าน

กรณีตัวอย่างที่นำเสนอขึ้นแสดงให้เห็นว่าชาวบ้านไม่ได้ใช้พื้นที่ป่าทั้งหมด แต่จะเลือกพื้นที่บางส่วนเท่าที่เห็นว่าจำเป็นต่อการดำรงชีพ และการประกอบพิธีทางวัฒนธรรมความเชื่อ ดังจะเห็นได้จากตารางข้างล่างนี้

ตาราง 3.1 สัดส่วนการใช้พื้นที่ป่าของชุมชน

ป่าชุมชน	พื้นที่ป่าทั้งหมด (ไร่)	พื้นที่ถูกใช้ประโยชน์ (ไร่)	ร้อยละ
ป่าบ้านแสงภา	900,000	17,000	1.88
ป่าบ้านชำม่วง	50,000	10,900	21.80
ป่าบ้านตาครินทอง	280,000	12,300	4.39
ป่าโนนลาน	16,000	4,200	26.25

อย่างไรก็ตาม จากข้อมูลของฝ่ายราชการนั้นมักปรากฏว่าในแต่ละป่ามีพื้นที่ถูกแผ้วถางเป็นจำนวนมาก ข้อความนี้อาจตีความได้ว่าเป็นผลจากการบุกรุกพื้นที่ของผู้ประกอบการโรงเลื่อยจักร และนายทุนอื่นๆ นอกพื้นที่มากกว่า เพราะการใช้เครื่องมือการตัดเลื่อยของชาวบ้านนั้น คงไม่สามารถทำให้เกิดความเสียหายต่อสภาพป่าได้มากมายขนาดนั้น

หากจะอนุโลมไม่นำประเด็นช่วงเวลาการเข้าอยู่อาศัยและทำมาหากินของชาวบ้านในพื้นที่ป่ามากล่าว อาจสรุปได้ว่าการเลือกพื้นที่ป่าเพื่อใช้ประโยชน์ น่าจะมีเหตุมาจากประเด็นต่อไปนี้

4.1 เพื่อเป็นแหล่งต้นน้ำ ข้อมูลตัวอย่างทั้งหมดแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่าชาวบ้าน เห็นความสำคัญในประเด็นนี้ร่วมกัน ดังนั้นพื้นที่สูงที่เป็นแหล่งต้นน้ำรวมทั้งพื้นที่ที่น้ำไหลผ่าน ชุมชนจะกำหนดให้เป็นพื้นที่สงวน กล่าวคือจะไม่พยายามใช้ไม่ว่ากรณีใดๆ แต่อย่างไรก็ตาม ในสภาพความเป็นจริงในปัจจุบัน พื้นที่ป่าบริเวณนี้ถูกแผ้วถางอย่างหนัก ทั้งนี้เพราะอิทธิพลการบุกรุกจากโลกภายนอกมากกว่าคนในชุมชนดังกล่าวแล้ว เมื่อพื้นที่ป่าถูกทำลายสภาพไปแล้ว คนจำนวนมากได้ปรึกษากันเพื่อจะกำหนดให้พื้นที่นั้น ๆ ได้มีโอกาสฟื้นสภาพป่า

4.2 เพื่อเป็นสถานประกอบวัฒนธรรมทางความเชื่อ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ป่าดอนปู่ตา ป่าช้า และป่าวัด โดยกลุ่มคนในชุมชนจะเห็นพ้องต้องกันถึงความจำเป็นในการกำหนดพื้นที่ไว้เพื่อใช้เป็นที่สาธารณประโยชน์

4.3 เพื่อเป็นพื้นที่สำหรับการทำกิน โดยการเลือกพื้นที่นี้จะสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงของเศรษฐกิจนอกชุมชน ดังเช่นเมื่อเริ่มแรกชาวบ้านจะบุกเบิกพื้นที่ป่าเพื่อปลูกปอและฝ้าย พื้นที่จะถูกแผ้วถางไม่มาก เนื่องจากข้อจำกัดในเรื่องน้ำที่จะใช้ฟอกปอ และต้องใช้ยาปราบศัตรูพืช จำนวนมาก ต่อมาเมื่อพืชพาณิชย์จำพวกข้าวโพด อ้อย และมันสำปะหลังขยายเข้ามาในพื้นที่ พื้นที่ป่าเริ่มถูกแผ้วถางเพิ่มมากขึ้น นอกจากการใช้พื้นที่เพื่อปลูกพืชแล้ว ชุมชนยังเลือกพื้นที่ป่าสำหรับการเลี้ยงสัตว์ใหญ่จำพวกวัวและควาย เพื่อเป็นแรงงาน และเพื่อจำหน่าย

4.4 เพื่อเป็นพื้นที่สำหรับไม้ใช้สอยของชุมชน ในประเด็นนี้เป็นที่ชัดเจนว่าคนในพื้นที่ได้เห็นความจำเป็น จึงได้ร่วมกันกำหนดพื้นที่ รวมทั้งกฎเกณฑ์ในการใช้ไม้ด้วย

อนึ่งการที่ชาวบ้านสามารถแสวงหาอาหาร พืชสำหรับทำเชื้อเพลิง สมุนไพร และของป่าเพื่อการดำรงชีพและเพื่อการขายนั้น แท้จริงเป็นผลพลอยได้จากการเลือกใช้พื้นที่ป่าทั้ง 4 ลักษณะที่กล่าวแล้วนั้น

5. ระดับของสิทธิใช้สอย

ทรัพยากรธรรมชาติไม่ว่าจะเป็นต้นไม้ สัตว์ ที่ดินและพื้นที่สำหรับประกอบ

พิธีกรรมทางความเชื่อ น้ำ พื้นที่ต้นน้ำและลุ่มน้ำนั้น ในแต่ละชุมชนมีสิทธิและระดับของการใช้สอยที่หลากหลายออกไป ดังนี้

5.1 ทรัพยากรที่ชุมชนหลายชุมชนซึ่งอยู่ในเทือกเขาหรือป่าขนาดใหญ่ร่วมกันสามารถใช้ร่วมกันโดยมีระดับของความขัดแย้งต่ำ ทรัพยากรเหล่านี้เช่น น้ำ ซึ่งไหลลงมาจากพื้นที่อนุรักษ์ คนในชุมชนที่เกี่ยวข้องจะมีความรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมกันและมักจะพร้อมใจกันปกป้อง หากมีบุคคลภายนอกมาใช้ทรัพยากรในพื้นที่อย่างรู้เท่าไม่ถึงการณ์ ซึ่งจะทำให้ทรัพยากรในพื้นที่เกิดความเสียหาย นอกจากนั้นยังมีทรัพยากรประเภทอื่นอีกเช่น ทุ่งทำเลเลี้ยงสัตว์และป่าวัด ในการใช้ทรัพยากรเหล่านี้ ชุมชนจะสามารถจำแนกคนแปลกหน้าหรือคนชุมชนอื่นได้ ความขัดแย้งการใช้ทรัพยากรร่วมมักเกิดจากกลุ่มคนแปลกหน้ากับคนในชุมชนดั้งเดิมนั้น

5.2 ทรัพยากรป่าที่คนในหมู่บ้านถือกรรมสิทธิ์ร่วมกันเช่น พื้นที่ป่าคินสภาพ ป่าช้า ป่าดอนปู่ตา และป่าวัด

5.3 ทรัพยากรป่าที่คนในหมู่บ้านใช้ประโยชน์ทางตรงได้ แต่ต้องเป็นไปตามกฎเกณฑ์ที่ชุมชนตราขึ้นไว้ เช่น การใช้ไม้ในพื้นที่ไม่ใช่สอย ผู้จะใช้ต้องขออนุญาตจากผู้รับผิดชอบ หากมีการฝ่าฝืนจะถูกปรับหรือลงโทษตามกฎหมายที่กำหนดไว้ ผ่านกระบวนการตัดสิน โดยคณะกรรมการหมู่บ้าน คณะกรรมการพิทักษ์ป่า คณะกรรมการอนุรักษ์ป่า กลุ่มพุทธเกษตร การเข้าพิธีทรงของขจ้ำ เป็นต้น ทั้งนี้แล้วแต่กรณีที่เกิดและวัฒนธรรมของกระบวนการตัดสินความในแต่ละพื้นที่

6. ป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ :

ความหมายจากการศึกษา

บริบททางกายภาพ สังคมและเศรษฐกิจของป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือดังได้พรรณนามานั้น อาจประมวลเป็นความหมายของป่าชุมชนภาคอีสาน ได้ดังนี้

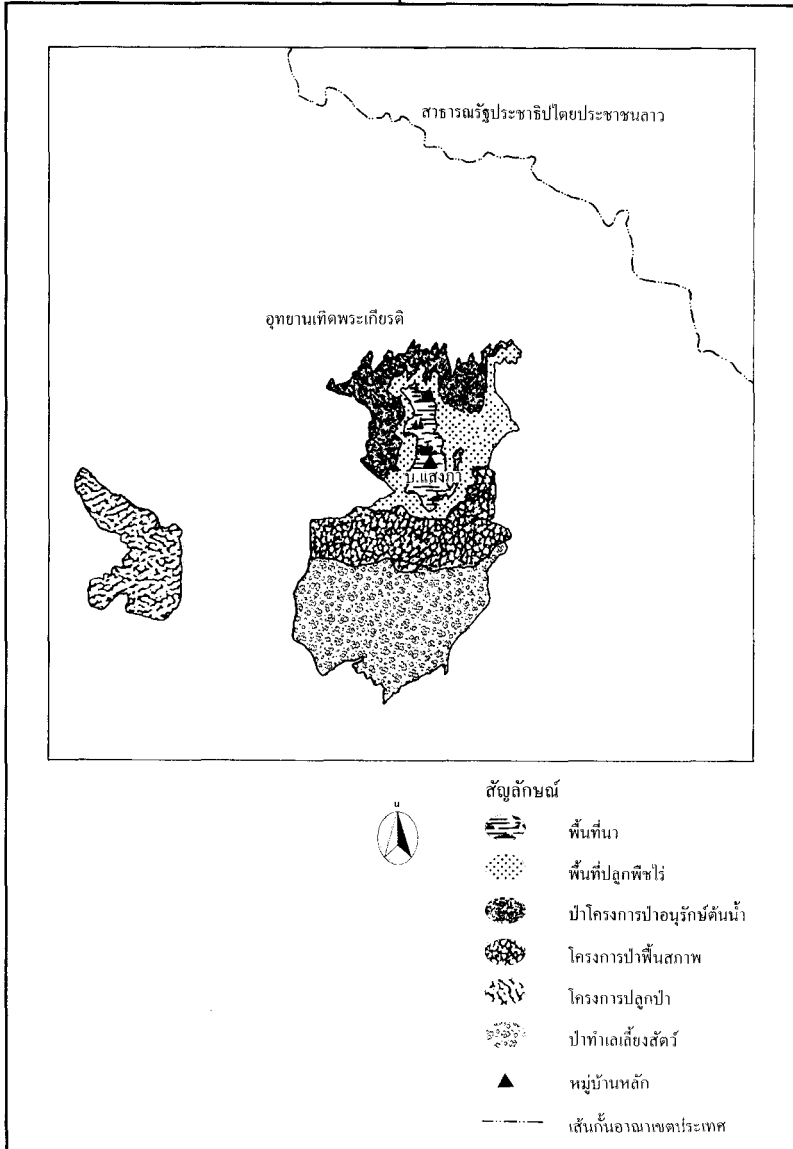
6.1 เป็นพื้นที่ป่าที่ชาวบ้านอาศัยและทำมาหากิน ชาวบ้านมีความรู้สึกผูกพันและหวงแหนทรัพยากรป่า ดังจะเห็นได้จากกรณีความขัดแย้งเพราะคนพื้น

ที่อื่นมาแย่งใช้น้ำ พื้นที่อนุรักษ์ต้นน้ำ และพื้นที่ไม่ใช้สอยของชุมชน

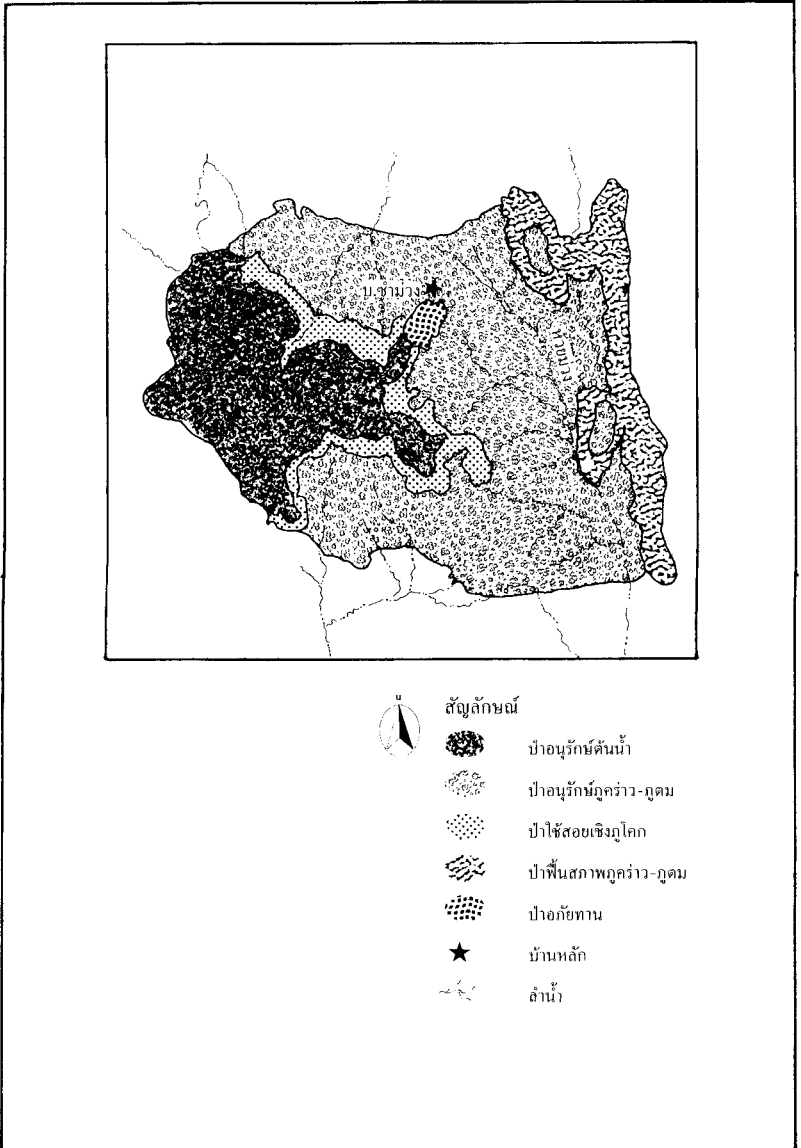
6.2 เป็นพื้นที่ป่าที่ชาวบ้านเลือกเพื่อใช้ประโยชน์ หมายความว่าชาวบ้านไม่ได้ครอบครองพื้นที่ในป่าทั้งหมด แต่ได้เลือกใช้ตามความจำเป็นทางการอนุรักษ์ต้นน้ำ การประกอบพิธีทางวัฒนธรรมความเชื่อ และการทำมาหากิน

6.3 ชาวบ้านสามารถจำแนกชนิดและขนาดของพื้นที่ป่าที่ใช้ประโยชน์นั้นได้ ชาวบ้านมีความรู้ ความเข้าใจ และมีส่วนร่วมในระบบการจัดการทรัพยากร รวมทั้งยอมรับกฎเกณฑ์ร่วมกัน ของชุมชนในการจัดการทรัพยากร

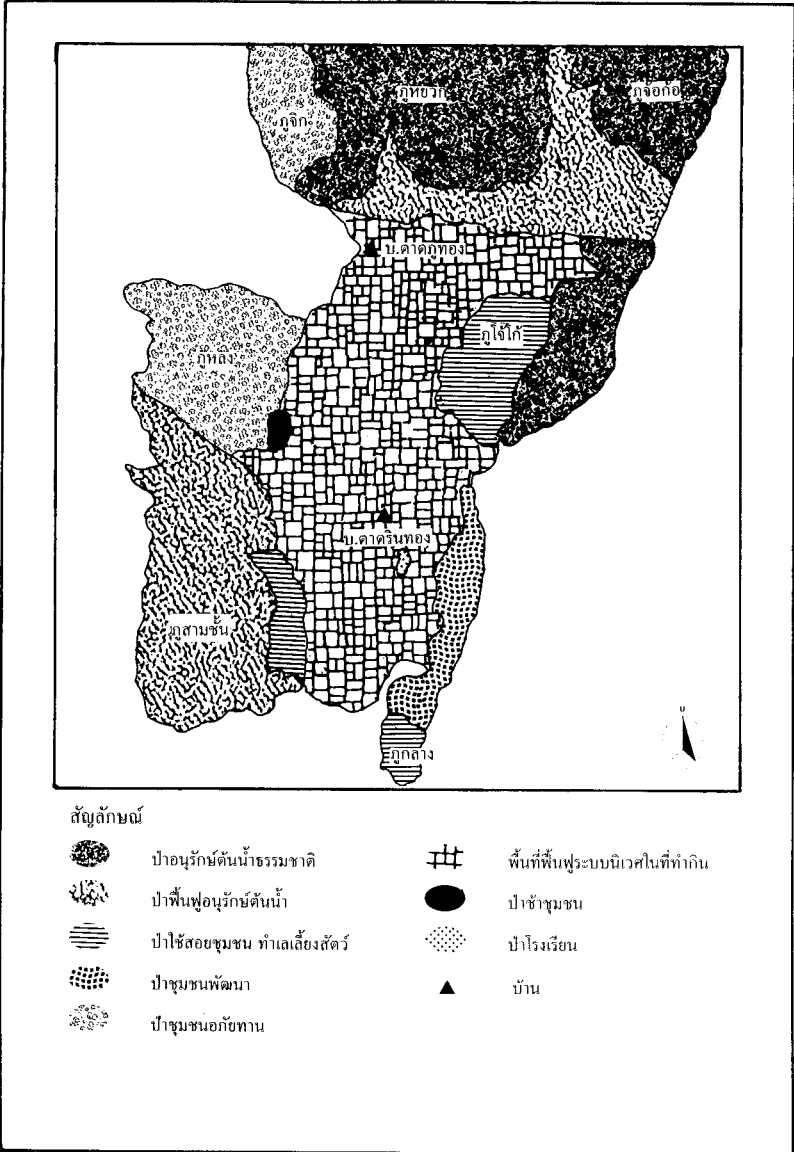
แผนที่ 3.1 แสดงการจำแนกพื้นที่ป่าชุมชนและการใช้ที่ดิน บ้านแสงภา อ.นาแห้ว จ.เลย

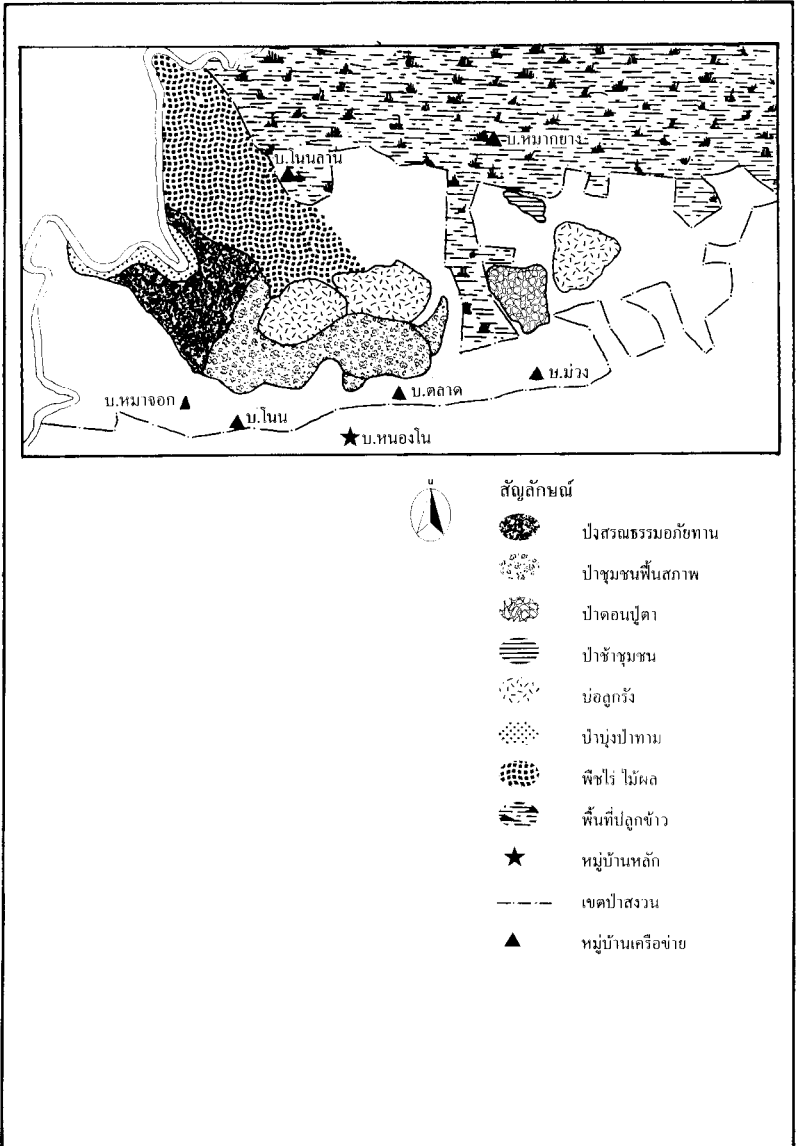
แผนที่ 3.2 แสดงการจำแนกพื้นที่ป่าชุมชนและการใช้ที่ดิน
บ้านชำม่วง อ.วังสะพุง จ.เลย

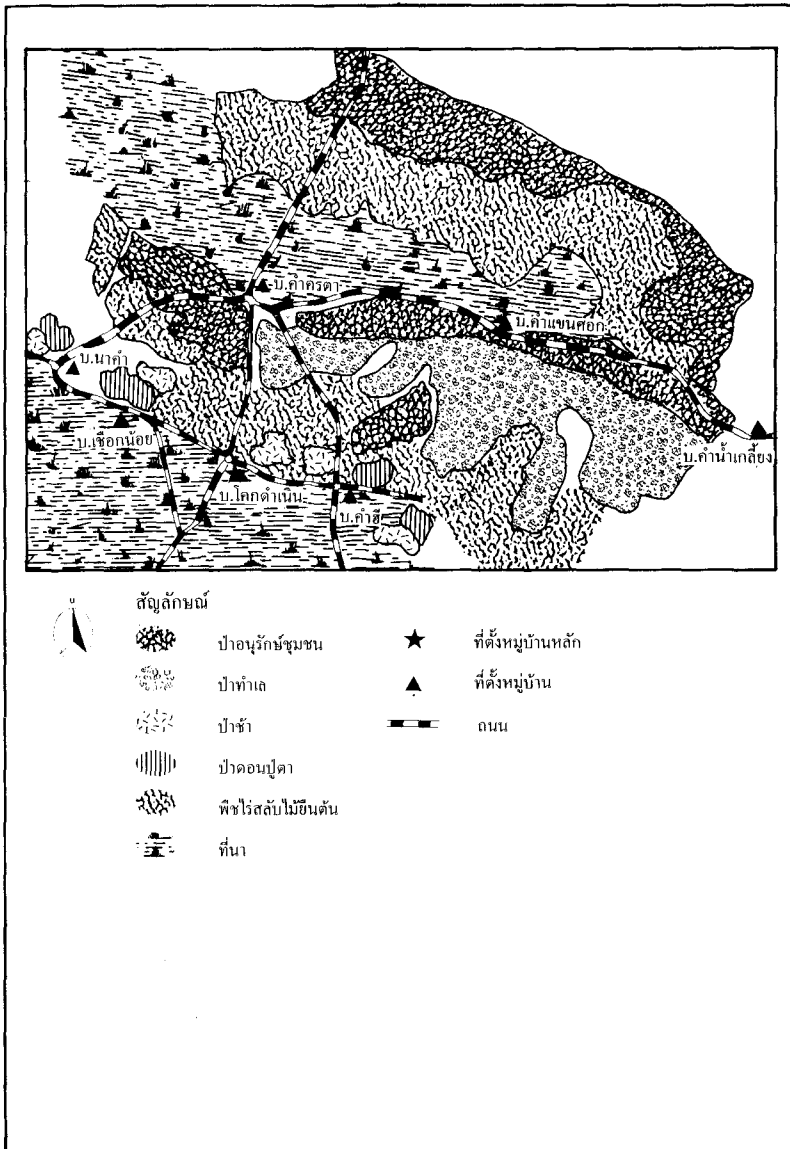
แผนที่ 3.3 แสดงการจำแนกพื้นที่ป่าชุมชนและการใช้ที่ดิน
บ้านตาครินทอง อ.ภูเขียว จ.ชัยภูมิ

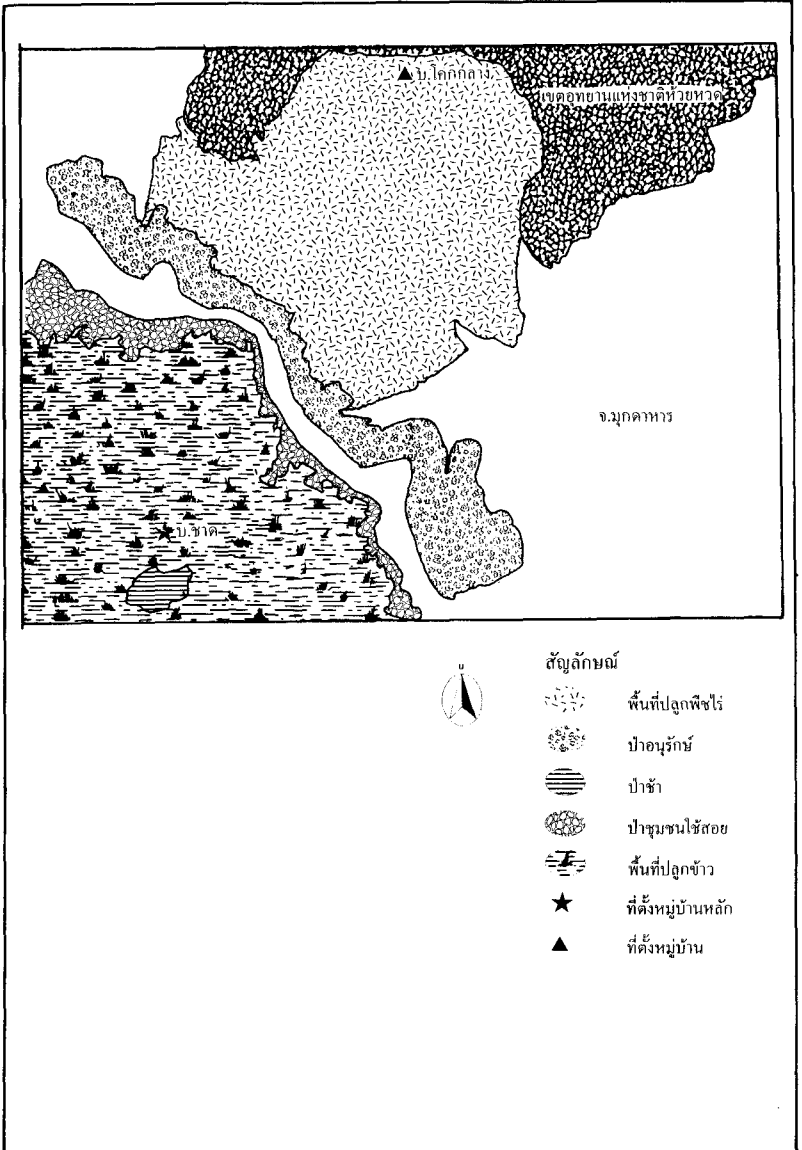
แผนที่ 3.4 แสดงการจำแนกพื้นที่ป่าชุมชนและการใช้ที่ดิน บ้านหนองโน อ.อุทุมพรพิสัย จ.ศรีสะเกษ

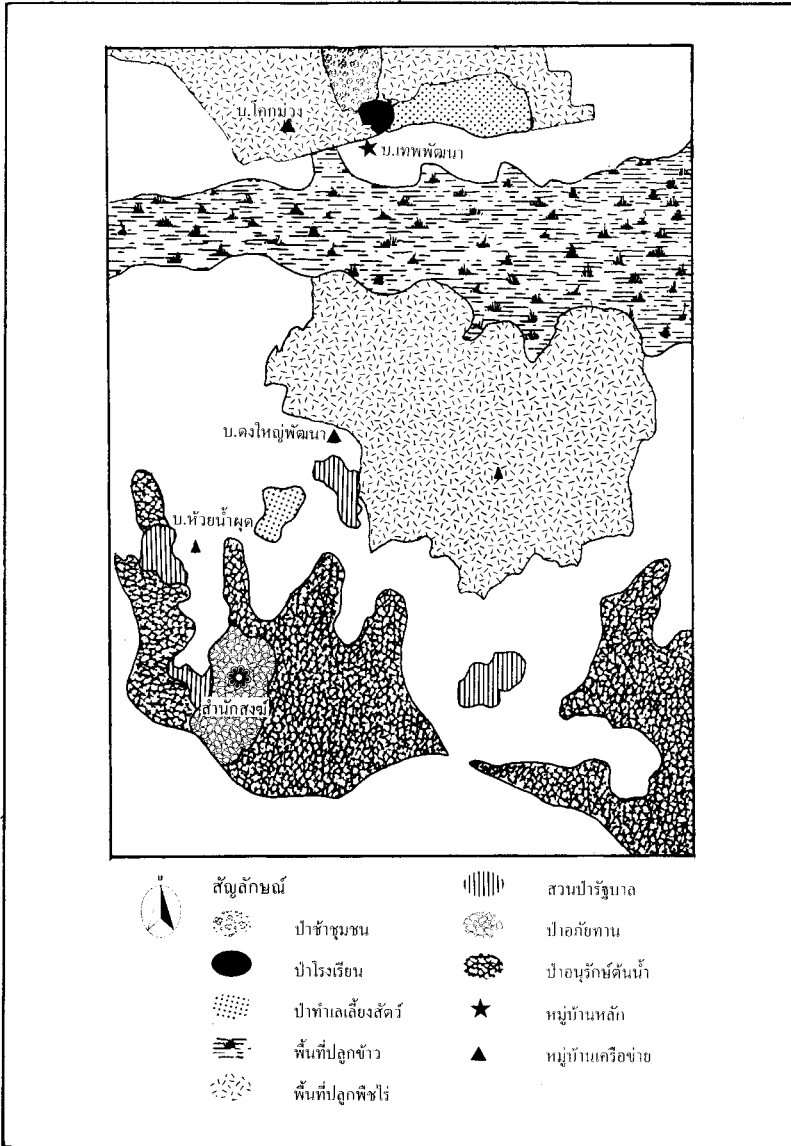
แผนที่ 3.5 แสดงการจำแนกพื้นที่ป่าชุมชนและการใช้ที่ดิน
บ้านโคกดำเนิน อ.เมือง จ.ยโสธร

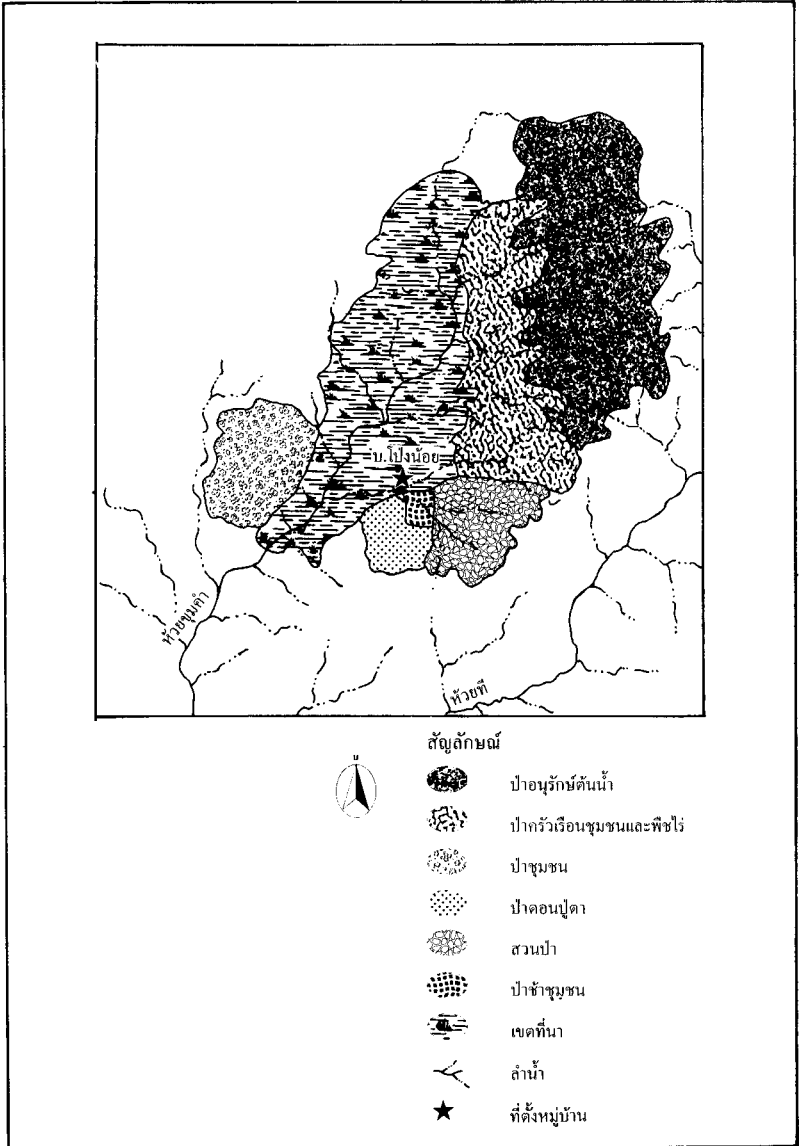
แผนที่ 3.6 แสดงการจำแนกพื้นที่ป่าชุมชนและการใช้ที่ดิน บ้านชาติ อ.เขาวง จ.กาฬสินธุ์

แผนที่ 3.7 แสดงการจำแนกพื้นที่ป่าชุมชนและการใช้ที่ดิน
บ้านเทพพัฒนา อ.ปะคำ จ.บุรีรัมย์

แผนที่ 3.8 แสดงการจำแนกพื้นที่ป่าชุมชนและการใช้ที่ดิน บ้านโปรงน้อย อ.ตระการพืชผล จ.อุบลราชธานี

หมายเหตุ

- **พื้นที่อนุรักษ์** หมายถึง พื้นที่บริเวณแหล่งต้นน้ำรวมทั้งพื้นที่เขตคุ้มครองสัตว์ป่า กิจกรรมที่จะทำเช่น การกำหนดเขตพื้นที่ การฟื้นฟูสภาพป่า การปลูกไม้ยืนต้นดั้งเดิมของป่า การขุดลอกร่องน้ำธรรมชาติ การกำหนดเกณฑ์ของชุมชนเพื่อการอนุรักษ์ เป็นต้น

- **พื้นที่เกษตรนิเวศ** หมายถึง พื้นที่ที่ถูกใช้สำหรับการปลูกพืช เช่น ข้าว พืชไร่ไม้ผลและไม้ยืนต้น กิจกรรมที่จะทำ เช่นการกำหนดเขตพื้นที่ การกำหนดชนิดพืช และพันธุ์พืชที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ กิจกรรมการแปรรูปผลผลิตโดยองค์กรชาวบ้าน การกำหนดเกณฑ์ของชุมชนเพื่อการใช้พื้นที่

- **พื้นที่ทำเลี้ยงสัตว์** หมายถึง พื้นที่ที่ถูกใช้สำหรับการเลี้ยงปศุสัตว์เช่น วัวควาย เป็นต้น กิจกรรม เช่น การกำหนดเขตพื้นที่ การกำหนดเกณฑ์ของชุมชนเพื่อการใช้พื้นที่ การพัฒนาการเลี้ยงปศุสัตว์ เช่น การปลูกหญ้าอาหารสัตว์พันธุ์พื้นเมือง การคัดเลือกพันธุ์ การป้องกันและรักษาโรคสัตว์การแปรรูปและการตลาดสำหรับปศุสัตว์

- **พื้นที่ป่าชุมชน** หมายถึง พื้นที่ที่ใช้สำหรับการอยู่อาศัย และคงไว้ซึ่งสภาพป่าสำหรับชุมชน กิจกรรมที่จะทำเช่น การกำหนดเขตพื้นที่ การกำหนดเกณฑ์การใช้ประโยชน์พื้นที่ การฟื้นฟูสภาพป่า การปลูกป่าทดแทน การนำพันธุ์พืช เช่น สมุนไพรร ผักป่า ดอกไม้ป่า กล้วยไม้ เห็ดต่าง ๆ และพันธุ์สัตว์ เช่น กบ หอยที่เกิดในป่ามาขยายพันธุ์และแปรรูปเพื่อเป็นอาชีพและรายได้แก่ชาวบ้าน

- **พื้นที่ป่าใช้สอย** หมายถึง พื้นที่ที่ใช้เพื่อการดำรงชีพของคนในชุมชนเช่น ฟืนเพื่อเป็นเชื้อเพลิงไม้สำหรับสร้างสาธารณประโยชน์แต่ไม่ใช่เพื่อการปลูกบ้านโรงเรียนส่วนตัว การหาอาหารและของป่า กิจกรรมที่จะทำ เช่น การกำหนดเกณฑ์การใช้ป่านี้ของชุมชน การกำหนดเขตพื้นที่

- **พื้นที่จัดป่า เขตอภัยทาน และอื่น ๆ** หมายถึง พื้นที่สำหรับวัดหรือสำนักสงฆ์เช่นวัดป่า วัดบ้าน เขตอภัยทาน ป่าช้า ป่าดอนปู่ตา ป่าโรงเรียน กิจกรรมที่จะทำเช่น การกำหนดเขตพื้นที่ การกำหนดเกณฑ์โดยชุมชนในการใช้พื้นที่

บทที่ 4

การเปลี่ยนแปลงใน สภาพทรัพยากรป่าชุมชน

1. สภาพทรัพยากรป่าชุมชนในอดีต

1.1 ป่า

ป่าในช่วงของหมู่บ้านป่าจะเป็นป่าที่มีความอุดมสมบูรณ์ด้วยไม้ใหญ่มากมาย ป่าส่วนใหญ่ในหมู่บ้านที่เป็นกรณีศึกษามักจะเป็นป่าดงดิบ หรือที่ชาวบ้านเรียกกันว่า “ป่าดง” ซึ่งจำแนกไม้ออกเป็น 3 ระดับ คือ 1) ต้นไม้ชั้นบน ส่วนใหญ่จะเป็นไม้ก่อ ไม้ยาง ไม้พยอ ไม้ตะเคียน ไม้พยอม ไม้จำปา ไม้มะม่วงป่า ไม้เต็ง ไม้หนثر ฯลฯ ไม้เหล่านี้จะมีความสูง 20-50 เมตร และมีขนาดเส้นผ่าศูนย์กลางตั้งแต่ 30 เซนติเมตรขึ้นไป 2) ไม้ที่อยู่ระดับรองลงมา มีความสูงระหว่าง 5-10 เมตร เป็นต้นไม้ประเภทต้นเมี่ยง ไม้ไผ่ จำพวกไม้ออหลอ ไม้หน่อ ไม้ซ้อด และจะมีกล้วยป่าขึ้นปะปนอยู่มากมาย และ 3) ไม้ระดับล่าง ส่วนใหญ่จะเป็นพืชตระกูลหวาย เถาวัลย์ เฟิร์น มอส เหือก มันป่า หน่อข้าป่า ผักกระเจียว และสมุนไพรนานาชนิด เป็นต้น

1.2 สัตว์ป่า

ป่าในยุคของหมู่บ้านป่า จะมีสัตว์แทบทุกประเภท โดยเฉพาะเสือ หมูป่า ลิง หมาจิ้งจอก มีปรากฏแทบทุกพื้นที่ป่า ส่วนข้างยังเห็นร่องรอยเท้าอยู่บ้าง

แถบป่าดงชุมค่า เพราะมีโป่งที่ทำให้สัตว์ลงมากินโป่ง สำหรับป่าของชุมชนบ้านแสงภานั้น เนื่องจากเป็นป่าทึบ หรือป่าดงดิบชายแดนจึงเป็นป่าที่มีสัตว์แทบทุกประเภทแม้แต่สัตว์ใหญ่อย่างช้าง แรด ควายป่า กระต๊อง นอกจากนี้ยังมีสัตว์บางชนิด ซึ่งไม่ค่อยพบในพื้นที่ป่าแห่งอื่น ๆ มากนัก เช่น ลิง ซึ่งเป็นสัตว์ที่มีส่วนของร่างกายผสมผสานระหว่างหมูกับหมา ก็มีให้เห็นในแถบป่าบ้านแสงภานเช่นกัน

1.3 แหล่งน้ำ

ชุมชนยุคหมู่บ้านป่า มักเป็นชุมชนที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำ เพราะแนวคิดการตั้งถิ่นฐานของชาวอีสานนั้นมุ่งแสวงหาแหล่งน้ำและดินที่อุดมสมบูรณ์เป็นหลัก เช่นที่แสงภานจะเป็นชุมชนที่ตั้งอยู่ในบริเวณที่ราบลุ่มน้ำภาและที่ราบลุ่มน้ำแพร์ นอกจากนี้ก็ยังมีน้ำซับอยู่ทั่ว ๆ ไปในบริเวณหมู่บ้านและรอบ ๆ หมู่บ้าน ซึ่งก็คล้ายคลึงกับบริเวณป่าดงชุมค่า จะเห็นว่าในยุคการก่อตั้งถิ่นฐานนี้ น้ำจะมีตลอดปีหาง่ายตักง่าย เป็นแหล่งน้ำที่สำคัญ โดยเฉพาะที่ห้วยชุมค่า ห้วยที ซึ่งมีน้ำไหลตลอดปี ส่วนบริเวณป่าโนนลานก็อยู่ใกล้แหล่งน้ำห้วยทับทัน ซึ่งมีน้ำไหลตลอดปีเช่นกัน โดยมีร่องน้ำโสภ น้ำซำอยู่ทั่วไป แต่ที่ดงมะไฟนั้นกลับไม่ค่อยจะมีแหล่งน้ำ เพราะชุมชนตั้งอยู่ในที่ดอนรอบ ๆ หมู่บ้านจะมีน้ำท่วมหลายเดือนในแต่ละปี ทำให้การสัญจรและการเดินทางไปทำกินไม่สะดวก

1.4 สภาพดิน

สภาพดินในยุคของหมู่บ้านป่าส่วนใหญ่เป็นดินดี มีความอุดมสมบูรณ์สูง ชาวบ้านมักจะเรียกดินเหล่านี้ว่า “ดินดงหรือดินป่าดง” ซึ่งลักษณะของดินจะมีสีดำร่วนปนทราย บางแห่ง เช่นที่ภูเพ็ก-ภูล้อมข้าว ดินร่วนจะเป็นสีน้ำตาล สีของดินดังกล่าวแสดงว่าดินมีความอุดมสมบูรณ์สูง เนื่องจากมีอินทรีย์วัตถุผสมในโครงสร้างของดินเป็นอันมากนั่นเอง ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งคือ ในยุคนี้อย่างไม่มีการพังทลายของดิน เนื่องจากสภาพป่ายังมีอยู่มาก การเกาะยึดดินทำได้ดี การไหลของน้ำไม่รุนแรง จึงทำให้สภาพดินยังคงค่อนข้างดีอยู่ ประกอบกับการเพาะปลูกในยุคแรก ๆ มักเป็นการทำไร่หมุนเวียน เช่นที่แสงภาน จึงทำให้ดินไม่เสื่อมสภาพ เพราะไม่ถูกใช้อย่างซ้ำซาก ดินมีโอกาสฟื้นตัวโดยการปล่อยพื้นที่

ให้รกร้างว่างเปล่าอยู่ประมาณ 2-3 ปี

สภาพทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ป่าส่วนใหญ่อยู่ในระดับที่อุดมสมบูรณ์มาก การผลิตของชุมชนในยุคแรกนี้มุ่งเน้นการผลิตเพื่อการดำรงชีพ ดังนั้นสภาพของชุมชนทุกแห่งจึงมีการปลูกข้าวกินเอง ส่วนอาหารหาได้จากป่า ทั้งพวกสัตว์ป่าและผักป่า ป่าจึงเป็นแหล่งผลิตปัจจัยที่สำคัญ ทั้งอาหาร สมุนไพร รักษาโรค แหล่งไม้ใช้สอยประจำวัน เชื้อเพลิงหรือไม้ทำเครื่องเรือนต่างๆ เพราะการดำรงชีพของชุมชนยังอาศัยการผลิตเองบางส่วน และอาศัยจากป่าบางส่วน ส่วนสินค้าหรือของใช้ที่จำเป็นที่ไม่สามารถหาจากป่าได้หรือชุมชนผลิตเองไม่ได้ เช่น มีด และเครื่องมือทำกิน ก็มักจะมีการแลกเปลี่ยนโดยใช้สินค้าที่ชุมชนผลิตเองหรือหาได้จากป่ามาแลกเปลี่ยน ชุมชนยังมีวิธีการดำรงชีพแบบแบ่งปันกันคือ เมื่อหาอาหารได้ก็จะแบ่งปันให้เครือญาติหรือบ้านใกล้เคียง การหาอาหารแบบนี้แท้จริงนั้นเป็นรูปแบบของการเก็บสะสมอาหารในเชิงวัฒนธรรมรูปแบบหนึ่งนั่นเอง

2. สภาพทรัพยากรป่าชุมชนยุคบุกเบิกป่า

2.1 ป่า

ลักษณะพืชพันธุ์ธรรมชาติของพื้นที่ศึกษาประกอบด้วยป่าโคกหรือป่าเต็งรัง ป่าเบญจพรรณแล้ง และป่าดิบแล้งเป็นส่วนใหญ่ อัตราความหนาแน่นของป่าจะลดลง เพราะต้นไม้ใหญ่ถูกตัดไปใช้สอย ทั้งโดยการสัมปทานของรัฐและการขยายตัวเพิ่มขึ้นของชุมชน พื้นที่ป่าเริ่มลดลงอย่างรวดเร็ว ป่าโปร่งโล่งเตียน เพราะการใช้ประโยชน์ที่ดิน จนสภาพพันธุ์พืชและป่าแปรเปลี่ยนสภาพไปหลายพื้นที่ไม่ปรากฏร่องรอยของป่าธรรมชาติเดิม ป่าจะมีเหลืออยู่เฉพาะบริเวณที่ทำการกลีกรมล่าบาก เช่น ที่ลาดชันกว่า 45 องศาของภูมคติ ป่าภูตินสวนทราย หรือบริเวณภูโคก-ภูคว้าวของบ้านข่าม่วง และยอดเขาในเขตป่าภูหลง ส่วนพื้นที่อื่นๆ เช่น ป่าโนนลาน ป่าดงชุมคำ ป่าภูเพ็ก-ภูล้อมขั่ว และป่าดงใหญ่ ก็ตกอยู่ในสภาพเดียวกัน คือ มีการใช้ประโยชน์จากป่าและที่ดินเกิดขึ้นอย่างรุนแรงกระจายทั่วทั้งภาคทุกพื้นที่ กระทบกระเทือนทั้งขนาดต้นไม้

และพื้นที่ป่า อัตราการบุกรุกทำลายโดยเฉลี่ยมากกว่าปีละ 1 ล้านไร่ การเสาะหาพันธุ์ไม้ใหม่ที่ไม่เคยติดถูกใช้น้อย ไม่นิยมในหมู่ชาวนชนบทกลับเป็นที่ต้องการของชาวเมือง เช่นไม้พยุง ไม้ชิงชัน ไม้มะค่าโมง การทำลายต้นไม้อ่อนเพื่อผลิตเฟอร์นิเจอร์จึงเกิดขึ้นอย่างฉับพลัน ดังนั้น ความอุดมสมบูรณ์ของป่ามวลชีวภาพ และความหลากหลายจึงสูญเสียไปพร้อม ๆ กับการลดลงทั้งความหนาแน่นและพื้นที่ป่าอย่างมหาศาล ป่าที่ถูกทำลายลงจะกลายเป็นป่าใหม่ 3 ลักษณะคือ

1) ป่าเหล่า ขนาดต้นไม้อ่อนเล็ก ส่วนใหญ่เป็นพันธุ์พืชไม้พุ่มป่าละเมาะ มีไม้ขนาดเล็กขึ้นหนาแน่น

2) ป่าหญ้า จะแพร่ขยายอย่างรวดเร็ว ทั้งป่าหญ้าแซม หญ้าเลา ในเขตป่าดงและป่าหญ้าใจดี หญ้าเพ็ก หญ้าคา หญ้าแฝก ในเขตป่าโคก แต่หญ้าที่เจริญได้ดีในทุกป่าคือ หญ้าจวบหรือหญ้าคอมมิวนิสต์ ซึ่งเป็นปัญหาต่อการเกิดไฟป่าทุกปี

3) ป่าโคกเต็งรังฟื้นสภาพ เป็นป่าประเภทเดียวที่ยังรักษาสังคมพืชดั้งเดิมได้ หากไม่ถูกไถถอนรกร้างทั้งหมด จึงเป็นป่าที่ทนทานต่อการทำลายและทำให้ชุมชนได้ใช้อาศัยเป็นแหล่งไม้ฟืนและแหล่งเก็บเห็ด

2.2 สัตว์ป่า

ท่ามกลางการบุกรุกทำลายป่าเพื่อปลูกพืชพาณิชย์และประกอบธุรกิจค้าไม้ สัตว์ป่าที่อุดมสมบูรณ์ได้ถูกทำลายทั้งทางตรงและทางอ้อม การไล่ล่าสัตว์ป่าเพื่อเป็นอาหารของชุมชน และเพื่อการค้า สัตว์ป่าซึ่งเป็นแหล่งอาหารของชุมชน จึงถูกนำมาบริโภคและทำลายอย่างรุนแรง พร้อม ๆ กับการทำลายป่า สัตว์ป่าจึงลดปริมาณลงและหายากยิ่งขึ้น สัตว์ป่าที่หาง่าย เช่น หมูป่า ไก่ป่า เก้ง นก ถูกนำมาบริโภคจนบางพื้นที่หายสาบสูญไปพร้อมกับป่า แม้สัตว์ขนาดเล็ก เช่น กิ้งก่า จิ้งหรีด จิ้งนูน ยังหายาก พื้นที่ที่พอจะมีสัตว์ป่าเหลืออยู่บ้างได้แก่ บริเวณต่อเนื่องกับป่าใหญ่หรือป่าภูเขาสูง เช่น ป่าดงใหญ่ต่อกับอุทยานทับลาน ป่าภูตืนสวนทราย ป่าภูหลง เป็นต้น เขตที่สัตว์ป่ายังมีเกือบทุกชนิดคือ เขตป่าดงดิบของอุทยานแห่งชาติ

2.3 สภาพดิน

จากสภาพดินเดิม ทั้งดินดงและดินบริเวณป่าโคกที่มีความอุดมสมบูรณ์ ลักษณะโครงสร้างและองค์ประกอบของดินเอื้อต่อการกสิกรรม มีคุณภาพทั้งภายในดินและต่อระบบนิเวศอื่นๆ เมื่อมีการทำลายสภาพป่า ผลกระทบจากการใช้ประโยชน์พื้นที่ป่าทำให้ดินลดความอุดมสมบูรณ์ลงอย่างรวดเร็ว ลักษณะโครงสร้างและองค์ประกอบแปรเปลี่ยนไป เกิดดินแน่นแข็งไม่ร่วนซุย ขณะเดียวกันการชะล้างพังทลายของหน้าดินและผิวดินมีอยู่ทั่วไป เกิดหน้าดินตื้นและหินโผล่มากยิ่งขึ้น เช่น บริเวณป่าชุมชนบ้านแสงภา ป่าดงใหญ่ และป่าภูหลง หลายพื้นที่เกิดการทับถมของตะกอนทรายตามสายน้ำและที่ทำกินบริเวณลาดช้อยม เช่น บริเวณป่าโนนลาน ป่าดงมะไฟ ดงชุมคำ และชำม่วง สภาพดินในเขตร้อนซึ่งความอุดมสมบูรณ์ต่ำอยู่แล้วยิ่งตกต่ำลงอีก ทำให้ผลผลิตลดลง ชาวบ้านจึงต้องใช้เทคโนโลยี ใช้นุ้ยและขยายพื้นที่เพิ่มอัตราการทำลายป่าต่อไป บางครอบครัวจึงมีที่ไร่หลายแปลง แต่ไม่ค่อยมีคุณภาพ

2.4 แหล่งน้ำ

แหล่งน้ำตามธรรมชาติในพื้นที่ศึกษามีความอุดมสมบูรณ์ในช่วงแรกของยุคบุกเบิก โดยเฉพาะน้ำผิวดิน ตามลำธาร น้ำซับ น้ำซึม และปริมาณความชื้นในดินทาง่าย มีปริมาณมากพอ และเหมาะสมต่อการกสิกรรม การบุกเบิกถากถางป่าเพื่อใช้พื้นที่ป่า ทำให้ระบบนิเวศแปรเปลี่ยนไป สายน้ำที่เคยมี เช่น ห้วยชุมคำ ลำปะทาว น้ำแพร่ ห้วยน้ำผุด ห้วยชำม่วง ฯลฯ มีปริมาณน้ำลดลงเหือดแห้งทิ้งร่องน้ำเร็วขึ้น ทั้งนี้เพราะป่าต้นน้ำสาขาย่อมห้วยเล็ก ๆ ถูกทำลาย ขณะเดียวกันการไหลพัดพาของตะกอนทรายทับถมร่องน้ำตื้นเขิน ระดับลึกของสายน้ำเคยลึก 5-6 เมตร ลดเหลือเพียง 2.50 เมตร เช่น ห้วยชำม่วง น้ำในอดีตไหลตลอดทั้งปี หรือเกือบตลอดปี แต่ปัจจุบันเพียงฝนทิ้งช่วงไปเดือนมกราคม-กุมภาพันธ์ ลำธารหลายแห่งจะเริ่มขาดน้ำ ทั้งนี้เพราะปริมาณน้ำใต้ดินที่ผุดออกตามเชิงเขา ไหลเข้าบางแห่ง เป็นต้นกำเนิดของต้นน้ำลำธารมีปริมาณการไหลลดลง จากน้ำผุดเป็นน้ำซับและน้ำซึม บางแห่งปรากฏเพียงความชื้นในดินเท่านั้น จึงกระทบต่อการมีน้ำอุปโภคและบริโภคของหมู่บ้าน

เช่น บ้านชำม่วง ปริมาณน้ำผุดที่พัฒนาเป็นประปาชุมชนได้ลดปริมาณลงจนต้อง อาศัยน้ำจากแหล่งอื่น ๆ หรือที่ป่าโนนลาน แหล่งน้ำซับทั้งหมด ในป่าที่เคยมีได้กลายเป็นสภาพไป

การตั้งถิ่นฐานเจาะป่าหากินระยะแรกต้องอาศัยแหล่งน้ำซับ เพราะน้ำบ่อขุดลำบาก น้ำบ่อในระยะแรก ๆ จะแห้งง่ายและระดับน้ำตื้น ชุมชนจึงไม่คิดว่าน้ำจะขาดหาย แต่เมื่อป่าถูกทำลายมากขึ้น การใช้ที่ดินยาวนานขึ้นตั้งแต่ พ.ศ.2506-2527 ตอนปลายยุคบุกเบิกสภาพการขาดแหล่งน้ำจึงเกิดขึ้นทั่วไป ส่งผลกระทบต่อปริมาณความชื้นในอากาศและปริมาณการติดผลของไม้ผลชนิดต่าง ๆ

2.5 มวลชีวภาพ

การบุกเบิกป่าเพื่อใช้ประโยชน์จากไม้และที่ดินป่าอย่างมหาศาลได้ทำลายมวลชีวภาพต่าง ๆ มากมายที่สุดที่จะคำนวณนับได้ ทั้งพันธุ์พืช พันธุ์สัตว์ในระบบชีวาลัยหรือชีวมณฑล จึงเป็นยุคที่ประเทศชาติและแผ่นดินสูญเสียมวลชีวภาพมากที่สุด หลายต่อหลายอย่างได้สูญพันธุ์ไปทั้ง ๆ ที่ยังไม่ได้รับการค้นพบหรือค้นพบแล้วยังไม่ได้เผยแพร่ สิ่งที่ทราบกันดีก็ลดปริมาณลง ทั้งจากการทำลายโดยตรงและการเปลี่ยนแปลงลักษณะชีวาลัย ทำให้ระบบนิเวศเปลี่ยนไปไม่อยู่ในสภาพที่มวลชีวภาพบางอย่างจะคงอยู่หรือกำเนิดขึ้นได้ สิ่งเหล่านี้ทั้งชุมชนและรัฐบาลไม่ได้ตระหนักอย่างจริงจังมากนัก มองแต่เฉพาะผลผลิตจากป่าและผลผลิตจากที่ดินมากกว่าคุณค่าของมวลชีวภาพ

2.6 การเปลี่ยนแปลงและการใช้ประโยชน์พื้นที่ป่ายุคบุกเบิก

ช่วงระยะระหว่างปี พ.ศ.2506-2527 จากการศึกษาพบว่าพื้นที่ป่าทั้ง 8 พื้นที่ได้ถูกบุกกรุก บุกเบิก อัตราการขยายตัวเป็นไปอย่างรวดเร็ว ทั้งนี้เพราะ

- 1) ชาวบ้านได้พึ่งพาอาศัยที่ดินทำกินในป่ามากกว่าการอาศัยเก็บเกี่ยวผลผลิตจากป่า
- 2) การขยายตัวและการส่งเสริมให้ปลูกพืชพาณิชย์ อีกทั้งแรงผลักดันจากนโยบายรัฐบาลและการสนับสนุนช่วยเหลือของนายทุน
- 3) การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานของการพัฒนา เช่นการสร้างถนน เขื่อน อ่างเก็บน้ำ

4) การขยายตัวและเร่งรัดการให้สัมปทานไม้เอกชน เป็นแรงจูงใจให้เกิดการทำลายป่าเร็วยิ่งขึ้น

5) การพัฒนาเศรษฐกิจของชาติที่มุ่งเน้นการขยายตัวทางเศรษฐกิจมากกว่าคุณภาพของนิเวศชุมชน

6) ปฏิบัติการของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยกับนโยบายการปราบปรามคอมมิวนิสต์ สงครามแย่งชิงประชาชน การผ่อนคลายหรือเปิดโอกาสให้ราษฎรเปิดป่า นำไปสู่การลดลงและเปลี่ยนแปลงปริมาณพื้นที่ป่าอย่างรวดเร็ว

7) ระบบคิดและระบบค่านิยมของสังคม ทั้งสังคมเมืองและสังคมชนบท เปลี่ยนไปสู่ระบบบริโภคนิยม เช่น ความต้องการไม้ชั้นดีเพื่อเฟอร์นิเจอร์ของคนเมือง การอยากมั่งมีของชนบท จึงเปลี่ยนระบบการผลิต

รายละเอียดของแต่ละพื้นที่มีดังนี้

2.6.1 **พื้นที่ป่าภูตืนสวนทราย บ้านแสงภา** ป่าภูตืนสวนทรายมีพื้นที่ประมาณ 70,000 ไร่ ลักษณะเป็นป่าดงดิบ ทั้งป่าดิบชื้น ดิบแล้ง ดิบเขา ป่าโคกและป่าเหล่า โดยเฉพาะช่วงปี พ.ศ.2506-2527 พื้นที่ป่าเหล่า พื้นที่ไร่นา และที่ทำกินมีประมาณ 5,600 ไร่ ปี พ.ศ.2506 ชาวบ้านได้เริ่มบุกเบิกป่าเพื่อปลูกข้าวโพดตามบริเวณที่ลาดชัน จึงเหลือต้นไม้ใหญ่ ๆ ไร่ เป็นหย่อมๆ ต่อมาในปี พ.ศ.2512-2514 มีการถนนลูกรังเชื่อมระหว่างหมู่บ้านกับอำเภอด่านซ้าย การขนส่งพืชพาณิชย์สะดวกขึ้น ทำให้เกิดการบุกเบิกมากขึ้นต่อเนื่องไปถึงปี พ.ศ.2517 เพราะมีถนนลาดยางเข้าถึงหมู่บ้าน การขยายตัวจึงทำได้เต็มที่ จนกระทั่งเริ่มชะลอตัวลงในปี พ.ศ.2521 ทั้งนี้เพราะผลกระทบจากการปราบปราม พคท.

ต่อมาปี พ.ศ.2525-2527 การขยายป่ามีปริมาณสูงสุด ทั้งเพื่อเป็นพื้นที่ทำกินและ เพื่อผลิตขาย แม้ในบริเวณพื้นที่สูงชันก็ถูกบุกเบิก นอกจากข้าวโพดแล้ว มีพืชชนิดอื่นๆ ที่เข้ามา เช่น ถั่วลิสง ถั่วดำ ถั่วเล็บมือนาง ปลูกในบริเวณพื้นที่ใกล้บ้านและพื้นที่ส่วนที่ขยาย 5,600 ไร่ ในปี พ.ศ.2527 ทางราชการได้ประกาศให้ภูตืนสวนทรายเป็นป่าสงวนแห่งชาติ แต่ละครอบครัว จะมีพื้นที่ 3-4 แปลง ประมาณ 30 ไร่ต่อครัวเรือน ย้ายกลับไปไกลกลับมาระหว่างแปลงเป็นการเกษตรแบบกึ่งเร่ร่อนเลื่อนลอย ต่อมาป่ายิ่งถูกทำลายเร็วขึ้นเพราะมีรถไถ

รถแทรกเตอร์เข้ามาเมื่อปี พ.ศ.2528 จนกระทั่งในปี พ.ศ.2529 รัฐบาลได้ให้สัมปทานป่า ชาวบ้านจึงรวมตัวกันต่อต้าน ซึ่งนับเป็นการเริ่มต้นของยุคอนุรักษ์ต่อไป

2.6.2 **พื้นที่ป่าดงช้างทอง-ป่าดงหนองไผ่ บ้านชำม่วง** พื้นที่ป่าชำม่วงเป็นป่าดิบแล้งและป่าเบญจพรรณ รัฐบาลประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติเมื่อปี พ.ศ.2509 มีพื้นที่รอยต่อสามอำเภอกว่า 200,000 ไร่ เรียกว่าป่าดงช้างทอง-ป่าดงหนองไผ่ ต่อมาปี พ.ศ.2510-2514 รัฐบาลได้ให้สัมปทานหลังจากต้นไม้ขนาดใหญ่หมดไปเหลือลักษณะเป็น “ป่าสำ” คือมีปริมาณไม้ไม่มาก แซมด้วยไม้ขนาดกลาง ขนาดเล็กประเภทอื่นๆ ชาวบ้านจึงเข้ามาจับจองพื้นที่ ช่วงระยะตั้งชุมชนมีป่าบริเวณบ้านชำม่วง ต.ผาสามยอด อยู่ประมาณ 3,500 ไร่ อยู่ในพื้นที่ภูโคกประมาณ 2,000 ไร่ ภูคร่าว-ภูตุม 1,500 ไร่ นอกนั้นเป็นที่ทำกินประมาณ 1,500 ไร่ ชุมชนได้ยกฐานะเป็นหมู่บ้านเมื่อปี พ.ศ.2517 ระยะแรกพื้นที่การทำกินมีเพียงครอบครัวละ 3-4 ไร่ โดยใช้เกวียนลากบรรทุกผลผลิตพืชไร่ จนกระทั่งปี พ.ศ.2518 เริ่มใช้รถแทรกเตอร์ การขยายพื้นที่เพื่อเพิ่มผลผลิตเป็นไปอย่างรวดเร็ว แม้จะมีปัญหาใช้มาลาเรีย ซึ่งชาวบ้านถือว่าเป็นการกระทำของโป่งผีที่ไปทำกินในป่าเข็ดผีแข็ง พืชไร่ที่ปลูกสำคัญคือข้าวโพด มีฝ้ายและอ้อยเข้ามาสลับบางส่วน การปลูกข้าวโพดจะปลูกปีละ 2 ครั้ง

ต่อมาปี พ.ศ.2521 มีถนนตัดเข้าสู่หมู่บ้าน การใช้พื้นที่ทำกินมีมากขึ้น เฉลี่ยครอบครัวละ 15-20 ไร่ การชนผลผลิตสู่ตลาดเปลี่ยนเป็นรถบรรทุก จากสภาพป่าที่ลดลงทำให้ใช้มาลาเรียได้หายไปจากชุมชนเมื่อปี พ.ศ.2525 และในปี พ.ศ.2527 ทางอำเภอได้เข้ามาตัดไม้ที่เหลืออยู่ในพื้นที่ ชาวบ้านและผู้ นำได้รวมตัวกันต่อต้านและเกิดความรู้สึกหวงแหนทรัพยากรชุมชนขึ้นมา จึงได้กันพื้นที่ประมาณ 600 ไร่เป็นป่าอนุรักษ์

2.6.3 **พื้นที่ป่าภูหลง บ้านตาครินทอง** ป่าภูหลงเป็นส่วนหนึ่งของป่าสงวนแห่งชาติภูหยวก-ภูแลนคาซึ่งประกาศเป็นป่าสงวนเมื่อปี พ.ศ. 2505 และปี พ.ศ.2510 สภาพป่าเดิมเป็นป่าเต็งรังป่าเบญจพรรณและป่าดิบแล้ง ป่าดิบเขา รัฐบาลได้ให้เอกชนสัมปทานเมื่อปี พ.ศ.2514-2516 หลังจากการสัมปทานชาวบ้านได้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเมื่อปี พ.ศ.2517 จำนวน 10 ครอบครัว ครอบครองพื้นที่ 70 ไร่ต่อครอบครัวด้วยการปลูกพืชยังชีพ เช่น ข้าวไร่

พริก พักทอง ฯลฯ มีการทดลองปลูกพืชว่าชนิดใดจะเจริญได้ดีจึงจะขยายต่อไป นอกจากนี้ยังเก็บหมากแดงใช้เป็นสมุนไพรไปขายด้วย ต่อมาปี พ.ศ.2519 มีการปลูกข้าวโพดกันมากโดยใช้รถไถช่วย มีถนนเชื่อมกับพื้นราบ จำนวนผู้อพยพเพิ่มเป็น 30 ครอบครัว แต่ใช้พื้นที่เพื่อการเพาะปลูกครอบครัวละ 30 ไร่ ในปี พ.ศ.2521 เริ่มปลูกมันสำปะหลังแซมหรือปลูกแทนข้าวโพด ซึ่งปลูกได้เพียงปีละรุ่น เมื่อปี พ.ศ.2528 มี 130 ครอบครัว ซึ่งทั้งหมดมาจากพื้นราบ การใช้พื้นที่ดิน ครอบครัวยังลดลงประมาณครัวเรือนละ 27 ไร่ การเพาะปลูกทำให้พื้นที่ป่าลดลง ยังคงเหลือป่าอยู่เฉพาะบริเวณภูหลวง ภูหยวก ภูสามชั้น นอกนั้นจะเป็นป่าค่อนข้างโปร่งและเป็นสภาพป่าเสื่อมโทรม

2.6.4 พื้นที่ป่าดงชุมคำ บ้านโปร่งน้อย ป่าดงชุมคำมีลักษณะเป็นป่าพุ่มหนาม ป่าโคก ป่าเบญจพรรณ บางส่วนเป็นป่าดิบแล้ง ชุมชนได้ก่อตั้งในพื้นที่ป่านี้มานานแล้ว การลักลอบตัดไม้ของพ่อค้าไม้เกิดขึ้นปี พ.ศ.2519-2520 จนไม้ใหญ่หมดไป ชุมชนจึงเข้ามาใช้ประโยชน์ในพื้นที่ป่า โดยเริ่มปลูกมันสำปะหลังเมื่อปีพ.ศ.2525 พร้อมกับมีรถแทรกเตอร์เข้ามาป่าได้เริ่มลดลงแต่ไม่มากนัก ต่อมาปี พ.ศ.2526 รัฐบาลจึงได้ประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติ แต่ชาวบ้านได้ใช้พื้นที่นี้มาก่อน จึงปลูกมันสำปะหลังต่อไป จนกระทั่งปี พ.ศ.2528 มีผู้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานเพิ่มขึ้น ทำให้บ้านเรือนของชาวบ้านบางส่วนอยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ปี พ.ศ.2530 รัฐบาลได้จัดโครงการพัฒนาป่าดงชุมคำ และได้ปลูกยูคาลิปตัส 1,250 ไร่ ทำให้เกิดกรณีขัดแย้งกับชุมชน

2.6.5 พื้นที่ป่าดงใหญ่ บ้านเทพพัฒนา ป่าดงใหญ่มีพื้นที่กว่า 700,000 ไร่ ประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติครั้งแรกเมื่อ พ.ศ.2502 จำนวน 634,250 ไร่ ครอบคลุมอำเภอละหานทราย นางรอง และปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ หลังจากการประกาศ 3 ปี รัฐบาลได้ให้สัมปทานป่า ต่อมาปี พ.ศ.2509 ได้ประกาศเพิ่มเติมอีก 77,900 ไร่ ซึ่งส่วนใหญ่จะอยู่ในเขตอำเภอปะคำ และอำเภอละหานทราย ทางด้านตะวันตกและตะวันตกเฉียงใต้ต่อเขตอุทยานแห่งชาติทับลานในปัจจุบัน เดิมบ้านเก่าบริเวณนี้มีมาก่อนการประกาศสัมปทานคือ บ้านหินโคนดง ภายหลังได้แยกออกมาเป็นบ้านโคกมะม่วงและบ้านโคกเขา ในปีพ.ศ. 2506 ได้เริ่มตั้งชุมชน 3 ครอบครัว เข้ามาพร้อมการสัมปทานเพื่อเป็นลูกจ้างแรงงาน คือ บ้านเทพพัฒนา บริเวณที่ตั้งหมู่บ้านเป็นป่าโคก ชุมชนต้องเจาะป่า

ตั้งหมู่บ้าน ด้านทิศใต้จะเป็นป่าดิบชื้นและดิบแล้งจนจรดทับลาน การประกอบอาชีพครั้งแรกคือเผาถ่านส่งขายกรุงเทพฯ โดยมีพ่อค้ามาซื้อและมีการทำทุกครัวเรือน ทำให้ราคาตก การเผาถ่านใช้ไม้บริเวณที่ตั้งชุมชนและเลื่อยไม้ขายเฉพาะไม้ที่ตั้งบ้านเรือน และรอบชุมชนก็มีปริมาณมากมาย อาชีพทั้งสองจึงเป็นอาชีพหลัก ทำให้ป่าเริ่มถูกทำลาย

ปี พ.ศ.2509 มี 26 ครอบครัวยุคใหม่ ทางทหารที่เคลื่อนไหวเรื่องการปราบคอมมิวนิสต์ จึงตั้งหมู่บ้านเป็นทางการ วางผังที่อยู่อาศัยคนละ 2 ไร่ ส่วนที่ทำกินให้อิสระในการบุกเบิก โดยมีเงื่อนไขว่าต้องช่วยปราบคอมมิวนิสต์ การเพาะปลูกในระยะแรกปี พ.ศ.2505-2513 ปลูกข้าวโพด ฝรั่ง ผู้คนอพยพเข้ามามากยิ่งขึ้น ป่าดงใหญ่ถูกบุกรุกหลายทิศทาง หลายหมู่บ้านปี พ.ศ. 2511-12 มีกลุ่มอพยพจากร้อยเอ็ด อุบลราชธานี โยธาธร ขอนแก่น ชัยภูมิ นครราชสีมา บุรีรัมย์ และปราจีนบุรี ช่วงระยะนี้จะมุ่งบุกเบิกดงอีจาน ซึ่งอยู่ทางด้านทิศเหนือของหมู่บ้าน หลังปี พ.ศ.2513 มีคนอพยพเข้ามามากขึ้น เกิดการซื้อขายที่ดินดงอีจาน จึงมีการบุกรุกทางตอนใต้คือดงใหญ่

การบุกเบิกได้ขยายมากขึ้นในปี พ.ศ.2514-15 และทวีความรวดเร็วขึ้นในปี พ.ศ.2516-2520 ซึ่งเป็นช่วงนโยบายเปิดป่าให้เข้าทำกินได้หากช่วยปราบคอมมิวนิสต์ และการจัดที่ดินทำกินตามโครงการความมั่นคงชายแดน กัมพูชา ก็ยังทำให้ราษฎรอพยพเข้ามามากยิ่งขึ้น ในปี พ.ศ.2521 มันสำปะหลังเริ่มนิยมปลูกและมีรถไถเข้ามา การขยายพื้นที่เพาะปลูกยิ่งทวีความรุนแรงในช่วงปี พ.ศ.2521-2527 รัฐบาลจึงได้กำหนดนโยบายพัฒนาป่าดงใหญ่ 2 และป่าดงใหญ่ 4 เพื่อจัดที่ทำกินให้แก่ราษฎร พื้นที่บูรณะบริเวณด้วยการปลูกยูคาลิปตัสและไม้อื่นๆ พร้อมกับการให้สัมปทานปลูกป่าแก่บริษัทเอกชนจนนำไปสู่ความขัดแย้งในลักษณะต่างๆ มากมาย

2.6.6 พื้นที่ป่าดงมะไฟ บ้านโคกดำเนิน ป่าดงมะไฟประกาศเป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติเมื่อปี พ.ศ.2508 เนื้อที่ประมาณ 62,000 ไร่ การก่อตั้งชุมชนในเขตป่าได้มีมาก่อนการประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติ การสัมปทานป่าเกิดขึ้นเมื่อปี พ.ศ.2508 พื้นที่ป่าเป็นป่าเบญจพรรณและป่าดิบแล้ง ส่วนตอนบนต่อเขตอำเภอทรายมูลเป็นป่าโคก ราษฎรได้เข้าทำกินในเขตป่ามานานแล้ว จนรัฐสำรวจสิทธิครอบครองที่ดินและออกหลักฐาน ส.ค.1 หลังจาก

ประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติ ผู้ใหญ่บ้านได้ขอคืนเพื่อส่งทางราชการเก็บรักษา จนถึงปัจจุบัน หลังการให้สัมปทาน ป่าได้เริ่มถูกทำลายจนถึงปี พ.ศ.2525 มีป่าถูกบุกเบิก 57,000 ไร่ โดยเฉพาะตั้งแต่ ปี พ.ศ.2513 เริ่มปลูกปอและขยายเร็วขึ้น ในปี พ.ศ.2519 เริ่มปลูกมันสำปะหลัง ช่วงที่ป่าถูกทำลายมากคือปี พ.ศ.2516-2519 การกำหนดเขตป่าสงวนแห่งชาติด้วยเส้นทางเชื่อมหมู่บ้าน พื้นที่เหนือเส้นทางเป็นป่าสงวนแห่งชาติและพื้นที่ใต้เส้นทางเป็นที่ทำกินได้ก่อให้เกิดปัญหามาก เพราะราษฎรได้ใช้ประโยชน์พื้นที่ป่าทั้งสองพื้นที่ก่อน การประกาศป่าสงวนแห่งชาติ การบุกเบิกได้ชะลอตัวในปี พ.ศ.2521-2525 มีประกาศปิดป่าเพื่อปราบผดก. และพื้นที่ป่ามีน้อยกว่าคือเหลือพื้นที่เพียง 5,468 ไร่ ในปี พ.ศ.2525 ความรู้สึกต้องการอนุรักษ์และฟื้นฟูจึงเริ่มเกิดขึ้นเป็นทัศนะของชุมชน

2.6.7 **พื้นที่ป่าโนนลาน บ้านหนองโน** สภาพทรัพยากรป่าของพื้นที่ป่าโนนลานได้ถูกใช้ประโยชน์เป็นจำนวนมาก ตั้งแต่การเผาถ่านในอดีตจนขณะนี้ การปลูกอ้อยทำน้ำตาล ทำให้พื้นที่ป่าลดลงเหลือเป็นหย่อม ๆ เช่นป่าดอนปู่ตาบ้านม่วง เป็นต้น นอกจากนั้น การปลูกปอ ยังทำให้พื้นที่ป่าลดลงไปอีก แต่ในช่วงปี พ.ศ.2508-2512 ปอราคาตก หาแหล่งน้ำแช่ปอลำบาก จึงไม่นิยมปลูกแล้วเปลี่ยนมาปลูกมันสำปะหลัง ทำให้พื้นที่ป่าอนุรักษ์ที่ชุมชนเคยรักษาไว้ถูกบุกรุก มีพื้นที่ลดลงจาก 16,050 ไร่ เหลือประมาณ 2,000 ไร่ แล้วลดลงอีกจนเหลือไม่ถึง 1,500 ไร่ แม้ชุมชนจะได้ผูกพันและใช้ประโยชน์จากป่าแห่งนี้มานานกว่า 60 ปีแล้วก็ตาม

ในปี พ.ศ.2514 รัฐได้ประกาศเป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติโนนลาน ครอบคลุมพื้นที่ 16,050 ไร่ จากสภาพป่าเบญจพรรณแล้ง ป่าโคก ป่าบุง ป่าทามและป่าเหล่า ได้ถูกกำหนดเป็นป่าสงวนแห่งชาติ แต่ชุมชนก็ยังใช้ประโยชน์ที่ดินป่าต่อไป เมื่อปอ-มันสำปะหลังราคาตก ทำให้ชาวบ้านลดการใช้พื้นที่ป่า จึงฟื้นสภาพขึ้นมา 12,000 ไร่ ในช่วงปี พ.ศ.2521-2523 ทางราชการได้ห้ามบุกรุกป่าสงวนแห่งชาติ มีเพียงบ้านโนนลานที่ยังคงเพาะปลูกกันต่อไป ขณะที่ชุมชนอื่นๆ ลดการบุกรุกหรือเลิกไป แต่การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรด้านอื่น ๆ เช่น ดินลูกรัง ยังคงพบเห็นตลอดตั้งแต่ปี พ.ศ.2512-2527 จนถึงปัจจุบัน ทำให้พื้นที่เสียหาย ป่าไม่มีโอกาสฟื้นสภาพได้อีก การใช้ประโยชน์พื้นที่ดินป่าโนน

ลาน โดยการเพาะปลูกและทำเหมืองแร่หิน ทำให้ป่าเสื่อมสภาพ ต่อมารัฐกำหนดนโยบายให้เอกชนสัมปทานซึ่งนำไปสู่ความขัดแย้งกับชาวบ้านในที่สุด

2.6.8 พื้นที่ป่าภูเพ็ก-ภูถ้ำอมข้าว บ้านขาด ป่าภูเพ็ก-ภูถ้ำอมข้าวเป็นส่วนหนึ่งของป่าสงวนแห่งชาติ มีพื้นที่กว่า 500,000 ไร่ ครอบคลุมพื้นที่จังหวัดสกลนคร กาฬสินธุ์ มุกดาหาร และนครพนม มีชุมชนตั้งถิ่นฐานในพื้นที่มาก่อนประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติ และภายหลังพื้นที่บางส่วนถูกกำหนดเป็นเขตอุทยานแห่งชาติ กลุ่มชาติพันธุ์ประกอบด้วยชาวโซ่ ชาวภูไท ไทย ลาว ช่วงระยะปี พ.ศ.2504 การใช้พื้นที่จะปลูกข้าวไร่ ฝ้าย พริกแดง เป็นพืชหลัก ต่อมารัฐบาลได้ให้สัมปทานบริษัทเอกชนตัดไม้ ชาวบ้านทั้งที่ตั้งถิ่นฐานบนภูเขาและบริเวณที่ราบหุบเขาที่อยู่ในอ้อมกอดของภูเขาได้ขึ้นไปทำกิน ปลูกมันสำปะหลัง และมีความสัมพันธ์กับการเคลื่อนไหวของสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย นโยบายการปราบปรามคอมมิวนิสต์ สงครามแย่งชิงประชาชน ทำให้ป่าถูกทำลายลงรวดเร็วยิ่งขึ้นโดยเฉพาะในช่วงระยะปี พ.ศ.2521-2523 หลังจากร่างประกาศนโยบาย 66/2523 เพื่อร่วมพัฒนาชาติไทย รัฐได้เริ่มผลักดันชาวบ้านออกจากป่า และปลูกสร้างสวนป่าบริเวณที่ชาวบ้านเคยบุกเบิกทำไร่ ประมาณ 700 ไร่ ความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับรัฐบาลก็เกิดขึ้นและพัฒนาการมาเป็นลำดับจนถึงปัจจุบัน

2.7 บทสรุปมิตีสัมพันธ์ทางพื้นที่ในยุคบุกเบิกป่า

(พ.ศ.2506-2527)

ในช่วงระยะปี พ.ศ.2506-2527 สถานภาพของทรัพยากรธรรมชาติ ทั้งดิน น้ำ และพื้นที่ป่ามีอยู่ใกล้เคียงร้อยละ 40 ของพื้นที่ภาค ซึ่งได้สภาวะสมดุลของระบบนิเวศชุมชน กล่าวคือ เมื่อปี พ.ศ.2504 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีพื้นที่ป่า 44.315 ล้านไร่ หรือร้อยละ 41.99 ของพื้นที่ภาค ซึ่งมีพื้นที่ป่าสมบูรณ์จำนวนมากพอที่จะสร้างคุณภาพได้อย่างดี แต่ในช่วง 20 ปีต่อมาคือประมาณปี พ.ศ.2525 เหลือพื้นที่ป่าเพียงร้อยละ 15.33 ของพื้นที่ภาค อัตราการลดลงของป่าเป็นที่น่าตกใจอย่างยิ่งและก่อให้เกิดการสูญเสียดุลย

ภาพของระบบนิเวศชุมชน ส่งผลกระทบต่อทรัพยากรดิน และน้ำ นำไปสู่ภัยพิบัติและมลภาวะแวดล้อมในลักษณะต่างๆ

การเป็นเจ้าของปัจจัยการผลิตพื้นฐาน คือที่ดิน มีพัฒนาการแตกต่างกันในแต่ละยุคสมัย ตั้งแต่จับจองเพื่อบุกเบิกครอบครองพัฒนาสู่การแบ่งปันในกลุ่มเครือญาติ และการซื้อขายจากราคาถูกไร่ละ 50 บาท สู่ราคาหลายหมื่นบาทในระยะหลัง การประกอบอาชีพของชุมชนก็เช่นเดียวกัน โดยเปลี่ยนจากการพึ่งพาอาศัยผลผลิตจากป่าไปสู่การใช้ประโยชน์จากต้นไม้ในป่า เช่น การเผาถ่าน การเลื่อยไม้ การขายไม้แปรรูป การสร้างบ้านขาย และการใช้ประโยชน์จากที่ดินเพื่อเพาะปลูกพืชไร่ ด้วยอัตราการขยายตัวของชุมชน การเพิ่มประชากร และการตั้งหมู่บ้านใหม่ การใช้ทรัพยากรจึงเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว เพื่อตอบสนองนโยบายของรัฐในการส่งเสริมพืชพาณิชย์สู่ตลาดโลก ระบบคุณค่าและระบบความคิดของสังคมจึงเปลี่ยนไปสู่ยุคระบบการค้านำชุมชน พืชที่ปลูกเป็นไปตามกระแสของนโยบายและระบบตลาด เช่น ปอ ผ้าย ข้าวโพด มันสำปะหลัง อ้อย ถั่ว เมื่อเกิดผลผลิตตกต่ำ การขยายพื้นที่เพิ่มไม่ได้ เพราะประชากรเพิ่มจึงเกิดการอพยพออกจากชุมชนใน 2 ลักษณะคือ การอพยพแรงงานไปสู่แหล่งงานในบางฤดู และการอพยพครอบครัวไปตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ใหม่ที่อุดมสมบูรณ์กว่า ทำให้โครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนใหม่มีลักษณะเป็นสหหมู่บ้าน สหจังหวัด ไม่เป็นเอกภาพ ขาดความเป็นชุมชนต่ำ จึงเกิดโครงสร้างอำนาจ กลุ่มองค์กรในชุมชนใหม่ที่ซับซ้อนแล้วนำไปสู่ความขัดแย้งแก่งแย่งทรัพยากรระหว่างชาวบ้านกับชาวบ้าน หมู่บ้านกับหมู่บ้าน หรือชุมชนกับรัฐบาลและกลุ่มเอกชน ระบบความเชื่อเกี่ยวกับป่า ระบบความเชื่อเกี่ยวกับการอนุรักษ์ได้เปลี่ยนสู่ความเสื่อมและเป็นแรงเสริมความขัดแย้งในที่สุด

3. สภาพทรัพยากรป่าชุมชนในปัจจุบัน

3.1 ป่า

ป่าที่เคยขึ้นอยู่อย่างหนาทึบได้ลดลงอย่างรวดเร็ว ประมาณกันว่าแทบไม่มีครั้งใดในประวัติศาสตร์ของพื้นที่ที่ศึกษาที่สภาพป่าได้ถูกเปลี่ยนไปเช่นนี้ ภาย

ในระยะเวลาเพียง 20 ปีเท่านั้น การที่ป่ามีสภาพดังกล่าวย่อมก่อให้เกิดผลกระทบต่อระบบนิเวศชุมชนอย่างมากมาย ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

พื้นที่ป่าที่ลดลงนั้นหากจำแนกสภาพแล้ว อาจพรรณนาถึงสภาพได้ดังต่อไปนี้

1) ป่าที่ยังดำรงสภาพป่าดั้งเดิมอยู่ เป็นที่น่าสังเกตว่ามีป่าเพียง 2 พื้นที่เท่านั้นที่อยู่ในสภาพเช่นนี้ คือ ป่าชุมชนภูหลง ป่านี้เป็นส่วนหนึ่งของป่าใหญ่อยู่ในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติภูแลนคาด้านทิศเหนือ โดยอาณาบริเวณนี้เป็นพื้นที่ที่รัฐบาลได้ให้สัมปทานป่าแก่บริษัททำไม้ในปี พ.ศ.2516 ช่วงเวลานั้นต้นไม้ขนาดต่างๆ ถูกทำลายอย่างรวดเร็ว คงเหลือพื้นที่ห่อมภูหลงไว้ ทั้งนี้เพราะพระในสำนักสงฆ์บริเวณนั้นได้ขอขบิณฑบาตไว้ คำว่าภูหลง จึงหมายถึงเป็นภูลูกเดียวที่ต้นไม้ยังหลงเหลือไม่ถูกทำลาย พื้นที่ป่านี้จึงเป็นที่หวงแหนของชาวบ้าน มีพระสงฆ์ร่วมมือช่วยกันดูแลรักษาป่า ชาวบ้านกล่าวว่าต้นไม้ที่มีอยู่ในป่านี้เกิดพร้อมๆ กับภูเขา จึงรู้สึกหวงแหนยิ่งขึ้น เพราะเมื่อเปรียบเทียบกับเขาลูกอื่นแล้ว ภูหลงเป็นพื้นที่ป่าที่ยังไม่เคยถูกตัดจนหมด ความอุดมสมบูรณ์ต่างๆ มีมาก ภูแห่งนี้เป็นต้นกำเนิดของลำปะทาวที่ชาวบ้านได้ใช้น้ำเพื่อการอุปโภคบริโภคต่างๆ และเป็นแหล่งน้ำที่ไหลลงสู่แม่น้ำชีในที่สุด

อีกพื้นที่หนึ่งคือป่าภูตินสวนทราย พื้นที่ตำบลแสงภา อำเภอนาแห้ว จังหวัดเลย การที่ป่าแห่งนี้ยังหลงเหลืออยู่ก็เนื่องจากพลังชาวบ้านรวมตัวกันต่อต้านการให้สัมปทานแก่บริษัททำไม้เมื่อปี พ.ศ.2529 ป่าดังกล่าวเป็นแหล่งต้นน้ำที่ชาวบ้านได้นำน้ำตามเหมืองฝายเพื่อใช้ทำนา

2) ป่าชุมชนที่ถูกทำลายแล้วพื้นสภาพ ตัวอย่างนี้เช่นป่าดงชุมคำ บริเวณบ้านโปร่งน้อย ตำบลคอนสาย อำเภอดงหลวง จังหวัดอุบลราชธานี พื้นที่นี้เป็นที่ต้องการของพ่อค้า และเจ้าของโรงเลื่อยมานาน ในช่วงเวลาหนึ่งพ่อค้าใหญ่นอกพื้นที่ได้สมคบกับเจ้าหน้าที่บ้านเมือง โดยการสร้างหลักฐานแอบอ้างว่าได้รับสัมปทานมาตัดไม้ใหญ่ออกจากป่าจนหมดเหลือแต่ต้นไม้เล็กหรือต้นไม้ที่ไม่มีค่าทางเศรษฐกิจ หลังจากการทำลายแล้วชาวบ้านได้พร้อมใจกันไม่ใช้ประโยชน์พื้นที่ โดยปล่อยให้ป่าฟื้นสภาพ ปรากฏว่ามีพันธุ์ไม้ดั้งเดิมเกิดขึ้น แต่บางชนิดลดน้อยมาก เช่นไม้แดง ไม้เซียงและไม้มะค่า เป็นต้น นอกจากนั้นมวลชีวภาพต่างๆ ก็ลดลงอย่างมากเช่นกัน อย่างไรก็ตามในช่วงปีพ.ศ.

2530 ทางเจ้าหน้าที่กรมป่าไม้ได้เข้ามาในพื้นที่ และเสนอแนะให้ชาวบ้านทำเรื่องขอเช่าพื้นที่จากทางราชการเพื่อทำการเกษตรกัน เนื่องจากพื้นที่ที่ถูกประกาศเป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติตั้งแต่ปี พ.ศ.2526 ชาวบ้านจึงทำตามข้อเสนอ พร้อมกับนั้นก็ทำการเปิดพื้นที่ป่าเพื่อปลูกพืชพาณิชย์ แต่แล้วในปีต่อๆ มาทางกรมป่าไม้ก็แจ้งถอนสิทธิการเช่า เพราะอ้างว่า ต้องการพื้นที่ทำโครงการปลูกสร้างสวนป่ายูคาลิปตัสจำนวนหลายพันไร่ ตั้งแต่นั้นมาความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านกับเจ้าหน้าที่ก็ยืดเยื้อหาข้อสรุปไม่ได้

3) สวนป่าของทางราชการ หรือที่ทางราชการให้สัมปทานแก่เอกชนพื้นที่ที่จะกล่าวต่อไปนี้แต่เดิมเต็มไปด้วยไม้ป่านานาพันธุ์ รวมทั้งสัตว์ป่าขนาดต่างๆ แต่แล้วก็ถูกบุกเบิกเพื่อประโยชน์ตามที่ทางราชการดำริ ทั้ง ๆ ที่ความดำรินั้นแทบไม่มีเหตุผลสนับสนุน เมื่อเทียบกับพื้นที่ป่าขนาดมหาศาลต้องสูญสลายไป คือ

(ก) พื้นที่ป่าโนนลาน รัฐบาลให้สัมปทานบริษัทเอกชนปลูกป่ายูคาลิปตัส 500 ไร่เมื่อ ตั้งแต่ปี พ.ศ.2525

(ข) พื้นที่ป่าดงมะไฟสวนป่าของรัฐบาลเริ่มปลูกตั้งแต่ปีพ.ศ.2518 เป็นต้นมา โดยช่วงปี พ.ศ.2518-2523 เป็นงานบำรุงป่าธรรมชาติ (ปลูกป่าเสริม) รวมเนื้อที่ประมาณ 2,310 ไร่ ปี พ.ศ.2524-2530 เป็นการปลูกป่ากระยาเลย (ไม้ยูคาลิปตัส) ตามโครงการ “ป่ารกน้ำ” ตามพระราชดำริ รวมพื้นที่ประมาณ 5,410 ไร่

(ค) พื้นที่ป่าดงชุมคำ เริ่มปลูกสวนป่ายูคาลิปตัสประมาณ 1,250 ไร่ เมื่อปี พ.ศ.2530

(ง) พื้นที่ป่าภูเพ็ก-ภูล้อมข้าว เริ่มให้สัมปทานบริษัทเอกชนปลูกสวนป่ายูคาลิปตัส ประมาณ 700 ไร่ เมื่อปี พ.ศ.2530 และขยายพื้นที่ปลูกสวนป่ายูคาลิปตัสเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ

(จ) พื้นที่ป่าภูหลงปลูกสร้างสวนป่ายูคาลิปตัสพื้นที่ประมาณ 500 ไร่เมื่อปี พ.ศ.2529 ดำเนินการโดยกองอนุรักษ์ต้นน้ำ กรมป่าไม้

4) การปลูกป่าแบบวนเกษตร ถ้าถือว่าไม้ผลไม้ยืนต้นคือป่าเช่นเดียวกับยูคาลิปตัสแล้ว การทำการเกษตรด้วยวิธีวนเกษตรนั้น ชาวบ้านก็ได้เริ่มทำในช่วงที่มีการอนุรักษ์ป่าแล้ว คือตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ.2530 เป็นต้นมา

โดยชาวบ้านได้นำไม้ผลไม้อินต้นมาปลูกในพื้นที่ทำการเกษตร ซึ่งเดิมเป็นป่าแต่ถูกบุกเบิกจนหมดสภาพแล้ว การปลูกนี้เป็นปลูกแซมแบ่งพื้นที่ปลูกหรือไม่ก็ตามทั่วไปหลายนา พืชที่ชาวบ้านนิยมปลูกกันมากคือ มะม่วง มะขาม ขนุน ฝรั่ง มะม่วง ทิมพานต์ และยางพารา โดยเฉพาะยางพารานั้นพื้นที่ป่าดงมะไฟเขตตำบลชั้นไต่ใหญ่อำเภอเมืองจังหวัดยโสธรชาวบ้านมีเป้าหมายปลูกประมาณ 8,000 ไร่ โดยเริ่มปลูกตั้งแต่ปี พ.ศ. 2530 ช่วงที่มีการปลูกอย่างมากคือปี พ.ศ. 2533-2534 ในการปลูกนั้นชาวบ้านปลูกยางพาราพันธุ์ส่งเสริมของทางราชการคือพันธุ์ RRIM 600 ภายใต้โครงการเร่งรัดการปลูกยางพารา เพื่อกระจายรายได้ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ปี พ.ศ.2534 โดยสำนักงานเกษตรอำเภอเมืองยโสธร กรมส่งเสริมการเกษตร ให้การสนับสนุนชาวบ้านปลูกไร่ละ 90 ต้น พื้นที่ระหว่างแถวยางพาราซึ่งห่างกันประมาณ 5-7 เมตร ชาวบ้านได้ปลูกมันสำปะหลังแซมระหว่างต้นยางประมาณ 1 เมตร

5) พื้นที่ปลูกป่าเพิ่มเติม กิจกรรมการปลูกป่าเริ่มมีความเด่นชัดในยุคของการอนุรักษ์ป่า ชาวบ้านในหลายพื้นที่ได้รวมกลุ่มเป็นกลุ่มอนุรักษ์ป่า 7 จังหวัดภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ชาวบ้านเริ่มต้นตัวในการจัดการทรัพยากรป่าในชุมชนของตน โดยเฉพาะพื้นที่ป่าวัฒนธรรม เช่น ป่าช้าและป่าดอนปู่ตาที่ชาวบ้านให้ความเคารพสักการะมาตั้งแต่อดีต ทั้งนี้เพราะปรากฏว่าพื้นที่ป่าวัฒนธรรมที่เคยมีพื้นที่กว้างใหญ่ในอดีตเริ่มลดลง เนื่องจากการขยายพื้นที่ทำกินของชาวบ้านที่อยู่รอบด้าน และการพัฒนาในด้านต่าง ๆ โดยเฉพาะการก่อสร้าง เช่น โรงเรียน สถานือนามัย ศาลากลางบ้าน หรือสถานที่ที่ใช้เป็นศูนย์กลางของส่วนรวม ซึ่งมักสร้างในพื้นที่ป่าวัฒนธรรม ทำให้พื้นที่ป่าวัฒนธรรมบางแห่งลดลง ตั้งแต่ปี พ.ศ.2530 เป็นต้นมา ความคิดเรื่องอนุรักษ์ป่า เริ่มเข้มงวดขึ้น มีการออกกฎระเบียบ และการปลูกต้นไม้เพิ่มขึ้นเนื่องในวันสำคัญต่าง ๆ

3.2 สภาพดิน

ดินดำที่เคยอุดมสมบูรณ์ในยุคบ้านป่าแทบจะไม่หลงเหลือให้เห็นอีก โดยเฉพาะอย่างยิ่งสภาพกายภาพของดินที่มีช่องว่างอากาศ น้ำ และอินทรีย์วัตถุเหมาะแก่การเจริญของพืชนั้นได้กลายเป็นดินร่วนมีแต่ฝุ่นในหน้าแล้ง ดังนั้น

การพังทลายของดินจึงสูง ยิ่งไปกว่านั้นการที่หน้าดินถูกน้ำฝนชะล้างนานวันเข้า หน้าดินนั้นก็หลุดสลายไปเรื่อย ๆ ทำให้หินที่อยู่ใต้ดินระดับลึกโผล่ขึ้นมาเป็น โขดหินตะปุ่มตะป่ำอยู่ทั่วไป สภาพเช่นนี้หาคุได้ไม่ยากนักในพื้นที่ป่าชุมชน ชำม่วง ภูหลง โนนลาน และดงมะไฟ นอกจากนั้นแล้วในพื้นที่ป่าชุมชนโนนลาน ที่แต่เดิมมีต้นไม้ปกคลุมอย่างหนาแน่น แต่ได้ถูกนายทุนนอกหมู่บ้านปลอม เอกสารสัมปทานมาโค่นป่า และการขนดินลูกรังในพื้นที่ป่านั้นไปสร้างถนนและ อื่น ๆ จนปัจจุบันได้เกิดเป็นเสมือนหลุมอุกกาบาตขนาดใหญ่ในพื้นที่ ซึ่งก็หมายความว่าพื้นที่ตรงนี้หมดสภาพการใช้ประโยชน์ไปโดยสิ้นเชิง

3.3 แหล่งน้ำ

กระแส น้ำที่เคยไหลอย่างต่อเนื่องบนพื้นที่ป่าชุมชนเกือบทุกพื้นที่ (ยก เว้นป่าชุมชน บ้านแสงภา) ได้กลับไหลอย่างเฉื่อยชา ทั้งแหล่งน้ำที่เคยมีก็ตื้นเขิน บางแห่งถึงกับไม่มีน้ำเลยในฤดูแล้ง จะมีก็แต่บริเวณน้ำผุดตามธรรมชาติที่ ชาวบ้านยังอาศัยบริโภคได้ สภาพที่กล่าวนี้แท้จริง เป็นผลมาจากการบุกเบิกป่า อย่างหนัก ทำให้ระบบการไหลของน้ำผิดปกติ ทั้งดินเองก็ถูกน้ำชะจนสายน้ำ ถูกดินนั้นทับถมแทบไม่เป็นสายน้ำอีกต่อไป

3.4 มวลชีวภาพ

ในขณะที่พื้นที่ป่าถูกแปรสภาพเป็นพื้นที่การเกษตรและอื่น ๆ ดังได้กล่าว แล้วนั้น มวลชีวภาพที่เคยมีอยู่อย่างสมบูรณ์ในพื้นที่ก็ค่อย ๆ หดลงตามไปด้วย อย่างไรก็ตามข้อมูลที่ได้จากการสำรวจโดยนักวิจัยสนามร่วมกับผู้นำชาวบ้าน และผู้สันักตเรื่องต้นไม้ได้รายงาน ว่า ยังมีมวลชีวภาพหลงเหลืออยู่พอสมควร หากพื้นที่ป่าได้มีโอกาสฟื้นสภาพอีกก็เชื่อว่ามวลชีวภาพที่หดหายนั้นน่าจะมีการฟื้นตัวด้วยเช่นกัน มวลชีวภาพที่สำคัญในพื้นที่ป่าชุมชนคือ

1) **สมุนไพร** ที่ปรากฏในตารางข้างล่างนี้เป็นส่วนหนึ่งของสมุนไพรที่ รวบรวมได้จากพื้นที่วิจัย บางพื้นที่พบสมุนไพรหลายอย่างยังคงสภาพที่ สมบูรณ์อยู่ แต่บางพื้นที่เหลือเผ่าพันธุ์น้อยเต็มที สมุนไพรบางชนิดเป็นที่ต้อง การของตลาดในเมือง เช่น ผลหมากรกน ที่พบมากในพื้นที่ป่า ชุมชนบ้าน ตาดรินทอง ป่าภูหลง มีราคาสูง ซื่อ-ขายกันประมาณกิโลกรัมละ 300 บาท (ตาราง 4.1)

ตาราง 4.1 ตัวยาสุมไพรที่พบในพื้นที่วิจัย 8 พื้นที่

ชื่อสมุนไพร	สรรพคุณ	ส่วนที่ใช้
1. ห้วยขาขาวเย็น	แก้ร้อนใน บำรุงกำลัง	หัว
2. กาสามปึก	แก้โรคเบื่ออาหาร บำรุงกำลัง	หัว
3. คำพม่า	บำรุงเลือด บำรุงกำลัง	ลำต้น
4. ตะโคก	บำรุงกำลัง แก้โรคเบื่ออาหาร	ราก
5. นางเฒ่า	แก้โรคเบื่ออาหาร บำรุงกำลัง	ราก
6. ไม้มนนัว	บำรุงเลือด บำรุงน้ำนม	ลำต้น
7. เครือดีเบย	บำรุงกำลัง	ลำต้น
8. ผู้เฒ่าคอนช้าง	บำรุงกำลัง	ราก
9. ไม้หมากลิ้นหมา	บำรุงกำลัง บำรุงเลือด บำรุงน้ำนม	ลำต้น
10. ตะไคร้ตัน	แก้ลมวิงเวียนศีรษะ	ลำต้น
11. กำลิ่งช้างสาร	บำรุงกำลัง แก้โรคเบื่ออาหาร	ราก
12. ดอกปึกปี่ข้าว	บำรุงกำลัง	ราก
13. ปอแดง	แก้เบื่อแก้เมา	ราก
14. ปอขาว	แก้เบื่อแก้เมา	ราก
15. ผักขึ้นาก	แก้เบื่อแก้เมา	ราก
16. หมากหวด	แก้ท้องร่วง	ราก
17. หมากแตก	แก้ท้องร่วง	ราก
18. พญาเสือโคร่ง	โรคกระษัย	ต้น(เป็นเถา)
19. ตะกวาง	ยาระบาย	ต้น
20. สามพันดั่ง	โรคกระเพาะ	ราก ลำต้น
21. อ้อยดำ	โรคกระเพาะ	ลำต้น
22. ขมิ้นเครือ	โรคลำไส้	ลำต้น
23. ตะไคร้ตัน	โรคท้องอืด วิงเวียนศีรษะ	ลำต้น
24. ตะโก้	แก้ถอนพิษจากแพ้อาหาร ยาระบาย	ลำต้น
25. พญาภูเห่า	โรคกระเพาะ	ลำต้น
26. วัวเถลิง	โรคกระเพาะ	ลำต้น
27. ม้ากระที่บโรง	ยาบำรุงกำลัง โรคกระเพาะ	ลำต้น
28. มะขามเครือ	ฝิ่นในท้อง (โรคตับ)	ลำต้น
29. พญาคางคก	ยาบำรุงกำลัง	ลำต้น
30. ผ่าง	ฆ่าใน	ลำต้น

ชื่อสมุนไพร	สรรพคุณ	ส่วนที่ใช้
31.มะเกลือ	ยาถ่าย	ผล
32.นมสาว	ยาบำรุงน้ำนม	ลำต้น
33.ฟ้าทลายโจร	ใช้หัดใหญ่	ทุกส่วนของลำต้น
34.ว่านเพชรฆาต	ริดสีดวงทวาร	หัว
35.ว่านทรหด	ริดสีดวงทวาร	หัว
36.ชะเอม	ขับเสมหะ	ลำต้น(เถา)
37.รางจืด	แก้ถอนพิษจากแพ้อาหาร,เบื่อเมา	ลำต้น
38.ชำตัน	ท้องอืด	ลำต้น
39.ไม้กระบก	ยาแก้เบื่อ แก้เมา	ลำต้น
40.ไม้ตีนนก	ยาแก้เบื่อ แก้เมา	ลำต้น
41.หมากเหว่อ	ยาแก้เบื่อ แก้เมา	ราก
42.ตดหมาตัน	ยาแก้เบื่อ แก้เมา	ราก
43.หมากแงง	บำรุงกำลัง	ผล
44.เครือขาวมั่ง	แก้ประดง	ลำต้น(เถา)
45.จันทร์แดง	แก้ประดง	เปลือก
46.จันทร์ขาว	แก้ประดง	เปลือก
47.เครือภูซ้าง	แก้ประดง	ลำต้น(เถา)
48.หนามข้อ	แก้ประดงเข้าข้อ	แก่น
49.มวยแดง	แก้ประดงเข้าข้อ	แก่น
50.มวยด่อน	แก้ประดงเข้าข้อ	แก่น
51.โกทา	แก้ประดงเข้าข้อ	แก่น
52.คองแลง	ปวดขา	ต้น
53.เครืออีทก	ปวดขา	เถา

หมายเหตุ : สมุนไพรดังกล่าวใช้ร่วมกันหลายอย่างเพื่อรักษาแก้โรคต่าง ๆ บางอย่างต้องผสมกับกระดูกสัตว์ป่า กระดูกซากกระเจิง ฟันหมูป่า เป็นต้น สมุนไพรหมายเลข 1-17 มีมากที่พื้นที่ป่าบ้านแสงภา อำเภอนาหว้า จังหวัดเลย 18-43 มีมากที่พื้นที่ป่าบ้านตาครินทอง ตำบลธาตุดอง อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดชัยภูมิ 44-53 มีมากที่พื้นที่ป่าบ้านโปร่งน้อย ตำบลคอนสาย อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี

2) **เห็ดป่า** เห็ดป่าส่วนมากออกในช่วงต้นฤดูฝน ตั้งแต่เดือนเมษายน-ตุลาคม เห็ดที่มีมากคือ เห็ดเผาะ เห็ดปลวก เห็ดโค เห็ดผึ้ง เห็ดโคน เห็ดบด เห็ดขอน เหินขาว เห็ดทราย เห็ดน้ำหมาก เห็ดหอม เห็ดหูหนู เป็นต้น เห็ดดังกล่าวเป็นที่นิยมบริโภคของชาวบ้าน บางอย่างที่มีมากพอและสภาพไม่บอบช้ำง่ายก็จะถูกส่งตลาด เช่น เห็ดเผาะ เห็ดโคน และเห็ดผึ้ง เป็นต้น

3) **ผักป่า** มีมากช่วงต้นฤดูฝน แต่ส่วนมากมีกินตลอดทั้งปี ผักหรือพืชป่าที่ชาวบ้านนำมากินคือ ผักหวาน ผักสะเดา ชำป่า หน่อหวาย หน่อไม้ ผักติ้ว ผักกระโดน ผักสาบ ดอกกระเจียว ใบมะตูม หัวมันชนิดต่าง ๆ กลอย ผักตำลึง เป็นต้น ผักป่าบางชนิดมีขายตามท้องตลาด ที่มีราคาสูงคือ ผักหวาน ผักสาบ หน่อหวาย ราคาประมาณกิโลกรัมละระหว่าง 30-100 บาท

4) **ผลไม้ป่า** ผลไม้ป่ามีเป็นช่วง ๆ เช่น ต้นฤดูฝนและช่วงเดือนมีนาคม-เมษายน มีมะหาด หมากยาง มะม่วงป่า หมากแงว (คอแลน) ปลายฤดูฝนมีหมากผีผวน กล้วยน้อย (กล้วยป่า) นอกจากนั้นยังมีหมากเค็ง หมากหาด หมากหวดซ่า หมากค้อ เป็นต้น ชื่อผลไม้ป่าดังกล่าวเป็นชื่อพื้นเมืองซึ่งมักขึ้นต้นด้วยคำว่า “หมาก” หรือ “บัก”

5) **สัตว์ป่า** เมื่อพื้นที่ป่าลดลงอย่างมากสัตว์ป่าต่าง ๆ ก็ลดลงมากเช่นกัน สัตว์ป่าบางชนิดสูญพันธุ์ไปก็มีเช่นสัตว์ป่าชนิดใหญ่ประเภทช้าง เสือ กระทิง (เมย) แรด เสียงผา กวาง เก้ง กระจง หมูป่า วัวแดง หมี เม่น ชะมด ค่าง ลิง และชะนี เป็นต้น ปัจจุบันล้วนหายหมดไปจากแล้วป่าคงเหลือไว้แต่คำบอกกล่าวเล่าให้ลูกหลานฟัง

สัตว์ป่าที่ยังคงมีเหลือในพื้นที่ป่าที่ศึกษาเป็นสัตว์เล็ก เช่น แอ้ กะปอม งู นก หนู กระรอก กระแต กระต่าย ไก่ป่า จิ้งหรีด ตู๊กแก มดแดง ไช้มดแดง และพวกแมงต่าง ๆ เช่น แมงกระซอน แมงแคง นอกจากนั้นตามแหล่งน้ำต่าง ๆ ยังพอลาปลา กบ เขียด อึ่งอ่าง เต่า และสัตว์น้ำต่าง ๆ ได้ แต่มีปริมาณน้อยและขนาดก็เล็กลง สำหรับหอยที่มีในพื้นที่ป่า คือ หอยเตื่อ มีมากตามป่าโคกต่าง ๆ ชอบหากินตามใต้ต้นไม้ที่มีใบไม้ทับถมกันมาก เช่น ป่าดงขุ่มดำ ฤดูกาลหอยเตื่อ ยังคงมีอยู่ในประมาณเดือนกุมภาพันธ์-เมษายน

4. เหตุแห่งความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ

จากข้อมูลที่เสนอมานั้น จะเห็นได้ว่าทรัพยากรป่าในหลาย ๆ ด้านอยู่ในสภาพเสื่อมโทรม โดยบางพื้นที่อาจจะยากเกินกว่าที่จะแก้ไขได้ สาเหตุของปัญหานี้อาจประเมินผลได้ดังต่อไปนี้

4.1 ความบกพร่องในการให้สัมปทานป่า

แม้ว่ารัฐบาลได้ให้สัมปทานป่าแก่ภาคเอกชนไปแล้ว แต่เมื่อได้ตรวจสอบสภาพป่าที่ถูกให้สัมปทานอย่างถี่ถ้วนจะพบว่า การให้สัมปทานและ/หรือ การควบคุมการดำเนินงานในพื้นที่นั้น ๆ มีความบกพร่องอย่างยิ่ง ตัวอย่างที่เห็นได้ชัดคือ พื้นที่ป่าภูหลงและชำม่วง เป็นที่สูงลาดชันไม่ควรให้สัมปทาน แต่เมื่อให้ไปแล้วปรากฏว่าพื้นที่ที่เคยอุดมสมบูรณ์อย่างที่สุดนี้กลายเป็นพื้นที่โล่งน้ำฝนกัดเซาะหน้าดินอย่างหนักและอย่างต่อเนื่อง ทำให้เกิดโศกหินมากมายดังกล่าวแล้ว จึงไม่ต้องสงสัยเลยว่าทางน้ำและลุ่มน้ำที่อยู่ในที่ต่ำกว่าจะได้รับผลในทางลบ จนกระทั่งแทบหาน้ำไม่ได้เลยในฤดูแล้ง

4.2 ปัญหาอันเกิดจากระบบบริหารราชการแผ่นดิน

พื้นที่บางพื้นที่เช่นป่าชุมชนโนนลานและดงมะไฟ แม้รัฐบาลไม่ได้อนุญาตให้สัมปทานแก่ผู้ใด แต่ก็มีผู้นำหลักฐานเท็จแอบอ้างแก่ราษฎร และลงมือตัดไม้ในป่าอันหนาที่บอบช้ำมากมาย จนพื้นที่โล่งเตียนเกิดความเสียหายดังที่ได้เสนอเรื่องไปแล้วในข้างต้นนั้น ความเสียหายนี้สะท้อนให้เห็นว่า การบริหารราชการแผ่นดินโดยรวมอำนาจการตัดสินใจที่ส่วนกลางนั้นควรจะต้องมีการทบทวนอย่างมาก เพราะปรากฏการณ์ที่พบนี้ ชาวบ้านในพื้นที่ที่อยู่กับทรัพยากรป่าโดยตรงแม้จะไม่เห็นด้วยกับการอนุญาต แต่ก็ไม่มีอำนาจที่จะโต้แย้งใด ๆ

4.3 การสร้างสวนป่าของรัฐบาล

ตัวอย่างที่น่าเสนอพื้นที่ปลูกสร้างสวนป่าทั้ง 5 ตัวอย่าง สะท้อนให้เห็นว่าการตัดสินใจโดยอำนาจส่วนกลางทำให้พื้นที่ป่าต้องสูญเสียไปอย่างเหลือคณานับ แม้บางกรณีจะอ้างว่าการตัดสินใจนั้นเพราะมีชาวบ้านบุกเบิกพื้นที่มาก่อน จึง

ปลูกสร้างสวนป่าเป็นการสงวนพื้นที่ไว้ แต่ก็ยังแสดงให้เห็นอีกว่า มาตรการการดูแลป่าของรัฐบาลมีความบกพร่อง เพราะหากมีมาตรการที่ดีแล้ว พื้นที่นั้น ๆ จะมีโอกาสฟื้นฟูสภาพป่าได้โดยไม่ยากนัก นอกจากพื้นที่ที่ใช้ในการปลูกสร้างสวนป่าแล้ว พื้นที่อีกส่วนหนึ่งจะต้องถูกนำมาสร้างถนนเพื่อการขนไม้ออกจากป่า ทั้งหมดนี้มีผลต่อระบบนิเวศป่าชุมชนอย่างไม่อาจปฏิเสธได้

ปัญหาการปลูกสร้างสวนป่าที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ก่อให้เกิดความแห้งแล้งต่อสภาพแวดล้อม แม้ว่า การปลูกสร้างสวนป่าจะให้ผลตอบแทนทางเศรษฐกิจสูง เนื่องจากไม้ที่นำลงปลูกนี้มีจำนวนต้นต่อไร่สูง และเมื่อปลูกเพียงครั้งเดียวก็สามารถตัดและปล่อยให้ต้นแตกตัวใหม่อีก 2-3 ครั้ง แต่ปัญหาที่ตามมาคือ สังคมของต้นไม้และการใช้พื้นที่เปลี่ยนแปลงจนปรับตัวไม่ทัน เพราะวิธีการปลูกสวนป่านั้นทำเหมือนกับการปลูกพืชไร่ทั่วไปคือ ต้องเตรียมดินแล้วขุดหลุมปลูก มีการกำจัดวัชพืชต่าง ๆ การปลูกนั้นทำเป็นระเบียบ ต้นไม้ที่เกิดขึ้นจึงมีวัยเดียวกัน ชนิดเดียวกัน ไม่มีพืชอย่างอื่นปะปน ในสภาพเช่นนี้พืชจะใช้น้ำมากในเวลาเดียวกันอย่างต่อเนื่อง ซึ่งผิดกับสภาพธรรมชาติที่พืชต่างขนาดและอายุจะใช้น้ำไม่เท่ากัน ทำให้ดินมีโอกาสอุ้มน้ำได้พอเพียง ด้วยเหตุนี้พื้นที่บริเวณนั้นจะแห้งแล้งผิดปกติ อนึ่งการที่ต้นยูคาลิปตัสที่ปลูกในที่เดียวกันนั้นต้องถูกตัดอย่างน้อย 2-3 ครั้ง ทำให้รากต้นไม้ไม่สามารถอุ้มน้ำและก่อให้เกิดความชุ่มชื้นได้ เพราะเมื่อพืชโตได้ขนาดที่จะอุ้มน้ำได้ก็พอดีกับจังหวะที่ต้องถูกตัดอีก ดังนั้นรากจึงเพียงพอแต่ทำหน้าที่ดูดน้ำอย่างต่อเนื่องเท่านั้น อันมีผลทำให้ดินแห้งแล้งได้

ความแตกต่างของสวนป่ากับป่าธรรมชาตินั้นอาจเปรียบเทียบได้ระหว่างป่าธรรมชาติของวัดป่าสุคโตกับสวนป่ายูคาลิปตัสของรัฐบาลที่อยู่ไม่ไกลกันนัก สวนป่าในพื้นที่ของวัดป่าสุคโต เป็นผลจากการเจาะจงกันพื้นที่ป่าที่ถูกทำลายให้ฟื้นฟูสภาพเป็นป่า ปัจจุบันป่านี้มีต้นไม้หลายชนิด สูงต่ำแตกต่างกัน มีปุ๋ยธรรมชาติอันเกิดจากซากไม้ ใบไม้ เศษเถาวัลย์ ทั้งยังมีสัตว์ป่า เช่น ไก่ป่า สัตว์เล็ก ๆ หลายชนิด และนกชนิดต่าง ๆ มากมาย และที่สำคัญก็คือเป็นจุดก่อกำเนิดน้ำซับในบริเวณพื้นที่วัด แล้วไหลออกไปยังพื้นที่ใกล้เคียง ในขณะที่สวนป่าของรัฐบาลนั้นมีแต่ต้นยูคาลิปตัสโตดเต็มแห่งแล้ง น่าจะเรียกว่า “สวนยูคาลิปตัส” มากกว่าที่จะเรียกว่า “สวนป่า” เพราะไม่มีการเอื้อเพื่อต่อต้นไม้

ด้วยกันหรือต่อสัตว์อย่างอื่นเลย

4.4 ระบบการใช้ที่ดินเพื่อเกษตรกรรมของชาวบ้าน

ในแทบทุกพื้นที่ที่ศึกษานั้นพบว่า ระบบการปลูกพืชบนพื้นที่ป่าไม่ผิดไปจากระบบการปลูกในพื้นที่ราบของภาคตะวันออกเฉียงเหนือแต่อย่างใดเลย ทั้งนี้อาจเนื่องจากชนิดพืชไร่พืชรพาดชนิดที่ปลูกประการหนึ่ง กับประสพการณ์การปลูกพืชของชาวบ้านอีกประการหนึ่ง ซึ่งแต่เดิมเป็นคนพื้นที่ราบแต่ได้อพยพเข้าสู่พื้นที่ป่าเพื่อการทำกิน จึงนำประสพการณ์นั้นไปใช้ต่อ

หลักฐานที่ชัดเจนก็คือ ชาวบ้านจะปลูกพืชพืชรพาดได้แก่ ข้าวเหนียว ข้าวเจ้า ข้าวไร่ มันสำปะหลัง อ้อย ข้าวโพด ถั่วลิสง ถั่วนางแดง และชิง โดยอาศัยน้ำฝนเป็นหลัก ทั้ง ๆ ที่พื้นที่ ป่าชุมชนหลายแห่งมีน้ำหล่อเลี้ยงอยู่พอสมควร ผลผลิตจากการปลูกพืชจึงผันแปรไปตามปริมาณและช่วงที่ฝนตก ผลผลิตภาพเสถียรภาพและถาวรภาพของผลผลิตพืชจึงไม่มีความแน่นอน จึงมักปรากฏว่าภายในรอบ 5 ปี ฝนจะแล้ง ทำให้ผลผลิตเสียหายต่อเนื้อประมาณ 2 ปี ดังนั้นเมื่อรายได้จากพืชมีอันต้องชะงักงัน การเปิดพื้นที่ป่าเพื่อชดเชยกับขนาดผลผลิตที่เสียหายจึงเริ่มขึ้น จนเป็นแนวปฏิบัติการทำมาหากินของชาวบ้าน (ตาราง 4.2)

หลักฐานการนำระบบปลูกพืชในพื้นที่ราบมาใช้ในพื้นที่สูงก็คือการเผาวัชพืชผืนดินถุกนำมาปลูกพืชไร่ เช่น ข้าวโพด หรือมันสำปะหลัง ซึ่งเป็นพืชล้มลุกต้องทำการปลูกใหม่ทุกปี ก่อนจะปลูกพืชโดยเฉพาะข้าวโพด ชาวบ้านมักจะจุดไฟเผาวัชพืชต่าง ๆ โดยเฉพาะหญ้าคา จากนั้นจะไถที่ดินโดยทำตามสะดวก คือไถตามแนวขึ้น-ลงกับความลาดชัน เพื่อการเพาะปลูกพืชต้นถุกผืน เมื่อฝนตกก็ตกลงมากกระทบกับหน้าดินโดยตรง ดินจึงถูกชะล้างได้ง่ายและพังทลายไหลลงตามแนวร่องไถลงสู่ลำห้วย ปัญหาที่ตามมาคือ หน้าดินเกือบทุกพื้นที่ถุกชะล้างอย่างหนักและต่อเนื่องจนเกิดปัญหาหินโผล่ ทำการเพาะปลูกไม่ได้ บางพื้นที่ที่พอทำได้ชาวบ้านก็ต้องใช้ปุ๋ยเคมีอย่างหนัก เพราะปุ๋ยที่หน้าดินถุกชะล้างจนแทบหมดสิ้นแล้ว ดังนั้นต้นทุนการผลิตจึงสูงขึ้น และที่อันตรายมากก็คือ สารเคมีที่ตกค้างนี้จะถูกชะล้างลงสู่พื้นล่างทุกปี ๆ

ตาราง 4.2 ระบบการปลูกพืช

พืช \ เดือน	มค. กพ. มีค. เมย. พค. มิย. กค. สค. กย. ตค. พย. ธค.	พื้นที่ที่ปลูก
ข้าว	<----->	1 2 3 4 5 6 7 8
ข้าวไร่	<----->	1 2
มันสำปะหลัง	-----> <----->	2 3 4 5 6 7 8
	รุ่น 1 รุ่น 2	
ข้าวโพด	<-----> <----->	1 2 3
อ้อย	-----> <----->	3
ถั่วลิสง		1
ถั่วนาแดง		1 2 3
โกโก้		1
ชิง		1

หมายเหตุ :

1 - แสงภา	2 - ชำม่วง	3 - ตาดรินทอง
4 - โนนลาน	5 - โคกคำเนิน	6 - บ้านชาติ
7 - โปรงน้อย	8 - ปะคำ	

4.5 พืชที่ปลูกทำให้ความอุดมสมบูรณ์ ของดินลดลงอย่างรวดเร็ว

พืชที่ปลูกบนพื้นที่ป่าชุมชนทั้ง 9 ชนิตดังปรากฏในตารางข้างต้นนั้นพบว่า มันสำปะหลังเป็นพืชที่นิยมปลูกในทุกพื้นที่ ยกเว้นป่าชุมชนบ้านแสงภาแห่งเดียวเท่านั้น พืชที่ปลูกมากอันดับรองลงไปได้แก่ ข้าวโพด โดยแทบทุกพื้นที่ ปลูกปีละ 2 ครั้ง (รุ่นที่หนึ่งปลูกช่วงต้นฝน และรุ่นที่สอง ปลูกช่วงปลายฝน) การที่ชาวบ้านพากันปลูกพืชไร่กันมากก็เนื่องจากข้อจำกัดของพื้นที่ กล่าวคือ

บนพื้นที่ป่าปลูกข้าวซึ่งเป็นพืชพื้นที่ลุ่มไม่ได้ผล พื้นที่เช่นบ้านตาตรินทอง (ป่าภูหลง) ชำม่วง ชาด (ป่าภูเพ็ก-ภูล้อมข้าว) และปะคำ ปลูกข้าวไม่พอบริโภคในครัวเรือน จึงต้องปลูกพืชไร่เพื่อนำเงินไปซื้อข้าวเป็นการทดแทน

โดยที่มันสำปะหลังเป็นพืชที่เติบโตที่หัว และหัวนี้จะถูกนำไปแปรรูปเป็นอาหารคนและอาหารสัตว์ ข้อมูลทางวิชาการระบุว่าพืชที่เจริญทางหัวจะใช้ปุ๋ยในดินสูง และข้อมูลนี้ก็ตรงกับสภาพความเป็นจริงในพื้นที่ป่า ในช่วงแรก ๆ ที่เปิดป่า ผลผลิตมันสำปะหลังจะสูงถึงไร่ละระหว่าง 2,000-3,000 กิโลกรัม แต่อีกประมาณ 5 ปีต่อมาผลผลิตจะเหลือเพียงไร่ละ 700-1,500 กิโลกรัม ดังนั้นเพื่อให้ได้ผลผลิตมาชดเชยส่วนที่สูญเสียไปชาวบ้านจึงทำการเปิดที่ใหม่อยู่เรื่อย ๆ

การที่ความอุดมสมบูรณ์ของดินลดลงนี้ย่อมหมายความว่า โครงสร้างของดินในป่า ได้เปลี่ยนสภาพเป็นดินผุทราย ดังนั้นดินที่มีโครงสร้างลักษณะนี้จะถูกน้ำชะหน้าดินอย่างรวดเร็ว จึงพบโดยทั่วไปว่าพื้นที่บนป่าที่เป็นดินพื้นที่ลูกคลื่น ทั้งพื้นที่ราบและพื้นที่สูงชันที่ปลูกพืชไร่ชนิดนี้จะมีการพังทลายของดินอย่างเห็นได้ชัด พร้อมกับจะเห็นร่องน้ำขนาดลึกที่นำดินไหลลงสู่พื้นที่ล่าง ๆ อันเป็นสาเหตุที่ก่อให้เกิดความตื้นเขินของลุ่มน้ำในสายน้ำนั้น ๆ

5. การเปลี่ยนแนวความคิดการปลูกพืชของชาวบ้าน

ปรากฏการณ์การพังทลายของดินนั้นชาวบ้านในพื้นที่ป่าชุมชนได้ตระหนักมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงเวลาประมาณ 5 ปีที่ผ่านมา ประกอบกับความผันแปรของราคามันสำปะหลัง และการบีบบังคับของเจ้าหน้าที่บ้านเมืองเพื่อให้ชาวบ้านบนพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติต้องอพยพลงมาบนพื้นราบชาวบ้านจึงเลือกปลูกไม้ยืนต้นเพื่อเป็นหลักฐานของการทำกินบนพื้นที่ และอย่างน้อยที่สุดก็เป็นเครื่องช่วยต่อรองกับทางราชการที่มักเน้นให้ชาวบ้านปลูกไม้โตเร็วประเภทยูคาลิปตัส แต่การปลูกนั้นเป็นการปลูกบริเวณที่อยู่อาศัยหรือปลูกตามที่พักชั่วคราวตามไร่-นา (เถียง) พืชที่ชาวบ้านปลูกกันส่วนมากคือ มะม่วง มะขาม ทุเรียน และไผ่บ้าน เป็นต้น ทั้งนี้เพราะความจำเป็นในการครองชีพ กล่าวคือ มะม่วง และมะขามนั้น สามารถเก็บขายได้เงินพอใช้ก่อนช่วงลงปักดำข้าว ทุเรียนใช้ยัดหมอน-ที่นอน ซึ่งผู้หญิงมักทำในช่วงว่างงานประมาณเดือนมีนาคม-

เมษายน ไม้ ปลูกไว้เพื่อเป็นเครื่องกำบังลม หรือไว้กินหน่อ ลำต้นใช้จักสาน ทำด้ามจอบ ป้องกันดินตามขอบสระ ขอบหนอง หรือคันนาพังทลาย และที่สำคัญไว้ใช้จักตอกมัดข้าวในช่วงเก็บเกี่ยว

พื้นที่ที่มีการปลูกไม้ผลก่อนที่จะมีการต้นตัวเรื่องการเพิ่มพื้นที่สีเขียว คือ พื้นที่ป่าข่าม่วง ทั้งนี้เพราะมีการปลูกมะขามหวานเป็นอาชีพ มีชาวบ้านปลูกมะขามหวานเป็นจำนวนมาก รายละประมาณ 5-10 ไร่ นอกจากรายได้จากการขายมะขามหวานแล้ว รายได้ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ การขายกิ่งพันธุ์ นอกจากนั้นยังมีการปลูกไม้ผลอย่างอื่น เช่น ลิ้นจี่ มะละกอ ซึ่งเจริญเติบโตดีมาก เพราะสภาพพื้นดินเหมาะสมแก่การปลูกไม้ผลมากกว่าทุกพื้นที่ที่ศึกษา สำหรับพื้นที่ป่าดงมะไฟ เขตตำบลชั้นโคใหญ่ อำเภอเมือง จังหวัดยโสธรนั้น ชาวบ้านรายหนึ่งเกรงว่า ทางราชการไม่ให้ทำกินต่อไปจึงได้ปลูกยางพาราเมื่อปี พ.ศ.2530 ปรากฏว่าต้นยางเจริญเติบโตดีมาก ชาวบ้านคนอื่นๆ จึงได้ขยายพื้นที่ปลูก ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ชาวบ้านได้ต่อสู้ไม่ให้ทางราชการมาส่งเสริมให้พวกเขาปลูกยูคาลิปตัส กำนันของตำบลนั้นจึงได้ตั้งเป้าที่จะปลูกยางพาราในเขตตำบลให้ได้ประมาณ 8,000 ไร่ และแม้ว่าจะพบในเวลาต่อมาว่าปริมาณน้ำข่ามีน้อย แต่ก็ยังสามารถขายต้นยางพาราได้

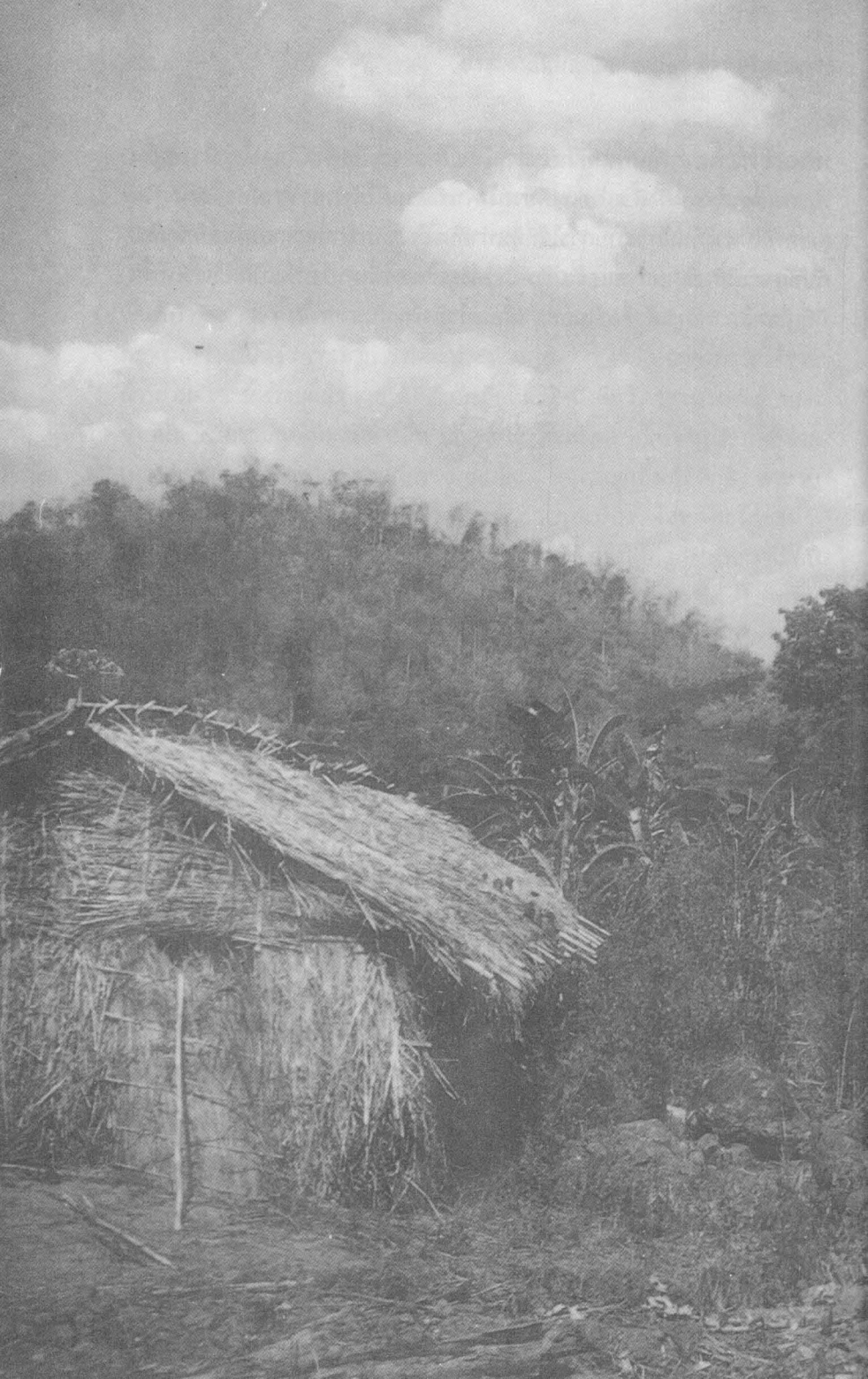
สำหรับการเลี้ยงสัตว์นั้น ในอดีตสัตว์ที่เลี้ยงกันมากคือ วัวและควาย มีการเลี้ยงเป็นฝูงโดยปล่อยให้หากินในป่าโดยลำพัง แต่ในยุคของการอนุรักษ์ในปัจจุบัน สภาพธรรมชาติได้เสื่อมโทรม อีกทั้งทางราชการเข้มงวดโดยเฉพาะในเขตอุทยานแห่งชาติ การปล่อยสัตว์เลี้ยงเข้าไปทำเหมือนเดิมไม่ได้ ระบบการเลี้ยงจึงเปลี่ยนไป ขนาดของฝูงสัตว์เล็กลง ต้องมีคนไปเลี้ยงเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดภัยพิบัติของผู้อื่น ต้องเริ่มมีการปลูกหญ้าให้วัวกิน มีการปรับปรุงพันธุ์วัวสำหรับควายนั้นส่วนมากเป็นการขายออกจากคอกเพราะชาวบ้านนิยมใช้รถไถนาชนิดเดินตามแทนแล้ว

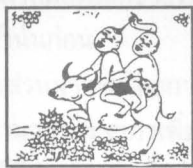
6. บทสรุปสถานภาพทรัพยากรป่าชุมชน

พื้นที่ศึกษา 8 พื้นที่นั้นมีเพียงพื้นที่เดียวเท่านั้นที่สภาพทางกายภาพของป่าชุมชนยังดำรงความสมบูรณ์อยู่ได้ คือชุมชนบ้านแสงภา ภูตืนสวนทราย

ทรัพยากรธรรมชาติในพื้นที่ศึกษาส่วนใหญ่ไม่ว่าจะเป็นด้านดิน น้ำ ป่า อยู่ในสภาพเสื่อมโทรมทั้งสิ้น ขณะเดียวกันพื้นที่ส่วนที่ใช้ทำการเกษตรก็ตกอยู่ในสภาพที่ไม่ต่างกันนัก ระบบการใช้ที่ดินทำกินและระบบเกษตรกรรมไม่สอดคล้องกับลักษณะทางกายภาพและสภาพนิเวศวิทยาของพื้นที่ป่า ซึ่งเป็นตัวเร่งให้พื้นที่ที่เสื่อมสภาพอยู่แล้วยิ่งเพิ่มอัตราเสื่อมเร็วยิ่งขึ้น

บทที่ 5

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

1. ภาพรวมเศรษฐกิจที่มีผลกระทบต่อป่าชุมชน

ข้อมูลจากผลการศึกษาป่าชุมชนใน 8 พื้นที่ได้สะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่าเศรษฐกิจของชุมชนต่างๆ ได้เปลี่ยนจากเศรษฐกิจสังคมนิยมเป็นเศรษฐกิจสังคมนิยม ต้องผลิตสินค้าตามตลาดทั้งภายในและต่างประเทศต้องการ ทั้งนี้เพื่อให้ได้มาซึ่งเงินตราเพื่อเป็นค่าใช้จ่ายในการครองชีพ การผลิตสินค้าดังกล่าวระบบตลาดเป็นผู้กำหนดทั้งสิ้น เช่น ข้าว ปอ ข้าวโพด มันสำปะหลัง หรืออ้อย เป็นต้น ความยั่งยืนในการปลูกพืชชนิดใดก็ขึ้นอยู่กับตลาด ผู้ผลิตไม่สามารถกำหนดราคาได้ สินค้าที่ผลิตได้ก็ขายในรูปของสินค้าขั้นต้น ไม่มีการแปรรูปเพื่อเพิ่มมูลค่าของสินค้านั้นก่อน

การเพิ่มปริมาณผลผลิตส่วนมากทำโดยการเพิ่มพื้นที่เพาะปลูกมากกว่าการเพิ่มผลผลิตต่อไร่ เมื่อจำนวนประชากรเพิ่มมากขึ้นความต้องการใช้ที่ดินเพื่อการปลูกพืชหรือเลี้ยงสัตว์ก็มีจำนวนมากขึ้นเช่นกัน พื้นที่ป่าจึงได้ถูกนำมาใช้เพื่อเพาะปลูก การได้มาซึ่งที่ดิน ส่วนมากชาวบ้านเข้าทำกินหลังจากต้นไม้ใหญ่ถูกตัดโดยบริษัทที่ได้รับสัมปทานหรือที่แอบอ้างสิทธิซึ่งที่ไม่ได้รับอนุญาต นอกจากนั้นแล้วการได้มาซึ่งที่ดินในอดีตยุคแรกๆ นั้น ทำกันง่ายๆ เพียงชี้เอาว่าของตนจากที่ใดถึงที่ใด การบุกเบิกปรับปรุงที่ดินต่างใช้แรงงานคนเป็น

ส่วนใหญ่ จนกระทั่งในยุคปัจจุบันได้มีการใช้รถแทรกเตอร์ในการไถนุกเบิกและไถเตรียมดิน ประกอบกับได้มีการใช้ คีดีทีป้องกันไข้มาลาเรียมากขึ้น จึงทำให้คนรอดตายและสามารถเข้าไปทำกินในพื้นที่ป่าได้ง่ายขึ้น อีกทั้งนโยบายของรัฐในยุคก่อน ๆ นั้นไม่ได้เข้มงวดหรือเอาจริงเอาจังอย่างในปัจจุบัน ทำให้การเข้าจับจองที่ในป่าสามารถทำได้ง่ายและรวดเร็วมากขึ้น

แม้ว่าการให้สัมปทานป่าได้เริ่มขึ้นที่ภาคเหนือก่อนเพราะป่าอุดมสมบูรณ์ด้วยไม้สักที่มีมูลค่าสูง แต่ป่าหมดไปจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือก่อนภาคเหนืออย่างรวดเร็ว เนื่องจากสภาพภูมิประเทศที่เป็นที่ราบสูงไม่ใช่เขาสูงชัน ทำให้การชักลากไม้ทำได้สะดวก ทุนแรงงานและค่าใช้จ่ายมากกว่า มีการชักลากตัดไม้ออกเป็นแห่งแรกที่จังหวัดนครราชสีมา โดยเฉพาะป่าที่มีชื่อเสียงในเรื่องของการเสี่ยงภัยอันตรายอย่างมากคือป่าดงพญาไฟ ต่อมาเมื่อมีการสร้างทางรถไฟมายังจังหวัดนครราชสีมาเมื่อปี พ.ศ.2460 อันถือเป็นการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจที่สำคัญของภาคอีสาน ทั้งนี้เพราะทำให้การขนสินค้าต่าง ๆ จากภาคตะวันออกเฉียงเหนือไปภาคกลางทำได้ง่าย มีการชักไม้ออกจากป่าหลายแห่งเพื่อทำไม้หมอน สร้างสะพาน เสาโทรเลข ตลอดจนทำเชื้อเพลิง เพราะสมัยก่อนรถไฟใช้รถจักรไอน้ำเพื่อลากตู้ขบวนต่างๆ ประกอบกับเมื่อเกิดสงครามโลกครั้งที่ 2 ต้นไม้ขนาดใหญ่ที่ไม่สามารถชักลากจากป่าได้ ถูกเผาทิ้งหรือเอาซี้เข้าไปขายเพื่อนำไปทำเป็นสนับ เพราะในช่วงสงครามนั้นสนับสำหรับชักเลื่อยผ้าหยาบ และมีราคาแพงมาก การเผาต้นไม้เอาซี้เข้าไปขายนี้พบมากในพื้นที่ ต.เสมา อ.สูงเนิน จ.นครราชสีมา เป็นต้น

ต่อมาเมื่อทางรถไฟได้ขยายไปทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนใต้ คือจากนครราชสีมาไปยังบุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี อีกเส้นทางหนึ่งขยายไปทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือตอนบน คือจากนครราชสีมาไปยังขอนแก่น อุตรดิตถ์ และหนองคาย ทำให้การค้าขายต่างๆ ทำได้ง่ายขึ้น โดยเฉพาะการค้าข้าวและถ่านไม้ ปรากฏว่าพื้นที่ใกล้ๆ สถานีรถไฟ หรือพื้นที่ใกล้เคียงมีเตาเผาถ่านขนาดใหญ่เกิดขึ้น เช่น พื้นที่โนนลาน จังหวัดศรีสะเกษ การค้าถ่านส่วนมากเป็นการส่งขายเข้ากรุงเทพฯ

เมื่อรัฐบาลได้เริ่มแผนพัฒนาเศรษฐกิจฉบับแรกเมื่อปี พ.ศ.2504 มีการเร่งปรับปรุงโครงสร้างพื้นฐานการพัฒนา เช่น ถนน อ่างเก็บน้ำขนาดกลาง

ขนาดใหญ่ และเขื่อน มีการสร้างถนนมิตรภาพ (หลังพ.ศ.2500) เพื่อเป็นเส้นทางสำคัญของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ทำให้มีการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจมากยิ่งขึ้น เพราะสะดวกกว่าการขนส่งทางรถไฟ การเปลี่ยนแปลงในการประกอบอาชีพของชาวอีสานก็เห็นได้ชัด ในการนี้ทรัพยากรป่าถูกเปลี่ยนเป็นเงินตรา และที่ดินป่าถูกเปลี่ยนเป็นพื้นที่ปลูกพืชพาณิชย์จำนวนมาก

ในช่วงหลังปี พ.ศ.2516-2522 สมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยได้เคลื่อนไหวอย่างหนัก รัฐบาลไทยก็ได้ใช้กำลังปราบปรามอย่างหนัก ในการปราบปรามนั้นได้ทำให้ป่าส่วนหนึ่งต้องถูกตัดไป และเมื่อสถานการณ์ทางการเมืองสงบ บริษัททำไม้ที่ได้รับสัมปทานก็ได้เข้าไปตัดไม้ ในขณะเดียวกันความต้องการพืชเพื่อการส่งออกก็ได้เป็นตัวเร่งให้มีการขยายพื้นที่เพาะปลูกมากขึ้น ปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนทำให้พื้นที่ป่าของภาคตะวันออกเฉียงเหนือลดลงอย่างรวดเร็ว ผลที่ตามมาจากการเปิดป่าคือ การอพยพของชาวบ้านจากทุกสารทิศในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเข้าพื้นที่ป่า เพาะปลูกพืชพาณิชย์เช่น ข้าวโพด ปอ มันสำปะหลัง อ้อย ฝ้ายและ ข้าว เป็นต้น

ประเด็นปัญหาที่ทำให้ความต้องการที่ทำกินเพิ่มมากขึ้นนั้นเป็นผลสืบเนื่องมาจากฐานประชากรหรือจำนวนประชากรที่มีมากมาแต่ในอดีต อีกทั้งจำนวนประชากรต่อครัวเรือนมาก คือ ประมาณ 6-10 คนต่อครัวเรือน การผลิตเป็นการผลิตเพื่อการบริโภคเป็นส่วนใหญ่ แต่สภาพการผลิตทางการเกษตรของภาคตะวันออกเฉียงเหนือนั้น ต้องประสบกับปัญหาเรื่องฝนแล้งเป็นปกติในรอบ 5 ปี การทำนาซึ่งถือเป็นเรื่องความมั่นคงทางครอบครัวนั้นจะได้อผลเพียง 2 ปี ดังนั้นเมื่อขนาดของครอบครัวขยายมากขึ้น พื้นที่ทำกินในหมู่บ้านไม่เพียงพอ เพราะการเพิ่มผลผลิตนั้น ทำโดยการขยายพื้นที่เพาะปลูก ความจำเป็นต้องหาที่ทำกินใหม่จึงเป็นสิ่งจำเป็น บางหมู่บ้านเกิดสภาพแล้งติดต่อกันหลายปี หรือเกิดโรคระบาด

ปัจจัยต่าง ๆ เหล่านี้ล้วนแต่ทำให้เกษตรกรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือต้องขยายพื้นที่ทำกินทั้งภายในภาคและนอกภาค ภายในภาคนั้นเกษตรกรที่อยู่ในพื้นที่ราบหรือที่ราบลุ่มก็ขยายพื้นที่ทำกินขึ้นสู่ที่ราบสูงหรือที่ภูเขาซึ่งมีสภาพเป็นพื้นที่ป่า

ในขณะที่เกษตรกรส่วนใหญ่มุ่งขยายพื้นที่ทำกินนั้นได้เกิดปรากฏการณ์

ใหม่ในยุคปัจจุบัน คือมีบุคคลภายนอกหมู่บ้านที่มีอำนาจการเงินและสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ เข้ามาซื้อที่ดินขนาดใหญ่เพื่อการปลูกไม้ผล เลี้ยงปศุสัตว์ หรือซื้อเพื่อการเก็งกำไร ปัญหาที่ตามมาคือ แม้บุคคลดังกล่าวจะมีจำนวนน้อย แต่ขนาดการถือครองพื้นที่มีมากหรือมีผลกระทบต่อส่วนรวมมาก กล่าวอีกนัยหนึ่งบุคคลดังกล่าวมีหน้าที่เพียงใช้ประโยชน์จากที่ดิน แต่การมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรของชุมชนหรือร่วมทำกิจกรรมต่าง ๆ นั้นมีน้อย เพราะบุคคลดังกล่าวไม่ได้อาศัยอยู่ในหมู่บ้าน อีกทั้งยังเป็นผู้ก่อให้เกิดปัญหาแก่เกษตรกรในหมู่บ้านหรือเป็นผู้มีอิทธิพลในหมู่บ้าน หรือในกรณีที่มีผู้มีฐานะดีมาอยู่ในหมู่บ้าน เกษตรกรในหมู่บ้านส่วนมากต้องอาศัยเป็นแหล่งเงินกู้หรือปัจจัยการผลิตต่าง ๆ กลุ่มบุคคลดังกล่าวก็มักสามารถกำหนดแนวทางในการจัดการทรัพยากร ทำให้เป็นอุปสรรคในการพัฒนาหมู่บ้าน ถ้ากลุ่มบุคคลดังกล่าวไม่ให้ความร่วมมือ

2. สภาพเศรษฐกิจป่าชุมชน

2.1 ยุคหมู่บ้านป่า

การเข้ามาทำกินในพื้นที่ป่าในระยะแรกของเกษตรกรนั้น เป็นการเข้ามาทำไร่หรือทำนา โดยทำในลักษณะเข้ามา-เย็นกลับ พื้นที่ทำกินใหม่นั้นไม่ห่างจากหมู่บ้านเดิมมากนัก เกษตรกรสามารถนั่งเกวียนมาทำกินได้ การปลูกพืชในระยะแรกเป็นการปลูกเพื่อบริโภคได้แก่ ข้าว อ้อย พริก และพืชผักต่าง ๆ นอกจากนั้นเป็นการปลูกพืชเพื่อใช้เป็นเครื่องนุ่งห่ม เช่น ผ้ายและปอ เพื่อไว้ทำเป็นเชือกผูกควาย เลี้ยงวัวไว้เทียมเกวียน และเลี้ยงควายเพื่อไว้ใช้งาน การเลี้ยงวัว-ควายนั้น นิยมเลี้ยงเป็นฝูงใหญ่ ปล่อยให้หากินเองในป่า จึงปรากฏว่ามีการตั้งหับควายหรือที่ปักสัตว์โดยเจ้าของจะสร้างคอกเพื่อรวมวัว-ควายไว้ในคอกเพื่อป้องกันการถูกเสือกิน เช่น เกษตรกรบ้านโคกกลาง อำเภอเขาวง ขึ้นไปเลี้ยงวัว-ควายในพื้นที่บริเวณเทือกเขาภูพานรอยต่อจังหวัดกาฬสินธุ์และสกลนคร

ความสัมพันธ์กับสังคมภายนอกนั้น ส่วนมากเป็นการถูกเก็บภาษีหรือต้องส่งส่วยให้แก่เจ้าเมืองและถูกเกณฑ์แรงงานถ้าหากไม่มีเงินชำระค่าภาษี

การจับจองที่ดินหรือที่ทำกินต่างๆ ทำได้ง่ายเพียงแต่ซื้อเอาหรือใช้มัดหรือขวานบากตามต้นไม้ก็เป็นการยอมรับสิทธิกันว่าคุณคนนั้นมีสิทธิในการทำกินในที่ดินผืนนั้น การจับจองที่ดินเกษตรกรคนที่เข้ามาแรกๆ จะเลือกได้ที่ดินที่มีความเหมาะสมก่อน แล้วทำการปรับปรุงที่ดินเพื่อทำการปลูกข้าวก่อน ต้นไม้ที่มีอยู่ต้นเล็กๆ จะถูกตัดรวมกันแล้วเผา ต้นไม้ต้นใหญ่จะเก็บไว้เพื่อสร้างที่อยู่อาศัย ขนาดของพื้นที่ทำกินไม่มากนักเพราะเกษตรกรมีความคิดว่าที่ดินยังมีอยู่อีกมาก

2.2 ยุคบุกเบิก

เมื่อการพัฒนาจากส่วนกลางได้ขยายเข้ามาสู่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ตั้งแต่เริ่มมีรถไฟเข้ามาถึง และโดยเฉพาะเมื่อเริ่มแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติ ฉบับที่ 1 (พ.ศ.2504) ทรัพยากรธรรมชาติและสินค้าเกษตรต่างๆ จากภาคนี้ ได้สนองตอบความต้องการของตลาดกลางตลอดมา พืชพาณิชย์ต่างๆ ได้ขยายตามมาโดยเฉพาะปอ ข้าวโพด มันสำปะหลัง และอ้อย เข้ามาพร้อมๆ กับการให้สัมปทานป่าในภาคนี้ เมื่อบริษัทที่ได้รับสัมปทานตัดต้นไม้ใหญ่ออกจากป่า เกษตรกรก็เข้าทำกินโดยอาศัยเส้นทางการชักไม้ออกจากป่าเข้าทำกิน หรือบางครั้งเกษตรกรที่เคยเป็นคณงานของบริษัททำไม้ เมื่อตัดไม้หมดก็จับจองที่ทำกินต่อไป เช่น พื้นที่ภูหลง เป็นต้น

ในยุคนี้ความจำเป็นเรื่องการใช้เงินตรามีความจำเป็นมาก เกษตรกรส่วนมากต้องซื้อที่ดินด้วยเงิน แม้ที่ดินดังกล่าวจะไม่มีเอกสารสิทธิ์ก็ตาม การเพาะปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ต้องมีการลงทุนที่สูงมากขึ้น เช่น ค่าจ้างรถไถ ค่าปุ๋ยเคมี ค่ายาฆ่าแมลง ค่าขนส่งผลผลิตไปขายและค่าดอกเบี้ยต่างๆ เกษตรกรแม้จะเป็นผู้ผลิตแต่ไม่เคยที่จะกำหนดราคาขายได้เลย เมื่อปลูกพืชซ้ำที่เดิมนานๆ ปัญหาเรื่องดินเสื่อมความอุดมสมบูรณ์ ปัญหาเรื่องโรคและแมลงก็มีมากขึ้น ผลผลิตต่อไร่ตกต่ำ ความจำเป็นที่ต้องใช้เงินก็มีมากขึ้น กลายเป็นแรงผลักดันให้มีการขยายพื้นที่ทำการเพาะปลูก

ในยุคนี้ทางราชการได้มีการประกาศพื้นที่ป่าในภาคตะวันออกเฉียงเหนือหลายแห่งเป็นป่าสงวนแห่งชาติ แต่เกษตรกรทั่วไปนั้นไม่ทราบสิทธิของตนเองในการขอพื้นที่ออกจากเขตป่าสงวนแห่งชาติเพราะทำกินในพื้นที่นั้นมาก่อน เช่นเกษตรกรที่บ้านโปร่งน้อย อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี ทำกิน

ในพื้นที่มานานประมาณ 80 ปี แต่ทางราชการเพิ่งประกาศเป็นป่าสงวนแห่งชาติเมื่อปี พ.ศ.2528 กลายเป็นว่าเกษตรกรทำกินในเขตป่าสงวนแห่งชาติสภาพเช่นนี้มีมากในภาคนี้เพราะหมู่บ้านส่วนหนึ่งอยู่ในพื้นที่ป่ามาตั้งแต่ในอดีต การประกาศเขตเป็นป่าสงวนแห่งชาติในครั้งแรกๆ นั้น ทางราชการยังไม่มี การห้ามปรามหรือจับกุมอย่างจริงจัง สภาพการทำกินยังทำเป็นปกติ

อาชีพทำการเกษตรก็ไม่ใช่อาชีพเดียวของเกษตรกรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ยังมีอาชีพอื่นอีก เช่นอาชีพการรับจ้าง ซึ่งมีมาพร้อมๆ กับการสร้างทางรถไฟ ดังปรากฏว่าเกษตรกรจากพื้นที่โนนลาน จังหวัดศรีสะเกษเดินด้วยเท้าไปขึ้นรถไฟที่จังหวัดนครราชสีมาเพื่อไปเป็นลูกจ้างเกี่ยวข้าวที่รังสิต จังหวัดปทุมธานี หรือบริเวณจังหวัดสิงห์บุรี จังหวัดอ่างทอง และจังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีเกษตรกรอีกส่วนหนึ่งได้เข้าไปประกอบอาชีพ ถีบสามล้อรับจ้าง และพัฒนาเป็นขับสามล้อเครื่อง และรถแท็กซี่ เช่นเกษตรกรในเขตป่าดงมะไฟ จังหวัดยโสธร เป็นต้น

2.8 ยุคอนุรักษ์ป่า

เมื่อทางราชการเข้มงวดเรื่องการเพิ่มพื้นที่ป่า โดยทางราชการได้ทำการปลูกป่าและเพิ่มความเข้มงวดในเรื่องการจับกุมในหลายพื้นที่ การปลูกป่าดังกล่าวจึงหลีกเลี่ยงพื้นที่ที่จะทับที่ทำกินเดิมที่เกษตรกรเคยทำกินอยู่ก่อน ทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างเจ้าหน้าที่และเกษตรกร เกษตรกรบางพื้นที่ได้มีการตอบสนองนโยบายของรัฐบาล โดยการจัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์ป่าที่มีอยู่ในหมู่บ้านของตนมาตั้งแต่ในอดีต มีการออกกฎระเบียบต่างๆ แต่ก็เป็นการยอมรับเฉพาะคนในหมู่บ้านหรือภายในตำบลนั้น เพราะบางแห่งกฎระเบียบในการรักษาป่าเป็นข้อตกลงของสภาตำบล เกษตรกรบางส่วนได้ปลูกไม้ผลและไม้ยืนต้นในที่ทำกินเดิมของตน เพื่อเป็นข้อแสดงว่าชาวบ้านหรือเกษตรกรก็สามารถปลูกป่าได้ แต่ป่าดังกล่าวเป็นต้นมะขาม ต้นมะม่วง ต้นขนุน ต้นมะม่วงหิมพานต์ หรือต้นยางพารา เป็นต้น การลักลอบตัดไม้เพื่อการค้าก็ยังคงปรากฏอยู่แม้จะมีไม่มาก ส่วนใหญ่เป็นผู้มีสิทธิพลในหมู่บ้านและนอกหมู่บ้าน ซึ่งเกินความสามารถของชุมชนจะจัดการได้

การประกอบอาชีพในยุคนี้เริ่มชัดเจนมากยิ่งขึ้นว่า ลำพังอาชีพการเกษตร

ในพื้นที่อย่างเดียวไม่สามารถหารายได้เลี้ยงครอบครัว รายได้หลักในครัวเรือนมาจากการรับจ้าง โดยเฉพาะในพื้นที่ที่ทำนาอย่างเดียว ในพื้นที่ที่สามารถทำไร่ได้ รายได้จากการปลูกมันสำปะหลังจะเป็นรายได้ที่สำคัญ แต่ทุกพื้นที่คนวัยหนุ่ม-สาวจะออกไปรับจ้าง คนแก่เป็นผู้เฝ้าบ้าน โดยเฉพาะในพื้นที่ที่ทางราชการเข้มงวด เช่น เขตตำบลดงมะไฟ อำเภอทรายมูล จังหวัดยโสธร พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังส่วนมากของเกษตรกรอยู่ในเขตป่าสงวนดงมะไฟ เมื่อทางราชการเข้มงวด เกษตรกรจะมีอาชีพทำนาเพียงอย่างเดียวไม่พอ ประกอบกับมีผู้ไปทำงานรับจ้างในกรุงเทพฯ มาก และสามารถส่งเงินกลับบ้านได้มาก จึงมีส่วนเร่งให้มีการอพยพแรงงานเข้ากรุงเทพฯ เพื่อขายข้าวเหนียว ส้มตำ ขั้วแตงกี้ และรับจ้างทั่วไปมากขึ้น ทำให้ฐานะของเกษตรกรดีขึ้น และเมื่อไม่ทำการเกษตรในพื้นที่ป่าได้ ก็ทำให้พื้นที่ป่าเดิมได้ฟื้นสภาพมากขึ้น ดังนั้น แนวนโยบายอย่างหนึ่งที่รัฐบาลควรให้ความสนใจคือ สร้างทางเลือกในการประกอบอาชีพของเกษตรกรในพื้นที่ป่าให้หลากหลายขึ้น เพื่อลดการทำการเกษตรที่ต้องใช้พื้นที่ทำกินมาก

3. เหตุปัจจัยทางเศรษฐกิจ

ที่มีผลกระทบต่อทรัพยากรป่าชุมชน

3.1 การได้มาซึ่งที่ดินและการใช้ที่เพื่อทำกิน

ดังได้กล่าวข้างต้นแล้วว่าการได้มาซึ่งที่ดินในยุคบุกเบิกป่าเพื่อการตั้งถิ่นฐานนั้นแทบไม่มีพิธีอะไรให้ยุ่งยาก ขึ้นอยู่กับความพอใจและความสามารถของครอบครัวเป็นสำคัญว่า มีความต้องการที่ดินเท่าใดจึงจะเพียงพอ แม้ปัจจุบันเศรษฐกิจแบบที่ต้องใช้เงินตราเป็นสื่อเข้ามามีบทบาทในการดำเนินชีวิต แต่การได้มาซึ่งที่ดินสำหรับคนรุ่นต่อๆ มาก็ไม่ผิดไปจากที่เคยทำในอดีต ผลการศึกษาครัวเรือนเกษตรกร 317 ครัวเรือนหรือประมาณร้อยละ 20 ของจำนวน ครัวเรือนทั้งหมดในพื้นที่ทั้ง 8 พื้นที่นั้น* พบว่า ในปัจจุบัน (พ.ศ.2534) ชาวบ้านส่วนมากได้ที่ดินด้วยการซื้อ ตกทอดทางมรดก และบุกเบิกใหม่ในภายหลัง (ดูตาราง 5.1) ทั้งๆ ที่ปรากฏว่าชาวบ้านเหล่านี้แทบไม่มีเอกสารสิทธิ์

การครอบครองที่ดินเลย กล่าวคือ ที่ดินทำกินของชาวบ้านครอบครัวละ 30.69 ไร่ นั้น มีเอกสารสิทธิ์จริงเพียงครอบครัวละ 4.08 ไร่ (นส.3 นส.3ก และโฉนด) นอกนั้นเป็นเพียงเอกสารแสดงการทำประโยชน์ซึ่งที่ดินส่วนมากมีเอกสาร ภท.5 ภท.6 และสทก. ประมาณร้อยละ 34.31, 8.93 และ 4.82 ตามลำดับ นอกจากนี้ เป็นที่ดินที่มีสภาพเป็นป่าและไม่มีเอกสารใด ๆ เลย ครัวเรือนละ 5.14 ไร่ และ 5.32 ไร่ หรือร้อยละ 16.75 และ 17.33 ตามลำดับ (ตาราง 5.2) ที่ดินที่ชาวบ้านครอบครองอยู่ในปัจจุบันเฉลี่ยครอบครัวละ 30.69 ไร่ นั้นถูกนำไปทำเป็นที่อยู่อาศัย 0.55 ไร่ (ร้อยละ 1.79) ที่ทำการเกษตร 24.36 ไร่ (ร้อยละ 79.37) และอีกประมาณครอบครัวละ 5.78 ไร่ (ร้อยละ 18.84) เป็นที่ที่ปล่อยให้ว่างเปล่า (ที่ป่า) ใช้ประโยชน์ในการหาอาหาร เชื้อเพลิง และเป็นทำเลเลี้ยงสัตว์ (ตาราง 5.3)

การถือครองที่ดินบนพื้นที่ป่านั้นมีนัยสัมพันธ์กับการถือครองที่ดินบนพื้นที่ราบทั่วไป ทั้งนี้อาจเนื่องจากระบบการใช้ที่ดินและระบบการปลูกพืชของสองพื้นที่แทบไม่ต่างกันเลย ดังนั้นชาวบ้านจึงพยายามขยายพื้นที่เท่าที่ครอบครัวจะทำได้ เรื่องนี้ค่อนข้างชัดเจนเมื่อพิจารณาข้อมูลของทางราชการ สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ซึ่งปรากฏว่าขนาดพื้นที่ถือครองเพื่อการเกษตรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือตกประมาณครัวเรือนละ 28 ไร่ ข้อมูลข้างต้นที่ชาวบ้านใช้เพื่อการเกษตรครอบครัวละ 24 ไร่ จึงมีขนาดใกล้เคียงกันมาก อาจจะต้องเหตุนี้ก็เป็นได้ที่ชาวบ้านพื้นที่ป่าบางพื้นที่พยายามขยายที่ทำกิน ตัวอย่างเช่น เกษตรกรอำเภอเขาวง จังหวัดกาฬสินธุ์ที่มีทำกินอยู่

* จากการศึกษา 8 พื้นที่ สามารถรวมกลุ่มของพื้นที่ที่มีสภาพทางกายภาพคล้ายกัน เช่น ระดับความสูงของพื้นที่ และการประกอบอาชีพ เป็นต้น และจัดรวมกันได้ 3 กลุ่มดังนี้

การรวมกลุ่มหมู่บ้านที่ทำการศึกษา โครงการป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พ.ศ.2534

กลุ่มที่	สภาพพื้นที่	บ้าน
1	สูงบนภูเขา	ตาครินทอง เทพพัฒนา ชาด แสงกา
2	พื้นราบ	โคกคำเนิน โนนลาน
3	พื้นราบเชิงเขา	จำม่วง โปร่งน้อย

ในพื้นที่รอบครอบครัวละ 12 ไร่ ส่วนมากใช้ทำนา ภายหลังชาวบ้านเหล่านี้ได้ขยายพื้นที่ทำกินเข้าไปในเขตอำเภอต่างอย จังหวัดสกลนคร ซึ่งเป็นเขตติดต่อกับอำเภอเขาวงจนได้พื้นที่ทำกินเพิ่มอีกประมาณครอบครัวละ 10 ไร่ รวมเป็นประมาณครัวเรือนละ 22 ไร่

3.2 แหล่งรายได้เพื่อการดำรงชีพ

ในประเด็นนี้แท้จริงนั้นแทบจะไม่มีคำตอบจำเป็นต้องนำมากล่าวถึง เพราะเป็นที่รู้จักโดยทั่วไปแล้ว อย่างไรก็ตามข้อมูลจากผลการศึกษาสะท้อนถึงความจริงที่ลุ่มลึกกว่า เมื่อการดำรงชีพสมัยนี้อิงอยู่กับอาชีพเกษตรกรรม แต่เนื่องจากระบบเกษตรกรรมบนพื้นที่ป่าชุมชนมีข้อบกพร่องอยู่มาก จึงต้องพยายามแสวงหาแนวทางแก้ไข

จากผลการศึกษาปรากฏว่า ในการวิเคราะห์รายได้เงินสดนั้น การศึกษานี้ได้คำนวณเฉพาะสิ่งที่ชาวบ้านขาย ส่วนที่นำมาใช้หรือบริโภคในครัวเรือนจะไม่นำมาวิเคราะห์ ผลปรากฏว่าเกษตรกรรมมีรายได้เงินสดเฉลี่ยครอบครัวละ 38,941.22 บาท รายได้ส่วนมากได้มาจากการเกษตรถึงประมาณ 30,448.13 บาท (ร้อยละ 78.29) โดยได้มาจากการขายพืช เช่น ข้าว มันสำปะหลัง ข้าวโพด และไม้ผลต่าง ๆ ประมาณ 25,410.57 บาท (ร้อยละ 65.26) จากการขายสัตว์ เช่น วัว ควาย ประมาณ 5,037.56 บาท (ร้อยละ 12.94) จากการขายของป่า และขายไม้หรือถ่านประมาณครัวเรือนละ 463.25 บาท และ 546.57 บาท หรือร้อยละ 1.19 และ 1.40 ตามลำดับ

รายได้จากการขายไม้นั้นส่วนมากเป็นการขายบ้านเก่า สำหรับรายได้จากการขายของป่าได้แก่ ขายเห็ด ขายผักป่าและสมุนไพร ส่วนรายได้จากการรับจ้างประมาณครัวเรือนละ 6,262.21 บาท รายได้ดังกล่าวรวมทั้งที่ลูกไปรับจ้างต่างจังหวัดส่งมาให้และเป็นการรับจ้างในหมู่บ้าน (ตาราง 5.4)

ในส่วนรายจ่ายเงินสด การวิเคราะห์ได้พิจารณาเฉพาะที่ชาวบ้านได้จ่ายเงินสดออกไปจริง ๆ เฉลี่ยครัวเรือนละ 25,392.74 บาท แยกเป็นรายจ่ายการเกษตร ได้แก่ ค่าปุ๋ย เคมี ค่าเมล็ดพันธุ์ ค่าพันธุ์สัตว์ ค่าจ้างแรงงาน เป็นต้น ประมาณครัวเรือนละ 7,978.73 บาท (ร้อยละ 31.43)

รายจ่ายค่าครองชีพ ส่วนมากเป็นค่าอาหาร ค่าข้าวสาร (โดยเฉพาะ

บ้านชำม่วง บ้านตาดรินทอง) ค่าการศึกษาและพยาบาลประมาณครอบครัวละ 14,308.19 บาท (ร้อยละ 56.34) รายจ่ายอื่น ๆ ได้แก่ ค่าทำบุญ ค่าเรียไรพัฒนา ค่าสุราการพนันและหอยประมาณครัวเรือนละ 3,105.22 บาท (ร้อยละ 12.23)

หนี้สินค้ำชำระหนี้ ปรากฏว่าชาวบ้านมีหนี้สินค้ำชำระครัวเรือนละ 7,129.59 บาท หนี้สินดังกล่าวเกษตรกรกู้จาก ธกส. และแหล่งเงินกู้อื่น ๆ เช่น พ่อค้า เพื่อนบ้าน ซึ่งเสียดอกเบี้ยในอัตราที่สูงประมาณร้อยละ 5-6 บาทต่อเดือน

ข้อมูลที่น่ามาเสนอนี้สะท้อนให้เห็นว่าคนบนพื้นที่ป่ามีฐานะทางเศรษฐกิจค่อนข้างดีกว่าคนบนพื้นที่ราบภายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพราะต้นทุนค่าใช้จ่ายเรื่องที่ดินทำกินและการใช้เทคโนโลยีการผลิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งสารเคมียังต่ำอยู่ อย่างไรก็ตามข้อมูลแสดงให้เห็นว่ารายได้หลักในการดำรงชีพมาจากการเกษตร ซึ่งกระทบต่อระบบนิเวศวิทยาป่าชุมชน

3.3 โรงงานอุตสาหกรรมที่รับซื้อวัตถุดิบจากพื้นที่ป่า

พื้นที่ป่าได้ลดลงเป็นจำนวนมาก เนื่องจากการให้สัมปทานป่าและการบุกเบิกของชาวบ้าน ซึ่งก็เท่ากับว่าได้มีพื้นที่สำหรับการเกษตรเพิ่มเป็นเงาตามตัว พืชหลักเช่น มันสำปะหลัง ข้าวโพด อ้อย และโดยเฉพาะอย่างยิ่งมันสำปะหลัง เป็นพืชที่ปลูกทั้งพื้นที่ราบและพื้นที่ภูเขามากที่สุดในประเทศไทย คือประมาณถึง 6 ล้านไร่ (ข้อมูลปีพ.ศ.2534) ทำให้มีโรงงานผลิตภัณฑ์มันสำปะหลังจำนวนมากในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือ โรงงานมันเส้น โรงงานมันเม็ด โรงงานแป้งมันสำปะหลัง และโรงงานมันเส้น-มันเม็ดรวมกันถึง 2,382 โรงงาน มีกำลังการผลิตปีละ 12 ล้านตันต่อปี โรงงานส่วนมากตั้งอยู่ในจังหวัดที่พื้นที่ป่าลดลงอย่างมาก คือ นครราชสีมา อุตรดิตถ์ กาฬสินธุ์ บุรีรัมย์และชัยภูมิ เป็นต้น (ตาราง 5.5) ดังนั้น นโยบายการเพิ่มพื้นที่ป่าจึงแทบจะเป็นไปไม่ได้เลย หากรัฐบาลไม่มีนโยบายจัดระบบการใช้ที่ดินบนที่ป่าเดิม จัดการให้พื้นที่ป่าเพิ่มขึ้น และในขณะเดียวกันก็ให้คนมีฐานะทางเศรษฐกิจพออยู่ได้ โดยการพยายามลดพื้นที่ทำกินแต่เพิ่มผลผลิตต่อไร่หรือเพิ่มมูลค่าของผลผลิตทั้งพืชและสัตว์

4. บทสรุปเศรษฐกิจการผลิตบนพื้นที่ป่าชุมชน

เป็นที่ประจักษ์จากข้อมูลที่น่าเสนอแล้วว่า ป่าในทัศนะของชาวบ้านและผู้มีอิทธิพลนอกชุมชน คือ สถานที่แหล่งสุดท้ายที่มนุษย์จะตัดดวงผลประโยชน์ โดยเฉพาะการได้มาซึ่งต้นไม้เพื่อแปรรูป และพื้นที่ดินเพื่อการเกษตร ทั้งนี้โดยไม่ได้คำนึงว่าทรัพยากรป่าที่สั่งสมตัวเองมานานหลายร้อยปี รวมทั้งสภาพนิเวศวิทยาอันเป็นองค์รวมของความสัมพันธ์ของทรัพยากรป่าเหล่านั้น จะเกิดความเสียหายแก่มนุษยชาติในอนาคตหรือไม่

ระบบเกษตรกรรมที่ดำเนินการผลิตอยู่นั้น มีความไม่เหมาะสมต่อสภาพนิเวศและมีคนหากินอยู่เป็นจำนวนมากจนเกินกว่าระบบนิเวศในแต่ละพื้นที่จะรองรับได้ ปัญหาดังกล่าวเป็นปัญหาของส่วนรวมทั้งของประเทศไทยและประชากรโลก การแก้ปัญหาเรื่องการเพิ่มพื้นที่ป่านั้น คนอยู่ที่นอกพื้นที่ป่าต้องมีส่วนร่วมในการลงทุน นโยบายดังกล่าวนั้นควรมีหลายมาตรการที่เข้ามาแก้ไข แต่ทั้งนี้ควรใช้พื้นที่ป่าดังกล่าวปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ที่ต้องอาศัยสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติของป่าเป็นประโยชน์และเกื้อกูลกัน อีกทั้งประชาชนที่อยู่ในพื้นที่ป่าควรได้รับการศึกษา การส่งเสริมอาชีพต่างๆ เพื่อให้เข้าสู่ตลาดแรงงานทั้งภาคบริการและภาคอุตสาหกรรมให้มากขึ้น ทั้งนี้เพื่อลดการขยายพื้นที่ทำกินขณะเดียวกันก็ให้สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของประชาชนในพื้นที่ป่ายังอยู่ในสภาพที่ดี

ตาราง 5.1 การได้มาซึ่งที่ดินที่เกษตรกรครอบครองในปัจจุบัน
เฉลี่ยต่อครัวเรือนในแต่ละกลุ่ม

การได้มาซึ่งที่ดิน	กลุ่มที่ 1		กลุ่มที่ 2		กลุ่มที่ 3		รวม	
	ไร่	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ
ซื้อ	7.89	31.92	4.85	22.63	23.35	39.32	10.27	33.46
บุกเบิก	10.76	43.54	1.92	8.96	9.03	15.21	8.87	28.90
มรดก	4.82	19.5	11.11	51.84	25.78	43.41	9.90	32.26
พ่อ-แม่ให้ทำฟรี	0.78	3.15	1.58	7.57	0.67	1.13	0.90	2.93
รับจ้าง	0.05	0.2	0.38	1.77	-	-	0.10	0.33
อื่น ๆ	0.41	1.69	1.59	7.43	0.55	0.93	0.65	2.12
รวม	24.71	100	21.43	100.2	59.38	100	30.89	100

ที่มา : จากการสำรวจของโครงการป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

หมายเหตุ : อื่น ๆ หมายถึงเช่าทำประโยชน์ชั่วคราว เป็นต้น

ตาราง 5.2 ประเภทของเอกสารสิทธิ์ในการครอบครองที่ดินของเกษตรกรเฉลี่ยต่อครัวเรือนในแต่ละกลุ่ม.

ประเภทเอกสารสิทธิ์	กลุ่มที่ 1		กลุ่มที่ 2		กลุ่มที่ 3		รวม	
	ไร่	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ
ที่ยังเป็นป่า	1.45	5.87	1.12	5.22	21.19	35.68	5.14	16.75
ไม่มีเอกสารสิทธิ์ใดๆ	4.74	19.18	4.98	23.24	7.32	12.33	5.32	17.33
กมท.5	9.23	37.36	0.40	1.86	24.54	41.33	10.53	34.31
กมท.6	3.65	14.77	2.01	9.38	0.43	0.72	2.74	8.93
สทก.	1.89	7.65	1.63	7.62	-	-	1.48	4.82
ส.ค.1	0.20	0.80	1.67	7.79	4.82	8.12	1.33	4.33
นส.ร	0.62	2.51	4.57	21.33	-	-	1.20	3.91
นส.ร ก	2.93	11.86	0.14	0.65	1.08	1.82	2.08	6.78
โฉนด	-	-	4.54	21.18	-	-	0.80	2.61
ไม่ทราบ	-	-	0.37	1.73	-	-	0.07	0.23
รวม	24.71	100	21.43	100	59.38	100	30.69	100

ที่มา : จากการสำรวจของโครงการป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ตาราง 5.3 การใช้ประโยชน์ในที่ดินที่เกษตรกรครอบครองเฉลี่ยต่อครัวเรือน

การใช้ประโยชน์	กลุ่มที่ 1		กลุ่มที่ 2		กลุ่มที่ 3		รวม	
	ไร่	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ	ไร่	ร้อยละ
ที่อยู่อาศัย	1.45	5.87	1.12	5.22	21.19	35.68	5.14	16.75
ที่ทำการเกษตร	4.74	19.18	4.98	23.24	7.32	12.33	5.32	17.33
ที่ว่างเปล่า	9.23	37.36	0.40	1.86	24.54	41.33	10.53	34.31
รวม	24.71	100	21.48	100	59.38	100	30.69	100

ที่มา : จากการสำรวจของโครงการปทุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ตาราง 5.4 รายได้เงินสด รายจ่ายเงินสด และหนี้สินค้างชำระ
เฉลี่ยต่อครัวเรือนต่อปีในแต่ละกลุ่ม

รายการ	กลุ่มที่ 1		กลุ่มที่ 2		กลุ่มที่ 3		เฉลี่ย	
	บาท	ร้อยละ	บาท	ร้อยละ	บาท	ร้อยละ	บาท	ร้อยละ
รายได้เงินสด	40,986.90	100.00	32,525.59	100.00	38,243.61	100.00	38,941.22	100.00
1.การเกษตร	32,496.21	79.38	25,914.34	79.68	27,818.60	72.73	30,448.13	78.20
พืช	26,641.66	65.08	21,170.84	65.09	25,243.52	66.00	25,410.57	65.26
สัตว์	5,854.55	14.30	4,743.50	14.59	2,575.08	6.73	5,037.56	12.94
2.ขายของป่า	571.51	1.39	9.46	0.03	524.12	1.38	463.25	1.19
3.ขายไม้หรืออ่าวน	783.40	1.92	-	-	263.33	0.68	546.57	1.40
4.รับจ้าง	6,027.90	14.73	6,601.79	20.29	6,730.23	17.60	6,262.21	16.08
5.อื่น ๆ	1,057.88	2.58	-	-	2,907.33	7.61	1,221.05	-
รายจ่ายเงินสด	26,491.17	100.00	19,412.29	100.00	27,495.75	100.00	25,392.74	100.00
1.การเกษตร	7,990.21	30.23	6,338.88	32.65	9,470.78	34.44	7,978.73	31.43
2.ค่าครองชีพ	15,909.36	60.19	9,242.66	47.61	13,672.10	49.72	14,308.19	56.34
3.อื่น ๆ	2,531.60	9.58	3,830.75	19.74	4,352.87	15.81	3,105.82	3.14
หนี้สินค้างชำระ	6,715.93	100.00	4,263.18	-	11,190.67	-	7,129.59	9.09

ที่มา : จากการสำรวจของโครงการป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

หมายเหตุ : อื่น ๆ 1. หมายถึง ค่าขาย ค่าตอบแทน เงินเดือน เป็นต้น

2. หมายถึง ทำบุญ เรี่ยไรพัฒนา สุรา การพนัน และซื้อหวย เป็นต้น

ตาราง 5.5 พื้นที่เพาะปลูกมันสำปะหลัง (พ.ศ.2534)
จำนวนโรงงานมันสำปะหลัง โดยแยกเป็นรายจังหวัด

ลำดับที่	จังหวัด	พื้นที่เพาะปลูกมันสำปะหลัง		จำนวนโรงงาน มันสำปะหลัง	
		ไร่	ร้อยละ	โรงงาน	ร้อยละ
1	นครพนม	71,606	1.23	10	0.46
2	ตากจนคร	157,197	2.70	37	1.71
3	หนองคาย	422,290	7.25	156	7.20
4	อุดรธานี	511,575	8.78	288	13.29
5	เลย	66,815	1.15	5	0.23
6	มุกดาหาร	98,349	1.69	7	0.32
7	ยโสธร	48,901	0.84	15	0.69
8	อุบลราชธานี	127,943	2.20	25	1.15
9	กาฬสินธุ์	455,442	7.82	185	8.54
10	ขอนแก่น	424,084	7.28	212	9.78
11	มหาสารคาม	283,240	4.86	94	4.34
12	ร้อยเอ็ด	216,147	3.71	75	3.46
13	บุรีรัมย์	299,498	5.14	188	8.68
14	ศรีสะเกษ	70,806	1.22	85	3.92
15	สุรินทร์	56,584	0.97	13	0.60
16	ชัยภูมิ	536,137	9.20	105	4.85
17	นครราชสีมา	1,980,930	33.99	667	30.78
รวม		5,827,544	100.00	2,167	100

ที่มา : กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2534.

สถิติการเกษตรของประเทศไทยปีการเพาะปลูก 2533/34 เอกสารสถิติการเกษตรเลขที่ 433

กระทรวงอุตสาหกรรม. สำนักงานปลัดกระทรวงอุตสาหกรรม กองเศรษฐกิจอุตสาหกรรม. ศูนย์เศรษฐกิจอุตสาหกรรมภาคตะวันออกเฉียง, 2534. รายงานการศึกษาแนวทางการพัฒนาอุตสาหกรรมผลิตถัณฑ์มันสำปะหลัง. (ข้อมูลจำนวนโรงงานเมื่อ 31 ธันวาคม 2533)

บทที่ 6

การเปลี่ยนแปลงทาง วัฒนธรรมความเชื่อ

1. กรอบการนำเสนอ

ข้อมูลจากผลการศึกษาป่าชุมชนใน 8 พื้นที่สะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่า วัฒนธรรมความเชื่อ พิธีกรรมและระบบคิดของชาวบ้านที่เกี่ยวกับการจัดการ และการใช้ป่าได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นอันมาก จนกระทั่งบางพื้นที่ระบบอันเป็น คุณลักษณะที่ถือปฏิบัติต่อ ๆ กันมาได้สูญหายจากชุมชนโดยแทบไม่มีผู้ใดกล่าวถึง พร้อม ๆ กันนั้นปรากฏว่าป่าอันอุดมสมบูรณ์ในพื้นที่ก็สูญสลายไปในอัตราส่วนที่ มีความสัมพันธ์ต่อกัน ที่กล่าวนี้มิได้หมายความว่าวัฒนธรรมความเชื่อเป็น สาเหตุโดยตรงที่ทำให้เกิดการสูญสลายนั้น แต่ตรงกันข้ามกลับมีเหตุปัจจัย หลายประการที่มีอิทธิพลทำให้วัฒนธรรมนั้น ๆ เกิดการเปลี่ยนแปลงและการ เปลี่ยนแปลงนี้ส่งผลให้สภาพป่าอยู่ในสถานะถดถอย หนึ่งเหตุปัจจัยเหล่านั้น อาจเป็นเหตุโดยตรงต่อสภาพป่า โดยไม่จำเป็นต้องผ่านกระบวนการการเปลี่ยน แปลงทางวัฒนธรรมก็เป็นได้

ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2500 เป็นต้นมาสภาพป่าใน 8 พื้นที่ได้ถูกบุกเบิกและทำลาย โดยอัตรานั้นได้ขยายตัวอย่างรวดเร็ว เป็นที่น่าสังเกตว่าอัตราการเปลี่ยนแปลงนี้ มีความสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ เทคโนโลยี และระบบการ ศึกษาจากโลกภายนอกเป็นอย่างยิ่ง

2. ความเข้มข้นของวัฒนธรรมความเชื่อเกี่ยวกับป่า

พื้นที่ที่ศึกษาทั้งหมดนั้นแม้ว่าในอดีตเคยเป็นป่าเบญจพรรณ ป่าเต็งรัง ป่าดิบแล้ง ป่าดิบเขา ฯลฯ ตามลักษณะภูมิประเทศและอายุของป่านั้นๆ ต่อมาเมื่อคนได้ทยอยกันเข้าไปอาศัยและทำมาหากิน ก่อให้เกิดวัฒนธรรมความเชื่อและพิธีกรรมอันแสดงออกถึงความเชื่อนั้นเป็นที่เข้าใจว่า ความผูกพันระหว่างชุมชนกับป่าตามวัฒนธรรมความเชื่อในแต่ละพื้นที่จะต้องแตกต่างกัน ความข้อนี้ เป็นจริง หากพยายามจำแนกอายุของป่าชุมชน โดยพิจารณาช่วงเวลาตั้งแต่ช่วงแรกๆ ของการจัดตั้งถิ่นฐานชุมชนที่มีความรู้สึกผูกพันกับป่าค่อนข้างสูงมีอยู่ 4 ชุมชนคือ ชุมชนป่าบ้านแสงภา (เริ่มก่อตั้งชุมชนเมื่อปี พ.ศ.2123) โนนลาน (ปี พ.ศ.2323) ดงขุมคำ (ปี พ.ศ.2438) และดงมะไฟ (ปี พ.ศ.2485) ชุมชนทั้งสี่นี้มีอายุก่อนการเปลี่ยนแปลงเศรษฐกิจครั้งสำคัญของประเทศในช่วงปี พ.ศ. 2500 จึงปรากฏว่ามีเรื่องเล่าและพิธีกรรมที่อิงอยู่กับประเพณีดั้งเดิมอยู่ค่อนข้างมาก ส่วนชุมชนที่เหลือนั้น ชาวบ้านได้พากันทยอยอพยพเข้าไปอยู่ในป่าภายหลังการให้สัมปทานแก่บริษัทเอกชน คือ ชำม่วง (ปี พ.ศ.2514) ภูหลง (ปี พ.ศ.2517) และปะคำ (ประมาณปี พ.ศ.2500) ชุมชนที่มีอายุน้อยนี้เกิดจากการอพยพของคนจากพื้นราบภายในภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งมีความต่างกันในด้านชาติพันธุ์ และวัฒนธรรมความเชื่อ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง วัฒนธรรมที่เกี่ยวกับป่ามีน้อย เพราะความที่เคยอยู่พื้นราบนั่นเอง

วัฒนธรรมความเชื่อในพื้นที่ป่าชุมชนดั้งเดิมมีอยู่หลายอย่าง ซึ่งอาจพบในพื้นที่ที่ใกล้เคียงด้วย ในช่วงแรกๆ ของการก่อตั้งชุมชนนั้น อาจถือว่าความเชื่อเกี่ยวกับป่าเป็นความเชื่อที่บริสุทธิ์ โดยสาระของความเชื่อผูกพันกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์และอภินิหารชาวบ้านได้ใช้หลักความเชื่อ พิธีกรรมวิธีการทำมาหากิน การรักษาตนเอง และวิถีการดำเนินชีวิตทั้งหมด ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าวัฒนธรรมความเชื่อที่ดำรงอยู่ในช่วงเวลานั้นเป็นหลักในการใช้และการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าซึ่งมีตัวอย่างต่อไปนี้

2.1 ความเชื่อเรื่องหินสี่ก้อน

ความเชื่อนี้ได้ถูกสืบทอดมาแต่โบราณกาล คนทั้งหลายพากันประกอบ

พิธีกรรมต่อหินทั้งสี่ ซึ่งตั้งอยู่ในป่าที่บบนภูตีสวนทราย ลักษณะของหินเป็นก้อนโต ตั้งอยู่ 4 มุมของรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ชาวบ้านเชื่อกันว่าหินทั้งหมดไหลพ่นมาจากพื้นดิน การทำบุญประเพณีหิน 4 ก้อนนี้ถือว่าเป็นการสืบทอด ประเพณีที่ทำกันมาแต่โบราณ เป็นการขอให้ฝนตกต้องตามฤดูกาล ชาวปลาลอุดมสมบูรณ์ให้ประชาชนอยู่กันอย่างสงบสุข รวมทั้งขอให้ป้องกันสัตว์และสิ่งมีชีวิตในหมู่บ้านจากภัยอันตรายทั้งหลาย นอกจากนั้นยังเป็นการขอขอบคุณท้าวอารักษ์และเจ้าป่าเจ้าเขาที่ประทานความอุดมสมบูรณ์ และความร่มเย็นเป็นสุขแก่ชุมชน ดังนั้นบริเวณภูตีสวนทรายที่เป็นที่ตั้งของหินสี่ก้อนจึงเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน มีข้อห้ามมิให้ผู้ใดไปถากถางสถานที่ดังกล่าว ในการทำพิธีนั้นชุมชนมิได้ทำทุกปี แต่จะทำทุกช่วง 3 ปี ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “สองปีฮาม สามปีครอบ” โดยจะทำพิธีในเดือน 4 เท่านั้น

2.2 พิธีกรรมในการตัดไม้

ในการตัดไม้เพื่อใช้ในการสร้างบ้านเรือนนั้น ชาวบ้านหลายชุมชนจะมีพิธีกรรมในการตัด กรรมของชุมชนแสงภา ชาวบ้านยึดถือหลักการว่า เมื่อตัดไม้จะต้องให้ไม้ต้นนั้นล้มไปทางทิศตะวันออก ซึ่งเชื่อว่าเป็นทิศทางที่ดี เปรียบเสมือนจะได้ที่อยู่อาศัยที่มีความร่มเย็นเป็นสุข และเจริญรุ่งเรืองในภายภาคหน้า เหมือนแสงอาทิตย์ที่ส่องแสงเจิดจ้าในทิศนี้ นอกจากนั้นจะต้องเป็นต้นไม้ที่ไม่มีเดาวัลย์เกาะเกี่ยว ไม่เช่นนั้นจะถือเป็นฤกษ์ที่ไม่ดีและถ้าต้นไม้โค่นแล้วไปพาดต้นไม้อื่น ไม้ล้มลงดินก็จะไม่เอาต้นไม้ นั้น เป็นต้น

ก่อนการตัดต้นไม้ “แฮก” นี้ ผู้ตัดจะขอไม้จากท้าวอารักษ์ เจ้าปู่เจ้าเขา ด้วยคำพูดก่อน โดยพูดไปในทางที่ดีและจะเอาฝ่ามือตบดิน เพื่อเป็นการบอกแก่ธรณี โดยมักจะพูดว่า “เจ้าปู่ เจ้าย่า เจ้าป่า เจ้าเขา ท้าวอารักษ์ ขอเอาไม้ไปเฮ็ดหอ เฮ็ดเฮือน เอาไปค้าไปคุณ ให้ทำบ้านทำช่องอยู่เย็นเป็นสุข มีความเจริญรุ่งเรืองในการทำมาหากินต่อไปภายหน้า” เป็นต้น

สำหรับบางพื้นที่ เช่น ชุมชนภูเพ็ก จะเลือกตัดไม้ในวันเสาร์และเลือกไม้ที่มีคุณภาพดี ไม้ใช้ไม้ที่มีน้ำขัง ไม้อยู่ริมน้ำ ไม้ล้มทับไม้อื่น ไม้กลวงในและไม้ขาด นอกจากนั้นไม้ที่มีเดาวัลย์ก็จะไม่เอา เพราะถือว่าเป็นไม้ที่มีเจ้าของแล้ว การตัดไม้ดังกล่าวจะตัดติดดิน เพราะไม้ที่อยู่ส่วนล่างจะแข็งทำเสาเรือนได้ ปลูกไม้

กิน มอดไม้เจาะ

ส่วนกรณีของชุมชนโนนลาน ชาวบ้านไม่ยอมเอา “ไม้บก” มาทำบ้าน เพราะเชื่อว่าชื่อไม้ไม่เป็นมงคล ส่วนไม้ง่ามหรือไม้แตกของ ชาวบ้านก็จะไม่เอามาใช้เช่นกัน เพราะเปรียบเทียบกับเหมือนเชิงตะกอน ถ้านำมาทำบ้านเรือนจะรุ่มร้อน อยู่ไม่ร่มเย็น

เมื่อพิจารณาประเพณีการตัดต้นไม้ในหลาย ๆ พื้นที่ก็จะพบว่าประเพณี มักแฝงด้วยอุบายในการเลือกไม้มาใช้งาน ทั้งนี้โดยอุบายนั้นตั้งอยู่บนพื้นฐานของความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรป่า ดังนั้นเมื่อจะตัดไม้มาใช้ทั้งที่ก็ควรตัดต้นไม้ที่มีลักษณะงาม ส่วนต้นที่บิดเบี้ยว แคระ แกร็น ก็ควรปล่อยให้ไว้ในป่า ข้อสรุปนี้อาจพิจารณาจากข้อมูลที่รวบรวมไว้ ซึ่งห้ามนำไม้ที่มีลักษณะต่อไปนี้มาใช้:

1. ไม้ที่ตัดในฤดูฝน	8. ไม้มีโกน (โพรง)
2. ไม้เกิดบนจอมปลวก	9. ปลายไม้เป็นง่ามทางปลา
3. ไม้จมดินฝังอยู่ในหนองน้ำ	10. ไม้มีเครือไม้เกี่ยวขึ้นไปตลอดยอด
4. ไม้ตายยืนหรือไม้ที่ล้มเอง	11. ไม้ใกล้เจ้าปู่ ใกล้ผีเสื้อเมือง
5. ไม้อยู่ในน้ำ	ทรงเมือง
6. ไม้ฟ้าผ่า	12. ไม้ไกลทอ ใกล้ไร่นา
7. ไม้ขอนที่ล้มเอง	13. ไม้เสียดสีกันตั้งอยู่ตลอดเวลา

2.3 พิธีกรรมในการล่าสัตว์

พิธีกรรมในการล่าสัตว์นั้นพบในหลายพื้นที่ ชาวบ้านเชื่อว่าในการออกล่าสัตว์นั้น เมื่อเดินทางเข้าไปในเขตของป่าแล้ว จะต้องระวังคำพูด พูดในสิ่งที่สมควรพูด เพราะเกรงว่าจะทำผิดป่า ซึ่งการผิดป่านั้นอาจทำให้มีอันเป็นไป เช่น หลงป่า ปวดหัวตัวร้อน ปวดท้องอย่างกะทันหัน ตลอดจนจนอาจจะหาอาหารหรือล่าสัตว์ไม่ได้เลย นอกจากต้องพูดในสิ่งที่ดี ๆ แล้ว จะต้องขอความเห็นใจจากเจ้าป่าเจ้าเขาเทวาอารักษ์ทั้งหลาย ไม่ลบหลู่ดูหมิ่น หรือพูดจาหยอกล้อ เมื่อเข้าถึงบริเวณที่จะล่าสัตว์ ก็จะมีคำหามากำพูลเพื่อถวายเจ้าป่าเจ้าเขาเป็นการขออาหาร แล้วจึงทำการล่าสัตว์ ภายหลังจากการล่าสัตว์ จะทำ “ภูตหิ้ง”

โดยร้อยเอาเนื้อสัตว์ที่ล่ามาได้เล็กน้อยแขวนไว้กับต้นไม้ บอกกล่าวและถวายแก่เทวารักษ์ที่คุ้มครองป่าเป็นการตอบแทน หรือถ้ามีการประกอบอาหารในป่านั้นก็จะแต่ง “พาข้าว” ด้วยการทำเป็นกระทงใบไม้ แล้วัญเชิญบรรดาผู้คุ้มครองป่าทั้งหลายมาบริโภค

2.4 ความเชื่อเรื่องการแยกครัวเรือน

ในกรณีของชุมชนดงชุมคำนั้น ก่อนที่คู่แต่งงานจะแยกครัวเรือนไปสร้างบ้านใหม่จะมีประเพณีให้อยู่ดบอยู่เล่าก่อน โดยช่วงที่กำลังอยู่นั้น จะเป็นการเตรียมไม้เพื่อการสร้างบ้านเรือน ชาวบ้านเชื่อว่าการทำเช่นนั้นเป็นกระบวนการผ่านการดำรงชีวิตที่ยากลำบากมาก่อน และเมื่อไปอยู่เรือนใหม่ก็จะมีความสุขสบาย ส่วนกรณีของแสงภา คู่บ่าวสาวที่แต่งงานใหม่ จะต้องอยู่กับครอบครัวเดิม 2-3 ปีก่อน เพื่อจะได้สะสมไม้ไว้ใช้ในการสร้างบ้าน เมื่อได้ไม้ครบแล้วจึงแยกบ้านเรือนออกไป ประเพณีนี้หน้าจะสะท้อนให้เห็นว่า แม้จะมีไม้้อย่างอุดมสมบูรณ์ แต่ก็ต้องเลือกตัดและใช้เวลาสะสมเป็นแรมปี อุบายนี้น่าจะมีผลทำให้เกิดไม้แทนที่ต้นที่ถูกตัด จึงเท่ากับสงวนทรัพยากรป่าไว้ในระยะยาว

2.5 พิธีเซ่นไหว้ปู่ตา

ดอนเจ้าปู่หรือดอนปู่ตา ในชุมชนอีสานถือว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ต้องสักการะ โดยเชื่อว่าปู่ตาจะคอยดูแลทุกข์สุขของทุกคนในหมู่บ้าน และยังช่วยให้ฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาล ดังนั้นในหมู่บ้านที่เป็นชุมชนเก่าจะมีป่าดอนปู่ตาเกิดขึ้นพร้อมกับการตั้งหมู่บ้าน โดยนิยมปลูกศาลไว้ในป่าทึบใกล้หมู่บ้าน ทุกคนในหมู่บ้านเป็นเจ้าของและมีหน้าที่ดูแลรักษา ใครก็ตามที่ละเมิดกฎธรรมเนียมของหมู่บ้านจะต้องยอมรับการปรับโทษ ซึ่งนำโดยผู้ใหญ่บ้านและคณะกรรมการหมู่บ้าน โดยมีพ่อเจ้าหรือจ้่าเป็นผู้ตัดสิน ขจ้่าเป็นเสมือนเชื้อเจ้าตาปู่ เชื้อเจ้าหรือเชื้อจ้่าซึ่งดำรงตำแหน่งสืบทอดกันต่อๆ มาในครอบครัวหรือตระกูลเดียวกัน พิธีเลี้ยงปู่ตาในแต่ละปีมี 2 ครั้ง คือในเดือน 3 ก่อนที่จะตัดต้นไม้หักพินทำไร่เพื่อเป็นการเสี่ยงทายว่าในปีนั้นคนในครอบครัวจะอยู่เย็นเป็นสุขหรือไม่ อีกช่วงคือก่อนการทำนาในเดือน 6 ก็มีพิธีเลี้ยงปู่ตาเช่นกัน ความเชื่อเรื่องปู่ตานี้ ใน

ทางหนึ่งเท่ากับเป็นการรักษาทรัพยากรป่าให้คงสภาพ ขณะเดียวกันสถานที่เช่นนี้เป็นที่สะสมอาหาร เช่น เห็ด ผักป่ารวมทั้งสมุนไพร และไม้เชื้อเพลิง ให้ชาวบ้านได้มีโอกาสใช้ด้วย

ตัวอย่างวัฒนธรรมความเชื่อด้านวัตถุทั้งห้าที่นำเสนอ นั้น ชาวบ้านได้สืบทอดมานาน บางพื้นที่นานกว่า 400 ปี และบางพื้นที่ไม่น้อยกว่า 50 ปี จริงอยู่ วัฒนธรรมและพิธีกรรมประกอบความเชื่อนี้ มีการปรับเปลี่ยนตามกาลเวลาของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมไม่มากนักน้อย อย่างไรก็ตามเมื่อนำมาพิจารณาในสถานการณ์การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และเทคโนโลยีจากโลกภายนอกที่มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมในชุมชนป่าแล้ว น่าจะมีคำถามว่า วัฒนธรรมเหล่านั้นจะถูกกระทบหรือไม่? อย่างไร? อัตราการเปลี่ยนแปลงขนาดใด และการเปลี่ยนแปลงนั้นจะมีผลกระทบต่อสภาพป่าหรือไม่

3. เหตุปัจจัยที่มีผลกระทบต่อวัฒนธรรมความเชื่อ

3.1 การเปลี่ยนทัศนคติการดำรงชีพ

เป็นที่ประจักษ์แล้วว่า นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2500 เป็นต้นมา คนเป็นจำนวนมาก ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งรวมถึงชุมชนบ้านป่าด้วย ได้เปลี่ยนทัศนคติจากการทำมาหากินเพื่อเลี้ยงปากเลี้ยงท้องมาเป็นการทำกินเพื่อความร่ำรวย ดังนั้นเพื่อให้ได้ปริมาณผลผลิตเพิ่มเพื่อจะได้เปลี่ยนมาเป็นทุนดังกล่าว การขยายพื้นที่นั้นจึงเกิดขึ้นอย่างหลีกเลี่ยงไม่พ้น

ชุมชนป่าชำม่วง ในปีที่ก่อตั้งหมู่บ้าน (ปี พ.ศ.2514) มีประชากรอยู่เพียง 7 ครอบครัว อีก 7 ปีต่อมา (พ.ศ.2521) เปลี่ยนเป็น 80 ครอบครัว และในปี พ.ศ. 2524 จำนวนได้เพิ่มขึ้นอย่างมาก คือ รวมแล้วประมาณถึง 104 ครอบครัว อีกตัวอย่างหนึ่งคือ ชุมชนบ้านตาครินทอง ป่าภูหลง ปีที่ตั้งถิ่นฐาน (พ.ศ.2517) มีประชากร 10 ครอบครัว ในปี พ.ศ.2519 เปลี่ยนเป็น 30 ครอบครัว และเพียงอีก 9 ปีต่อมา (พ.ศ.2528) กลายเป็น 130 ครอบครัว ดังนั้นโดยเฉลี่ยแล้วในช่วงเวลา 10 ปี พื้นที่ทั้งสองมีคนอพยพเข้ามาถึง 15 เท่าตัว คนที่อพยพเข้ามาทั้งหมด มีอาชีพที่ต้องใช้พื้นดินสำหรับการทำกินทั้งสิ้น

ข้อมูลที่รวบรวมได้จากคนในพื้นที่สะท้อนให้เห็นความจริงอย่างชัดเจน เช่นที่ป่าดงมะไฟ ในปี พ.ศ.2508 อันเป็นปีที่ทางราชการได้ประกาศพื้นที่เป็นป่าสงวนแห่งชาติ พื้นที่ป่ามีอยู่ถึง 62,000 ไร่ ในช่วงเวลานี้คนอพยพเข้ามาทำกินและนายทุนได้บุกกรุกพื้นที่อย่างหนัก ปรากฏว่าในปี พ.ศ.2525 มีพื้นที่ป่าปรากฏในกรอบแผนที่เดิมเพียง 5,500 ไร่ พื้นที่ที่กลายเป็นที่ทำกินเรียกสวนไร่นาจึงมีอยู่ถึง 56,500 ไร่ หรืออีกนัยหนึ่งในช่วงเวลา 17 ปี พื้นที่ถูกเปลี่ยนแปลงไปปีละ 3,300 ไร่

ประเด็นในที่นี้อยู่ที่ว่า วัฒนธรรมความเชื่อจะลดลงเพราะอิทธิพลของวัฒนธรรมเศรษฐกิจเริ่มแทรกตัวมีบทบาทมากขึ้น หรืออีกนัยหนึ่งคือ ทิศทางการดำรงชีพได้เปลี่ยนแปลงไป เพราะเหตุผลทางเศรษฐกิจ ทั้งๆ ที่ช่วงเวลาดียวกันนั้น วัตถุประสงค์ทางวัฒนธรรมที่เป็นตัวแทนของความเชื่อยังคงดำรงอยู่ ดังกรณีของชุมชนแสงภาอันเป็นที่สถิตของหินศักดิ์สิทธิ์ 4 ก้อน พื้นที่ป่ารอบๆ หินถูกเปลี่ยนเป็นไร่ข้าวโพดอย่างมากมาย รวมทั้งเหตุการณ์ในปี พ.ศ.2529 ที่กำหนดผู้นำสมัยนั้น ได้ร่วมมือกับโรงเลื่อยขนาดใหญ่เพื่อจะแปรสภาพต้นไม้ใหญ่บริเวณภูตีสวนทราย แต่ต้องเผชิญกับการต่อต้านของกลุ่มชาวบ้านพิทักษ์ป่าเสียก่อน หากไม่แล้วต้นไม้จะถูกโค่นอย่างเหลือคณานับ

อีกกรณีหนึ่งคือพื้นที่ป่าโนนลาน อันมีหินจ้อกตั้งอยู่ หินนี้เชื่อกันว่าศักดิ์สิทธิ์และจะลงโทษผู้ทำผิดกฎป่า แต่ในปัจจุบัน หินก้อนนั้นก็ถูกรถขนดินขนาดใหญ่เคลื่อนออกจากพื้นที่ เพราะผู้นำเก่ากับนายทุนภายนอกได้ร่วมกันขนดินลูกรังบริเวณนั้นออกขาย การกระทำดังนี้มีผลกระทบต่อความรู้สึกของชาวบ้าน แต่ขณะเดียวกันก็พิสูจน์ให้ชาวบ้านในพื้นที่นั้นและพื้นที่ใกล้เคียงเชื่อว่าหินได้คลายความศักดิ์สิทธิ์แล้ว ผลก็คือ พื้นที่ป่าถูกบุกเบิกอย่างรวดเร็ว (16,060 ไร่ ในปี พ.ศ. 2514 เหลือเพียง 1,000 ไร่ในปี พ.ศ.2529)

ดังนั้น การเปลี่ยนทิศทางการดำรงชีพด้วยเหตุผลทางเศรษฐกิจ ได้เกิดผลลบแก่วัฒนธรรมความเชื่อ ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้พื้นที่ป่าลดลง

3.2 วิธีการพัฒนาของรัฐ

นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2504 เป็นต้นมา รัฐบาลได้ประกาศเจตนารมณ์ในการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศ เพื่อขยายเป็นประเทศที่พัฒนาทางอุตสาหกรรม

ประเทศหนึ่งในภูมิภาคนี้ ขณะเดียวกันได้ให้ความเห็นใจต่อภาคชนบทในฐานะที่มีประชากรและพื้นที่การผลิตทางเกษตรกรรม จึงไม่อาจละเลยได้ ในช่วงปี พ.ศ.2525 อันถือเป็นช่วงเริ่มต้นของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 5 รัฐบาลได้เน้นการพัฒนาชนบท อย่างไรก็ดี นโยบาย มาตรการ และวิธีการพัฒนาของรัฐนั้น ช่วยเสริมสร้างรายได้ให้แก่ประชากรชนบทในช่วงแรกๆ แต่แล้วก็กลับเป็นตัวสร้างปัญหาแก่ทรัพยากรธรรมชาติในชนบท โดยเฉพาะอย่างยิ่งป่า ทั้งนี้อาจเนื่องจากเหตุหลายประการ เช่น เหตุประการหนึ่งคือ การวางแผนและการปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่รัฐไม่ได้เคารพในทรัพยากรอันควรอยู่ในความรับผิดชอบของชาวบ้าน ทั้งยังไม่เชื่อถือในระบบคิดและระบบความเชื่อของกลุ่มคนเป้าหมาย

ข้อมูลในระดับพื้นที่สะท้อนให้เห็นความจริงดังกล่าวนั้น กล่าวคือ รัฐบาลได้บุกเบิกพื้นที่ป่าดงมะไฟ (พ.ศ.2520) และป่าดงชุมคำ (พ.ศ.2530) แห่งละหลายพันไร่ เพื่อทำโครงการปลูกสร้างสวนป่ายุคาลิปตัส ทั้ง ๆ ที่ป่าทั้งสองนี้ ชาวบ้านในพื้นที่เชื่อว่าเต็มไปด้วยเทวอารักษ์และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเขตป่าดอนปู่ตา ดังที่ได้เสนอนกรณีศึกษาในตอนต้น ชำรายยิ่งกว่านั้นอีกคือ มีตัวอย่างมากมายที่สะท้อนให้เห็นถึงความมั่งง่ายและการรู้เท่าไม่ถึง การของทางราชการที่มุ่งใช้ไม้และที่ดินในดอนปู่ตาเพื่อสนับสนุนแผนปฏิบัติงานพัฒนาของทางราชการ เช่น ใช้พื้นที่ดอนปู่ตาสร้างถนนเข้าหมู่บ้าน เพราะพื้นที่ส่วนอื่นถูกครอบครองหมดแล้ว จากนั้นยังต้องตั้งเสาไฟเข้าริมถนน ทำให้ต้องตัดต้นไม้ใหญ่ที่ขวางทางเดินของสายไฟ ในหลายกรณีนั้นการสร้างถาวรวัตถุในหมู่บ้าน เช่น ศาลากลางบ้าน ที่อ่านหนังสือพิมพ์ สะพานข้ามห้วย รั้วบ้านสำหรับการประกวด เป็นต้น ก็ใช้ไม้ในดอนปู่ตา เนื่องจากต้นไม้ที่อื่นแทบไม่หลงเหลือแล้ว

วิธีการทำงานพัฒนาของรัฐส่งผลคล้ายกับอิทธิพลทางเศรษฐกิจของโลกภายนอกที่มีต่อชุมชน กล่าวคือ ในช่วงปฏิบัติการเปิดพื้นที่นั้น ได้รับการต่อต้านและวิพากษ์วิจารณ์จากชาวบ้านอย่างมาก ชาวบ้านได้สะท้อนความรู้สึกออกมาว่า สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่พวกเขาเชื่อมาโดยตลอดได้ถูกลบหลู่ด้วยอาการไม่ยำเกรงเลย อย่างไรก็ดีตามปรากฏในระยะเวลาต่อมาว่า พื้นที่รอบ ๆ สิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นอันมาก ถูกบุกเบิกตามแบบอย่างของรัฐบาล พิธีกรรมทางความเชื่อผีปู่ตา แม้จะยังคงดำรง

อยู่ แต่ระดับความเชื่อลดลง

3.3 การปะทะสังสรรค์กับโลกภายนอก

ผู้คนจำนวนมากในป่าชุมชนก็คล้ายกับคนในพื้นที่ราบอื่นๆ ในภาคอีสาน ที่มีโอกาสสัมผัสกับโลกภายนอกในรูปของการเดินทางเข้าเมืองขนาดใหญ่เพื่อติดต่อธุรกิจ การขายผลผลิตทางเกษตรกรรม และในรูปของสื่อทางโทรทัศน์ วิทยุ หนังสือพิมพ์ รวมถึงการที่เจ้าหน้าที่ของรัฐและพ่อค้าเดินทางเข้ามาติดต่อกับพวกเขาในหมู่บ้าน ในกระบวนการปะทะสังสรรค์นี้ มีอยู่เรื่องหนึ่งที่คนภาคชนบทมีความนับใจในการเรียนรู้และเลียนแบบเป็นวิถีชีวิตของตนนั่นคือ วัฒนธรรมของคนเมือง นับตั้งแต่รสนิยม การบริโภค การใช้จ่าย การแต่งกาย การอยู่อาศัย และโครงสร้างของครอบครัว

ในเรื่องรสนิยมการบริโภคและการใช้จ่าย แม้จะมีเหตุปัจจัยหลายประการที่อาจช่วยอธิบายพฤติกรรมการดื่มสุราของสังคมป่าชุมชน ในสภาพที่เป็นจริงนั้นพฤติกรรมการดื่มสุราในสังคมเมืองและสังคมป่าอาจเหมือนกัน แต่ในสังคมป่าบางแห่ง พฤติกรรมนี้ก็ไปชดักกับวัฒนธรรมความเชื่อ ดังกรณีของชุมชนบ้านแสงภาที่ชาวบ้านพากันหยุดทำมาหากินในวันโกนและวันพระเพื่อเข้าวัดและสำรวจตัวเองเพื่อความเป็นพลเมืองดีของสังคม ในปัจจุบันแม้ประเพณีนี้ยังคงดำรงอยู่ แต่วันหยุดนั้นถูกใช้เป็นช่วงเวลาดื่มสุรา เพื่อการสังสรรค์กันมากกว่า อีกตัวอย่างหนึ่งคือ ประเพณีปฏิบัติต่อนันต์ศักดิ์สิทธิ์ 4 ก้อนที่บนป่าภูตีสวนทราย ดังได้กล่าวแล้วว่าชาวบ้านผู้ถือปฏิบัติจะต้องสำรวจมอริยาบพด้วยการไม่พูดจาระหว่างพิธีกรรม รวมทั้งต้องไม่นำเครื่องคองของมาเช่นไหว้ แต่ปัจจุบันปรากฏว่ามีการนำเครื่องเล่นดนตรีและสุราเข้าไปผสมในพิธี ซึ่งทั้งหมดนี้สะท้อนให้เห็นว่าวัฒนธรรมความเชื่อดั้งเดิมเริ่มเสื่อมคลายแล้ว

ความเชื่อเรื่องการแยกครอบครัวในป่าชุมชนหลายป่า ที่ว่าคู่แต่งงานใหม่จะต้องอยู่ตบอยู่เล่า หรืออยู่บ้านพ่อตาแม่ยายสัก 2-3 ปีก่อน อีกทั้งความเชื่อเรื่องการละเว้นตัดไม้ต้องห้าม 14 ลักษณะนั้น กำลังคลอนแคลนอย่างหนัก ทั้งนี้เพราะจำนวนประชากรในป่าได้เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว (โดยการอพยพเข้าและอัตราการเกิดของประชากร) อีกทั้งการพยายามดำรงสถานภาพของครอบครัว

เดียวกันที่เห็นอยู่ทั่วไปในสังคมเมือง ในปัจจุบันนี้จะมีครอบครัวใหม่ที่เป็นครอบครัวเดี่ยวเกิดขึ้นในพื้นที่ป่าชุมชนอย่างมาก ภายใต้อาณัติของกรมที่ดินนี้ คงมีคนจำนวนน้อยที่ยังตระหนักถึงระบบความเชื่อแบบดั้งเดิม ทั้งนี้เพราะความต้องการใช้ไม้เพิ่มขึ้นนั่นเอง

4. การปรับตัวทางวัฒนธรรมของป่าชุมชน

คนสังคมภายนอกป่าชุมชนมักลงความเห็นไว้ในสถานการณ์ที่หน่วยงานของรัฐได้ใช้มาตรการบางประการ เช่น โครงการจัดที่ทำกินให้แก่ราษฎรผู้ยากไร้ในเขตป่าสงวนเสื่อมโทรม(คจก.) ในพื้นที่ป่าหลายป่า ทำให้ชาวบ้านบางพื้นที่แสวงหาทางออกเพื่อแก้ปัญหาแก่ตนเอง ในความเป็นจริงนั้น แม้ในบางพื้นที่จะยังไม่มีมาตรการของรัฐ ชาวบ้านจำนวนมากก็เริ่มตระหนักแล้วว่า ชุมชนเองจะต้องหาแนวทางแก้ปัญหา ไม่ใช่เพียงแค่คอยรับสถานการณ์และการปฏิบัติงานของรัฐ พวกเขาเริ่มตั้งคำถามว่า ลูกหลานจะสามารถดำรงชีพได้หรือไม่เมื่อป่าเริ่มหมดสภาพไปอย่างรวดเร็ว เพื่อตอบคำถามนี้ชาวบ้านหลายพื้นที่พยายามแสวงหาคำตอบและปฏิบัติการเท่าที่จะทำได้ โดยแนวทางต่าง ๆ นั้น อาจไม่เป็นที่ล่วงรู้ของคนภายนอกก็ได้ แนวทางปฏิบัติเท่าที่รวบรวมได้มีดังนี้

4.1 การบวชต้นไม้

โดยนิมนต์พระสงฆ์มาทำพิธีบวชต้นไม้ใหญ่ ในพิธีนั้นจะห่มต้นไม้ด้วยผ้าเหลืองด้วยมีคติความเชื่อที่ว่าเจ้าป่าอารักษ์จะสถิตอยู่ที่ต้นไม้ใหญ่ ดังนั้นการห่มผ้าจึงไม่ได้มีความประสงค์จะห่มต้นไม้โดยตรง แต่ถือเป็นการห่มเทวดาเพื่อช่วยรักษาต้นไม้เหล่านั้นไว้ การบวชต้นไม้ที่ทำกันมากมีในป่าชุมชนปะคำและภูหลวง

4.2 การกำหนดระเบียบข้อบังคับของชุมชนว่าด้วยการรักษาป่า

โดยทางหมู่บ้านได้ตราไว้เป็นลายลักษณ์อักษรผ่านที่ประชุมของหมู่บ้าน ดังกรณีของป่าชุมชนปะคำ ปรากฏไว้ว่า

ข้อ 1 ยิงปืนปรับ 100 บาทต่อนัด

- ข้อ 2 ขโมยไม้ปรับไม่เกิน 400 บาทต่อต้น
- ข้อ 3 ขโมยสิ่งของปรับ 2 เท่าของราคาของ
- ข้อ 4 ทำร้ายร่างกายปรับ 500 บาท และต้องจ่ายค่ารักษาพยาบาล
แก่ผู้ถูกทำร้ายด้วย
- ข้อ 5 ค่าทอผู้อื่นปรับ 200 บาท
- ข้อ 6 แจ้งความเท็จปรับ 200 บาท
- ข้อ 7 ชาติประมุขจะตักเตือน

ในกรณีของป่าในดอนปู่ตานั้น ขนาดของป่าได้ลดลง เพราะความเชื่อเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในป่ามีน้อยลง ดังจะเห็นได้ว่าไม่ในป่าบริเวณดอนปู่ตาทั้งไม้ขอนนอนไพร และไม้สีชีวิตจะถูกนำมาใช้โดยไม่มี การขออนุญาตเจ้าปู่ ทั้งเหตุอันเป็นไปต่างๆ สำหรับผู้ฝ่าฝืนก็ไม่ค่อยปรากฏเด่นชัด ขณะเดียวกันชุมชนยังเห็นความสำคัญของป่าจึงได้ปรับกลไกทางสังคมให้สอดคล้องกับบทบาทของปู่ตาดังกรณีของป่าดงมะไฟ เมื่อมีการตัดต้นไม้ขนาดใดๆ ก็ตาม ผู้ใหญ่บ้านจะเรียกประชุมลูกบ้าน โดยข่าจะเข้าพิธีทรงและเป็นประธานในพิธีตัดสินความกรรมากรหมู่บ้านจะทำหน้าที่เสมือนลูกขุนพิจารณาความผิดนั้นตามระเบียบว่าด้วยการฝ่าฝืนการใช้ไม้จากดอนปู่ตา การตัดสินถือว่าเป็นที่สุดคือ ผู้กระทำผิดต้องยอมรับผิดและปฏิบัติตามบทลงโทษนั้น

บทลงโทษที่ชัดเจนเช่น (1) ถ้ายิงสัตว์ด้วยปืนในดอนปู่ตา ไม่ว่าจะยิงถูกหรือไม่จะถูกปรับนับละ 500 บาท (2) หากนำต้นไม้ประเภทล้มหมอนนอนไพรออกจากพื้นที่จะต้องจ่ายค่าปรับ(ต้นละ) ตามที่คณะลูกขุนเห็นต้องกัน และนำเงินค่าปรับเข้าวัดเป็นเงินกองกลางของหมู่บ้าน และ (3) ถ้าจุดไฟเผาหรือตัดต้นไม้ขนาดเท่าแขนจะถูกปรับต้นละ 500 บาท ถ้าต้นขนาดใหญ่ก็ขึ้นอยู่กับดุลพินิจของคณะลูกขุน และให้นำเงินค่าปรับเข้าวัดเช่นกัน

4.3 การตั้งองค์กรชุมชนเพื่อพิทักษ์ป่า

ป่าชุมชนในบางพื้นที่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งป่าชุมชนที่มีสำนักสงฆ์อยู่ เช่น ป่าภูหลง ป่าปะคำ และป่าขาม่วง วัดจะเป็นสถานที่ชุมนุมความคิดและกิจกรรมการอนุรักษ์ เช่น การจัดตั้งกลุ่มพุทธเกษตร กลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากร องค์กรพิทักษ์ป่าของชาวบ้าน การออกตรวจป่าของกลุ่ม รวมทั้งการนำข้อมูลการ

บุกรุกป่าออกแก่ผู้นำชาวบ้านและหน่วยงานราชการ มีการประยุกต์พิธีกรรมทางศาสนามาใช้ เช่น การบวชต้นไม้และการต่ออายุต้นไม้ นอกจากนี้วัดยังเป็นสถานที่ชุมนุม ความคิดและประสบการณ์เพื่อการจัดการและการใช้ทรัพยากรป่า เช่น การร่วมคิด ออกกฎ ระเบียบ และข้อบังคับการใช้ไม้ สมุนไพรและอาหารในป่า

4.4 การประชุมเพื่อรับรู้สถานการณ์

โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พื้นที่ที่มีปัญหาโครงการ คจก. และพื้นที่ที่โครงการนี้ จะเข้าปฏิบัติงานในอนาคตอันใกล้ ชาวบ้านจะเข้าร่วมประชุมโดยพร้อมเพรียง และพยายามกำหนดกิจกรรมการพัฒนา การอนุรักษ์ป่า ซึ่งรวมทั้งการกำหนดเขตพื้นที่ทำกิน พื้นที่ป่าฟื้นฟูสภาพ พื้นที่แหล่งต้นน้ำลำธาร และพื้นที่ประกอบพิธีทางความเชื่อ

5. บทสรุปป่าชุมชน

ภายใต้การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมความเชื่อ

ตัวอย่างของกิจกรรมข้างต้นนั้น แม้ชาวบ้านจะร่วมกันปฏิบัติอย่างแข็งขันเพื่อคงไว้ซึ่งสถานภาพของตนเองในการดำรงชีพในป่าชุมชนและเพื่อการสงวนทรัพยากรป่า ซึ่งชาวบ้านเองต่างก็ตระหนักว่าหากละเลยก็เท่ากับเป็นการทำลายตนเองและอนาคตของลูกหลาน แต่คำถามยังคงมีว่า กิจกรรมเหล่านั้นจะช่วยให้พื้นที่มีสภาพป่าชุมชนต่อไปได้หรือไม่ ทั้งนี้เพราะขณะที่กลุ่มชาวบ้านได้พร้อมใจกันปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมทางความเชื่ออยู่นั้น ผู้มีอิทธิพลภายนอก ซึ่งรวมถึงเจ้าหน้าที่ของรัฐทั้งฝ่ายพัฒนา ฝ่ายปกครอง ฝ่ายทหาร และพ่อค้านายทุนทั้งหลาย ได้ปฏิบัติการเพื่อให้ได้มาซึ่งไม้และที่ดินขนาดมหึมา โดยมิได้เคารพต่อกฎ ระเบียบ และกติกาของชุมชนเลย ส่วนชาวบ้านนั้นเนื่องจากตระหนักว่าทางบ้านเมืองได้ตราหน้าว่าเป็นผู้ทำผิดกฎหมายเพราะเข้ามาอาศัยอยู่ในพื้นที่ป่าสงวนแห่งชาติ จึงไม่อยู่ในฐานะที่จะตอบโต้ ไม่ว่าจะใช้มาตรการใดๆ จะอยู่ในชั้นที่เสียเปรียบเสมอ

บทที่ 7

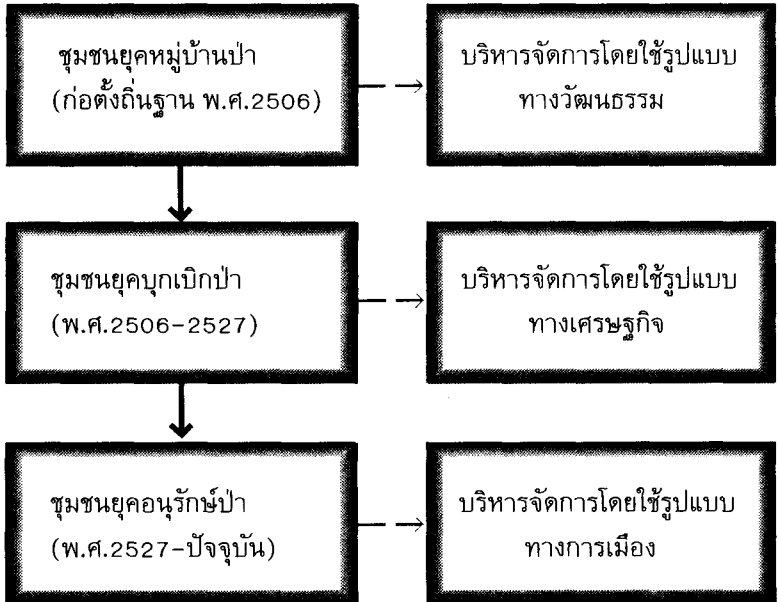
การปรับตัวทางสังคม เพื่อการบริหาร และการจัดการทรัพยากร

ในการปรับตัวทางสังคมเพื่อการบริหารและการจัดการทรัพยากรของชุมชนนั้น ผลจากการศึกษาทั้ง 8 กรณีศึกษาพบว่า ชุมชนมีความสามารถในการจัดการทรัพยากรของชุมชนได้ด้วยตนเอง ดังนั้น ในส่วนนี้จะนำเสนอให้เห็นถึงรูปแบบของการบริหารจัดการทรัพยากร องค์การในการบริหารจัดการทรัพยากร ความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากร และประเด็นสำคัญที่ได้จากการศึกษา ซึ่งจะนำไปสู่การพัฒนาเป็นแนวนโยบายในการจัดการทรัพยากรป่าชุมชนต่อไป ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1. รูปแบบการบริหารจัดการทรัพยากรป่าชุมชน

โครงสร้างการบริหารการจัดการทรัพยากรป่าชุมชนของชุมชนต่างๆ มีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการบริหาร จากรูปแบบที่อิงอยู่กับระบบวัฒนธรรม ในยุคแรกๆ ของการก่อตั้งถิ่นฐาน มาสู่ระบบบริหารจัดการที่อิงอยู่กับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจในยุคบุกเบิกป่า จนกระทั่งพัฒนามาสู่ระบบบริหารจัดการที่เป็นขบวนการต่อสู้เรียกร้องทางการเมือง เพื่อพิทักษ์ผลประโยชน์ของชุมชนดังเช่นในปัจจุบันดังแผนภาพ 7.1

แผนภาพ 7.1 พัฒนาการของการบริหารจัดการทรัพยากร

จากแผนภาพจะเห็นว่าในยุคที่ชุมชนยังเป็นชุมชนบ้านป่าในช่วงก่อนปี พ.ศ.2506 นั้น การติดต่อกับโลกภายนอกมีน้อย ชุมชนจึงพึ่งพิงตนเองเป็นหลัก การบริหารจัดการในชุมชนอาศัยรูปแบบความสัมพันธ์ในเชิงวัฒนธรรมเป็นสำคัญ โดยเฉพาะระบบเครือญาติและระบบอาวุโส อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากพิชชา-ณิश्य์เริ่มเข้ามาสู่ชุมชนหลังปี พ.ศ.2506 เป็นต้นมา ชุมชนต้องแสวงหาพื้นที่เพื่อการเพาะปลูกพืชพาณิชย์ในบริเวณป่าที่เหลืออยู่รอบๆ ชุมชน หรือบางชุมชนก็โยกย้ายครอบครัวไปบุกเบิกพื้นที่ใหม่ ทำให้การบุกเบิกป่าเป็นไปอย่างสูง การบริหารจัดการทรัพยากรในยุคนี้จึงต้องอาศัยความสัมพันธ์ในเชิงเศรษฐกิจ มาจัดการกับทรัพยากร แต่ภายหลังจากปี พ.ศ.2527 เป็นต้นมา เมื่อพื้นที่ป่า ถูกบุกเบิกมาก ทางราชการเริ่มมีมาตรการเข้มงวดในการอนุรักษ์ป่า ชุมชนจึงต้องรวมตัวกันเพื่อต่อสู้ ประกอบกับชุมชนบางส่วนเริ่มมีความคิดตระหนักรู้ถึงความสำคัญของการที่ป่าถูกทำลาย จึงก่อให้เกิดการรวมตัวกันเป็นองค์กรใน

ชุมชนเพื่อต่อสู้เรื่องพื้นที่ทำกินและดำเนินการป้องกันและอนุรักษ์ป่าไปพร้อมกัน ดังนั้น รูปแบบการบริหารจัดการทรัพยากรในยุคนี้นี้จึงต้องอาศัยรูปแบบของการก่อตัวเป็นขบวนการต่อสู้ทางการเมืองเป็นหลัก สำหรับรายละเอียดของการบริหารจัดการทรัพยากรแต่ละรูปแบบนั้น จะเสนอให้เห็นถึงกรณีตัวอย่างการบริหารจัดการ โครงสร้างอำนาจในการบริหาร และกระบวนการบริหารที่เป็นอยู่ในแต่ละรูปแบบดังต่อไปนี้

1.1 รูปแบบการบริหารจัดการทรัพยากรที่อิงอยู่กับระบบวัฒนธรรมและความเชื่อ (Cultural based model)

การบริหารจัดการทรัพยากรที่อิงอยู่กับระบบวัฒนธรรมและความเชื่อเป็นการบริหารจัดการทรัพยากรในยุคของการก่อตั้งถิ่นฐาน ซึ่งชุมชนยังมีความผูกพันกันในทางเครือญาติสูง ทรัพยากรธรรมชาติยังมีค่อนข้างมาก ความขัดแย้งในการใช้ทรัพยากรมีไม่มากนัก วิถีชีวิตและการทำมาหากินผูกพันกับความเชื่อและประเพณีต่างๆ ประกอบกับการติดต่อกับโลกภายนอกมีน้อย ความต้องการพึ่งพิงตนเอง และช่วยเหลือกันเองในชุมชนจึงมีอยู่สูง ทำให้ระบบการบริหารจัดการทรัพยากรต้องผูกพันอยู่กับกลุ่มผู้นำซึ่งเป็นกลุ่มอาวุโสของชุมชน รูปแบบการบริหารจัดการทรัพยากรลักษณะนี้ จะเห็นได้จากชุมชนแสงภา ดงชุมคำ และดงมะไฟ ซึ่งเป็นชุมชนป่าดั้งเดิมมีอายุนับ 50-100 ปีขึ้นไป ดังกรณีตัวอย่างในแต่ละพื้นที่ดังนี้

ก) **กรณีการจัดการของชุมชนแสงภา** ในกรณีของชุมชนแสงภา เนื่องจากเป็นชุมชนที่ก่อตั้งมานานแล้ว โครงสร้างอำนาจภายในชุมชนได้รับการพัฒนาค่อนข้างลงตัว จากกรที่กลุ่มตระกูลที่สำคัญๆ ของชุมชน 7 ตระกูล ที่ผลัดเปลี่ยนกันขึ้นมาเป็นผู้นำที่เป็นทางการของชุมชน โครงสร้างอำนาจในส่วนกลุ่มผู้นำนี้จะทำหน้าที่เป็นตัวกลางในการจัดการทรัพยากรของชุมชน โดยมีชุมชนเป็นฐานรองรับ ซึ่งระบบการจัดการทรัพยากรในชุมชนมักจะดำเนินการในรูปของกระบวนการประชาธิปไตยที่จะต้องถามความเห็นชอบจากที่ประชุมหมู่บ้านก่อน โดยที่กลุ่มผู้นำไม่มีอำนาจในการตัดสินใจเรื่องที่สำคัญๆ โดยพลการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งถ้าเป็นกิจกรรมที่ต้องการความร่วมมือจากชุมชน

นอกจากนี้ภายในชุมชนยังมีกลุ่มซึ่งทำหน้าที่เฉพาะอย่าง เช่น กลุ่มผู้

อาวุโส ซึ่งมักจะมีกิจกรรมทางบุญประเพณี หรือกลุ่มเหมืองฝาย ซึ่งจะมีกิจกรรมเฉพาะที่เกี่ยวข้องกับภารกิจของกลุ่มเหล่านั้น อย่างไรก็ตาม กลุ่มรองเหล่านี้ก็ยังคงมีความสัมพันธ์กับโครงสร้างอำนาจใหญ่ภายในชุมชนอยู่ รูปแบบของการจัดการทรัพยากรของชุมชนแสงภามี อาทิเช่น

1) การอนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธาร ในยุคชุมชนหมู่บ้านป่า ชุมชนแสงภามีการอนุรักษ์ป่าที่เป็นต้นน้ำลำธารโดยผ่านกระบวนการกลุ่มผู้นำของชุมชน วิธีการที่ชาวบ้านดำเนินการ คือ ชาวชุมชนเสนอต่อที่ประชุมหมู่บ้านให้มีการอนุรักษ์ป่าที่เป็นต้นน้ำลำธาร โดยชุมชนจะร่วมกันดูแลรักษา ส่วนการอนุรักษ์อีกแบบหนึ่งก็คือเจ้าของที่นาหรือไร้ที่อยู่ใกล้แหล่งต้นน้ำลำธาร อาจเห็นว่าพื้นที่ป่าที่เหลือนอยู่เป็นส่วนสำคัญในการอนุรักษ์ต้นน้ำลำธาร ก็จะนำเรื่องเสนอต่อที่ประชุมหมู่บ้านเพื่อขออนุรักษ์ป่าส่วนนี้ไว้ และเมื่อเห็นชอบก็จะมีการประกาศให้ชาวบ้านรู้โดยทั่วถึงกันว่าป่าบริเวณใดเป็นแหล่งอนุรักษ์ โดยเจ้าของพื้นที่ใกล้บริเวณนั้นจะเป็นผู้คอยดูแลรักษาป่าส่วนนี้ไว้มิให้ผู้ใดไปทำลาย จากรูปแบบแนวคิดดังกล่าวเห็นได้ว่าการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธารเป็นบทบาทร่วมกันของชุมชน

2) การกำหนดพื้นที่ป่าใช้สอย ชุมชนแสงภาได้มีกฎเกณฑ์มาตั้งแต่โบราณว่าบริเวณภูแท่แล้หรือภูป่าซางซึ่งมีต้นไม้หนาแน่นและพื้นที่เป็นบริเวณลาดชันไม่เหมาะแก่การเพาะปลูกนั้น ชุมชนประกาศหวงห้ามมิให้ราษฎรเข้าไปบุกรุกถากถางเพื่อทำไร่นา เพราะชุมชนจะอนุรักษ์ป่าบริเวณนี้ไว้เพื่อให้ชุมชนได้นำไม้ไปใช้สอยในการต่อเติมซ่อมแซมที่อยู่อาศัยและก่อสร้างบ้านเรือนสำหรับครอบครัวใหม่ ซึ่งการดำเนินการขอไม้ใช้สอยต้องขออนุญาตจากกลุ่มผู้นำด้วย

3) การจัดการเหมือง ชุมชนมีเหมืองฝายอยู่ 6 แห่ง แต่ละแห่งมีสมาชิกระหว่าง 20-60 ครอบครัว โดยมียายเหมืองทำหน้าที่เป็นหัวหน้า แต่ละปีก่อนฤดูทำนา เหมืองจะตื่นเงิน นายเหมืองจะเป็นผู้บอกกล่าวให้สมาชิกของเหมืองไปช่วยกันขุดลอกเหมือง การบอกกล่าวจะใช้วิธีการตีฆ้อง เพื่อให้สมาชิกรู้ว่าวันรุ่งขึ้นต้องไปขุดลอกเหมืองแล้ว การขุดลอกเหมืองนี้ปรากฏว่าทุกครัวเรือนที่เป็นสมาชิกได้ร่วมกันไปขุดลอก เพราะถือเป็นภาระหน้าที่ร่วมกันตามที่ได้ตกลงกันไว้ นายเหมืองจะต้องเป็นคนที่มีบารมีและสมาชิกในชุมชนให้การยอมรับ ปฏิบัติหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายจากสมาชิกโดยไม่ได้รับค่าตอบแทนใดๆ แก่นายเหมือง ในการจัดสรรน้ำแก่ผู้ใช้ประโยชน์ ผู้ที่อยู่ใกล้เหมืองจะได้

ประโยชน์ก่อน หลังจากนั้นคนที่มิที่ถัดออกไปก็จะได้ประโยชน์ตามกันมาเป็นลำดับ อย่างไรก็ตามการใช้ประโยชน์จากน้ำดังกล่าวก็ไม่ได้ก่อให้เกิดความขัดแย้งกัน เพราะปริมาณของน้ำค่อนข้างเพียงพอต่อพื้นที่นาของสมาชิก ซึ่งแต่ละรายก็มีเพียง 2-3 ไร่เท่านั้น การดำเนินการขององค์กรเหมืองฝายนี้เป็นการดำเนินการโดยชุมชน โดยที่ไม่มีองค์กรของรัฐเข้ามายุ่งเกี่ยวแต่อย่างใด

ข) **กรณีการจัดการทรัพยากรของดงขุมคำ** กลุ่มโครงสร้างอำนาจในชุมชนป่าดงขุมคำ เกิดขึ้นจากกลุ่มนายพรานที่เข้ามาช่วงแรกอพยพถิ่นฐานจากที่ลุ่มมาตั้งในที่เนินสูง ซึ่งมี 2 ครัวเรือนที่เป็นเครือญาติกัน และต่อมาเมื่อมีการตั้งหมู่บ้านแล้วผู้ใหญ่บ้านก็เป็นกลุ่มที่สืบทอดอำนาจของตระกูลที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในช่วงแรก

รูปแบบการจัดการทรัพยากรของชุมชนมีหลายรูปแบบคือ

1) การขอไม้สร้างวัด ได้มีการขออนุญาตตัดไม้จากชุมชนเพื่อการสร้างวัด

2) การคัดค้านการใช้ทรัพยากรของชุมชน กลุ่มกรรมการชุมชนได้เคยคัดค้านการขนหินของนายทุนนอกหมู่บ้าน

3) การใช้พื้นที่ป่า ชุมชนยินยอมให้มีการใช้โดยเสรี แต่ห้ามตัดไม้ใหญ่พื้นที่ให้ใช้เฉพาะการทำนาเท่านั้น นอกจากนี้ป่ายังเป็นสถานที่ปล่อยวัว-ควายประมาณ 50-80 ตัว และห้ามตัดไม้ริมแม่น้ำ

4) การวางกฎเกณฑ์และแก้ปัญหาความขัดแย้ง จะมีกลุ่มผู้อาวุโสคอยชี้แนะแนวทางดำเนินการ เช่น ชีเขตที่กำหนดไว้ หรือทำหน้าที่ในการจัดสรรพื้นที่ทำกินด้วย

ค) **กรณีการจัดระบบทรัพยากรดงมะไฟ** การวางระบบบริหารทรัพยากรของชุมชนดงมะไฟเกิดจากกลุ่มผู้นำที่เป็นทางการ ซึ่งส่วนใหญ่เป็นผู้บุกเบิกก่อตั้งชุมชน กลุ่มนำเหล่านี้จะกำหนดพื้นที่ปลูกบ้านและจัดสรรที่ดินสำหรับเป็นที่อยู่อาศัยให้ครอบครัวละ 1 ไร่ และช่วยกันติดตามดูแลด้วย ส่วนพื้นที่ทำกินนั้นขึ้นอยู่กับความสามารถของแต่ละครอบครัวในการบุกเบิกพื้นที่ นอกจากนี้กลุ่มผู้นำได้กำหนดเขตของดอนปู่ตาและป่าช้าของชุมชนไว้ พื้นที่ป่าแห่งนี้ส่วนใหญ่ผ่านการให้สัมปทานไม้มาก่อน

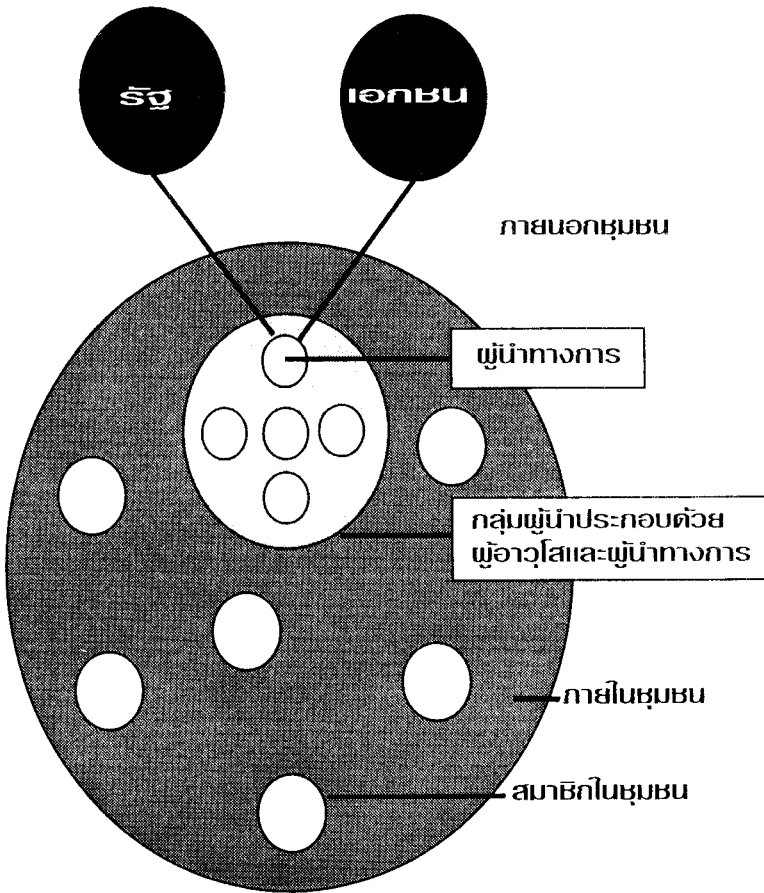
การใช้ประโยชน์จากไม้ ชุมชนมีการใช้ประโยชน์จากต้นยาง โดยการทำน้ำ

มันยาง นอกจากนี้จะมีพิธีกรรมการเลี้ยงปู่ตา ซึ่งข่าจะเป็นผู้นำสำคัญในการจัดการเกี่ยวกับทรัพยากรป่า โดยเฉพาะตอนปู่ตา

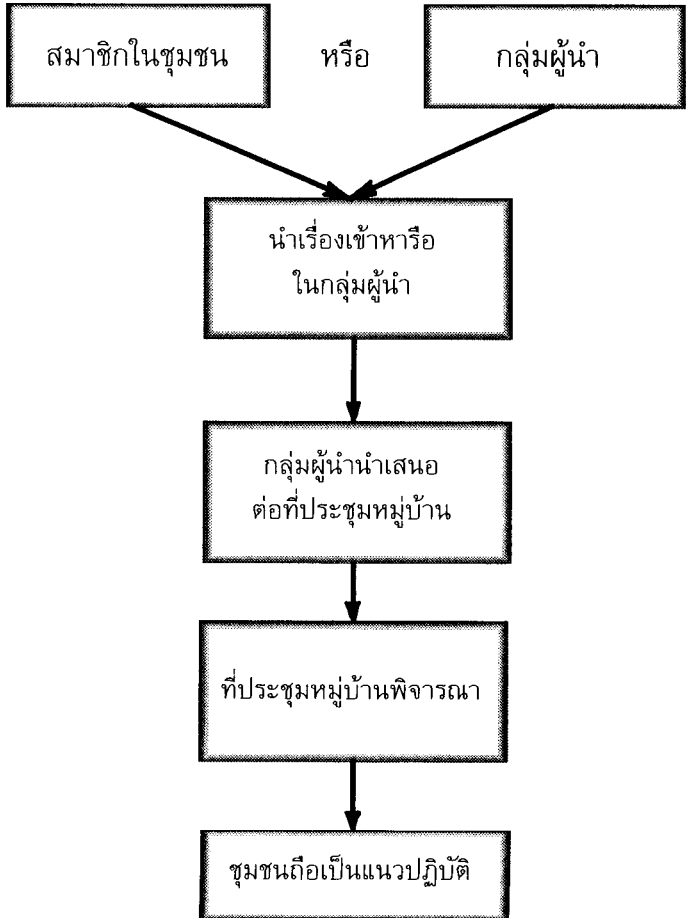
1.1.1 โครงสร้างอำนาจในการบริหาร จากกรณีตัวอย่างที่นำเสนอตั้งกล่าวข้างต้นจะเห็นได้ว่าการจัดการทรัพยากรในยุคแรกนั้นจะผูกพันอยู่กับกลุ่มผู้นำในชุมชน ซึ่งมักเป็นกลุ่มที่เข้ามาก่อตั้งถิ่นฐานในชุมชนก่อน ดังเช่นที่ดงมะไฟและดงชุมคำ หรือเป็นกลุ่มตระกูลสำคัญในชุมชน ดังเช่นที่แสงภา เป็นต้น กลุ่มผู้นำเหล่านี้มักประกอบไปด้วยบุคคล 2 กลุ่มคือ กลุ่มผู้นำเป็นทางการซึ่งเป็นตัวแทนของกลุ่มเครือญาติทั้งหมดในชุมชน และกลุ่มผู้อาวุโสซึ่งเป็นตัวแทนของแต่ละสายเครือญาติ ซึ่งร่วมกันดำเนินการบริหารจัดการทรัพยากรในชุมชน โดยมีผู้นำที่เป็นทางการเป็นแกนสำคัญทั้งการบริหารจัดการภายในชุมชนและการติดต่อกับโลกภายนอกชุมชน ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการติดต่อกับผู้มีอำนาจการปกครองของรัฐ ดังนั้นสถานภาพความเป็นผู้นำจึงค่อนข้างเข้มแข็ง เพราะมีฐานเครือญาติและวัฒนธรรมประเพณีในชุมชนรองรับ แต่ยังไม่มีความอำนาจจากนอกชุมชนรับรองความชอบธรรม ลักษณะโครงสร้างอำนาจดังกล่าวแสดงได้ดังแผนภาพ 7.2

1.1.2 กระบวนการในการบริหาร กระบวนการในการบริหารจัดการทรัพยากรที่อาศัยรูปแบบทางวัฒนธรรมในยุคชุมชนบ้านป่าจะเห็นภาพได้อย่างชัดเจนที่บ้านแสงภา ในกรณีของการกำหนดพื้นที่อนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธาร ซึ่งจะเริ่มจากกลุ่มผู้นำหรือสมาชิกเฉพาะรายที่นำปัญหาเข้าสู่การพิจารณาของที่ประชุมในชุมชน เพื่อร่วมกันพิจารณาตัดสินใจ ซึ่งชุมชนก็ได้ถือเป็นแนวปฏิบัติต่อไป ดังแผนภาพ 7.3

แผนภาพ 7.2 ลักษณะโครงสร้างอำนาจในชุมชน

แผนภาพ 7.3 กระบวนการในการบริหารจัดการทรัพยากร

จากแผนภาพดังกล่าวจะเห็นได้ว่า เมื่อชุมชนประสบปัญหา สมาชิกผู้เผชิญปัญหา หรือกลุ่มผู้นำจะนำเรื่องเข้าหารือในกลุ่ม เพื่อปรึกษาหารือแนวทางการแก้ไขปัญหาหรือการดำเนินการ เมื่อเห็นพ้องต้องกันแล้วจึงจะมีการเรียกประชุมชาวบ้าน เพื่อนำเรื่องดังกล่าวเสนอต่อที่ประชุม โดยสิ่งที่ผู้นำเสนอมักจะเป็นแนวทางเบื้องต้นให้ชาวบ้านช่วยกันอภิปราย ซึ่งกลุ่มผู้นำก็จะชี้แจง และปรับปรุงแก้ไขตามความเห็นของชาวบ้านส่วนใหญ่ เมื่อชุมชนส่วนใหญ่เห็นพ้องต้องกันแล้ว กลุ่มผู้นำจะประกาศให้ชุมชนถือเป็นแนวปฏิบัติต่อไป

1.2 รูปแบบการบริหารจัดการทรัพยากรที่อิงอยู่กับ ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ(Economic based model)

รูปแบบการบริหารจัดการทรัพยากรที่อิงอยู่กับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเกิดขึ้นในยุคของการบุกเบิกป่า ช่วงปี พ.ศ.2506-2527 ซึ่งชุมชนมีการขยายพื้นที่เพื่อการปลูกพืชพาณิชย์กันมาก อันเป็นการสนองตอบโอกาสทางเศรษฐกิจที่เร่งเร็วจากโลกภายนอก โดยเฉพาะในช่วงปี พ.ศ.2516-2521 ประมาณกันว่าเป็นช่วงที่พื้นที่ป่าถูกทำลายสูงสุด เฉลี่ยแล้วปีละประมาณ 3.2 ล้านไร่ สภาพดังกล่าวเกิดขึ้นในชุมชนดั้งเดิมที่ศึกษาเช่นเดียวกัน เช่น ชุมชนแสงภา ชุมชนเขาวง ชุมชนดงชุมคำ และชุมชนดงมะไฟ ในช่วงเวลานี้ ชุมชนที่มีทรัพยากรป่ามากก็ขยายการบุกเบิกภายในชุมชนของตนเองอย่างขนานใหญ่ ส่วนชุมชนที่ไม่มีป่าเหลืออยู่ใกล้พื้นที่อีกแล้ว เช่น ชุมชนโนนลาน ก็จะไปบุกเบิกไปบุกเบิกในพื้นที่อื่น นอกจากนี้บางชุมชนกลายเป็นแหล่งที่คนภายนอกอพยพมาตั้งถิ่นฐานเพื่อบุกเบิกพื้นที่ทำกินใหม่ เป็นแหล่งรวมบุคคลจากหลาย ๆ แห่งเข้ามาอยู่ เช่น ชุมชนชำม่วง ชุมชนภูหลงและชุมชนปะคำ เป็นต้น การบริหารจัดการทรัพยากรในยุคนี้จึงผูกพันอยู่กับระบบเศรษฐกิจของพืชพาณิชย์ที่เข้ามาในชุมชน

1.2.1 โครงสร้างอำนาจในการบริหารจัดการทรัพยากร มีรูปแบบที่สำคัญ 3 รูปแบบคือ

1) โครงสร้างอำนาจเดียวของชุมชนดั้งเดิม เช่น ชุมชนแสงภา เขาวง ดงมะไฟ และดงชุมคำ ในกรณีของแสงภานั้น โครงสร้างอำนาจจะอยู่ที่ผู้นำของ

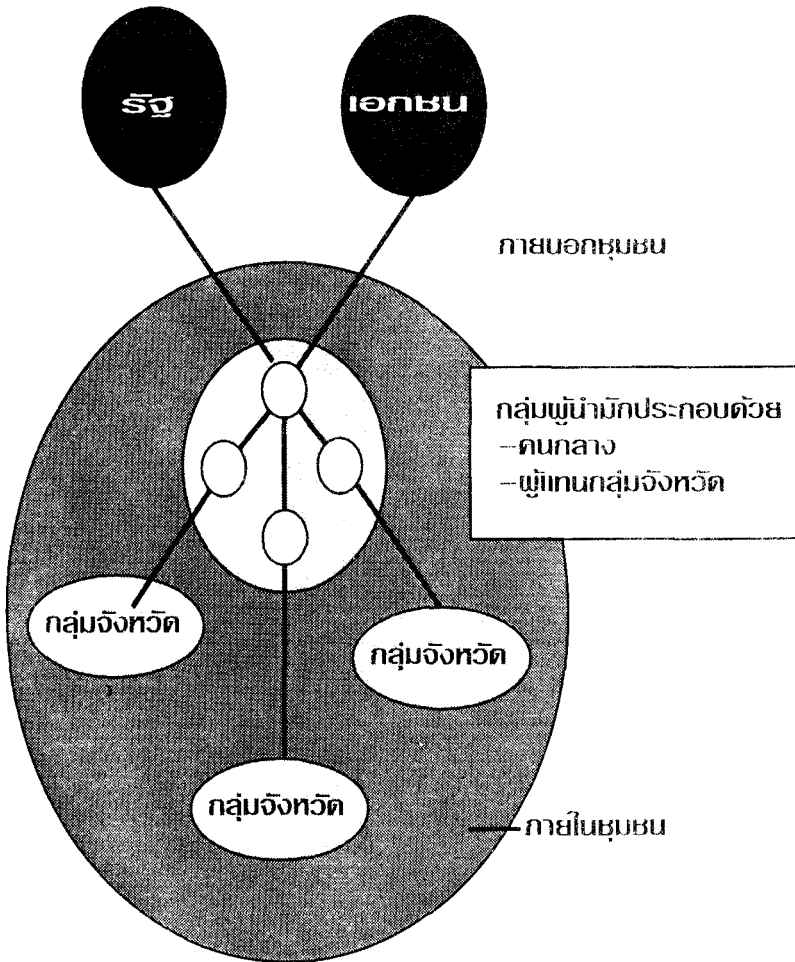
ชุมชนที่ขึ้นมาเป็นผู้นำจากระบบเครือญาติ แต่เป็นบุคคลที่มีความรู้ความสามารถและประสบการณ์ในการบุกเบิกพื้นที่ทำกินมาจากหลาย ๆ จังหวัดแล้ว ดังนั้นกลุ่มผู้นำจึงเป็นกลุ่มนำในการบุกเบิกพื้นที่ โดยไม่พะวงกับระบบความเชื่อทางวัฒนธรรมที่เคยยึดถือกันมาช้านาน ซึ่งพฤติกรรมนี้ก็สอดคล้องประสานกับความต้องการของชุมชน ทำให้เกิดการยอมรับความเป็นผู้นำด้วยดีในช่วงที่ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของกลุ่มผู้นำและชุมชนยังสอดคล้องกัน แต่ในช่วงหลังในเมื่อผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจขัดกัน โดยกลุ่มผู้นำนั้นมีแนวโน้มที่จะได้รับประโยชน์จากสัมปทานไม้ แต่ทางชุมชนจะเสียประโยชน์จากสัมปทานโครงสร้างอำนาจที่อิงผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของผู้นำเก่าจึงถูกทำลายและพ่ายแพ้ในที่สุด

2) โครงสร้างอำนาจเดียวของชุมชนที่อ่อนแอเพราะการอพยพออกนอกพื้นที่ เช่น ชุมชนโนนลาน ซึ่งทรัพยากรในชุมชนถูกใช้แทบหมดสิ้นแล้ว ดังนั้นคนจำนวนมากจึงจำเป็นต้องอพยพออกไปหาพื้นที่ทำกินใหม่ในที่ต่าง ๆ กัน โดยนำกลุ่มเครือญาติหรือกลุ่มเพื่อนไปด้วย โครงสร้างอำนาจที่เป็นอยู่จึงอ่อนตัวลงเพราะขาดฐานการสนับสนุน

3) โครงสร้างอำนาจหลายโครงสร้างของชุมชนใหม่ เช่น ชุมชนปะคำ ชำม่วง และภูหลง ซึ่งเป็นชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่ จากคนที่อพยพมาจากพื้นราบเพื่อบุกเบิกพื้นที่ป่าเพื่อการเพาะปลูกพืชพาณิชย์ กลุ่มอพยพแต่ละกลุ่มมักจะเกาะกลุ่มอยู่เฉพาะในกลุ่มของตนเอง เพราะมีความเหมือนกันทางวัฒนธรรม ก่อให้เกิดกลุ่มอำนาจหรือสมัครพรรคพวกมากมายในชุมชน เช่น ชุมชนที่ชำม่วงจะมีกลุ่มเค้านบ้านเดิมที่เป็นคนจังหวัดเลย นอกจากนั้นยังมีกลุ่มร้อยเอ็ด กลุ่มอุบลราชธานี เป็นต้น กลุ่มเหล่านี้มีการแย่งชิงทรัพยากรระหว่างกลุ่มอยู่ระดับหนึ่ง มีการแย่งชิงการนำในชุมชน แต่เนื่องจากมาจากหลายพื้นที่ ชุมชนจึงมักมีการประนีประนอมผลประโยชน์ในการใช้ที่ดินร่วมกัน ดังแผนภาพที่ 7.4

จากแผนภาพจะเห็นได้ว่า ในชุมชนซึ่งเป็นชุมชนใหม่จะมีคนที่มาจากจังหวัดต่าง ๆ กันมารวมกันอยู่ในชุมชนที่ยังมีพื้นที่ป่าอุดมสมบูรณ์เพื่อบุกเบิกพื้นที่ในการปลูกพืชพาณิชย์ ดังนั้น ผู้มีอำนาจในชุมชนมักเป็นบุคคลที่มีอำนาจในทางเศรษฐกิจ ซึ่งอาจจะเป็นผู้แทนกลุ่มจังหวัดหรือเป็นคนกลางที่กลุ่มต่าง ๆ ให้การยอมรับ อย่างไรก็ตาม ระบบการนำนั้นจะต้องเป็นระบบการประสาน

แผนภาพ 7.4 โครงสร้างอำนาจหลายโครงสร้างของชุมชนใหม่

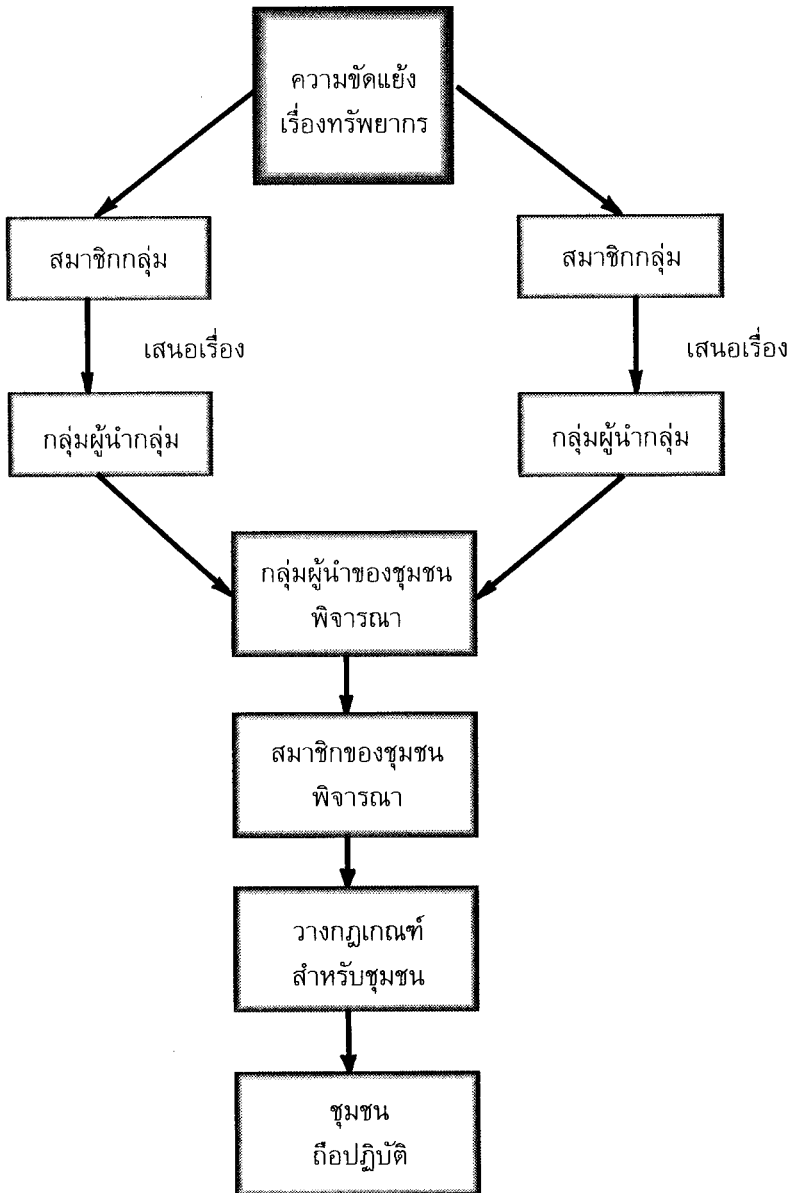
ประโยชน์จากกลุ่มต่าง ๆ ดังนั้น ในกลุ่มผู้นำจึงมักจะมีตัวแทนของกลุ่มต่าง ๆ มาร่วมในการนำ อำนาจของกลุ่มผู้นำไม่เด็ดขาดเหมือนยุคหมู่บ้านป่า เพราะกลุ่มแต่ละกลุ่มต่างมีประสบการณ์จากภายนอกมาแทบทุกกลุ่ม ทำให้การติดต่อกับภายนอกไม่ได้ผ่านตัวแทนทางการแต่เพียงผู้เดียวเหมือนยุคแรก ยกเว้นตัวแทนอำนาจรัฐเท่านั้นที่ติดต่อกับชุมชนผ่านผู้นำทางการ ส่วนธุรกิจเอกชนมักจะผ่านผู้นำทางเศรษฐกิจของแต่ละชุมชนเป็นหลัก โครงสร้างอำนาจลักษณะนี้จะบริหารจัดการทรัพยากรอยู่ได้ตราบเท่าที่ผู้นำทางการยังสามารถประสานผลประโยชน์ร่วมของกลุ่มต่าง ๆ ได้

1.2.2 กระบวนการในการจัดการทรัพยากร ในชุมชนใหม่ที่มีบุคคลมาจากหลายกลุ่ม มีโครงสร้างอำนาจหลายโครงสร้างในชุมชนเดียวกัน การจัดการทรัพยากรจะกระทำผ่านการประสานผลประโยชน์ของทุกกลุ่ม โดยการให้สมาชิกในชุมชนหรือผู้แทนแต่ละกลุ่มนำเรื่องเข้าหารือในกลุ่มนำของพวกตน เพื่อร่วมกันปรึกษาหารือหาหนทางแก้ปัญหา หลังจากนั้นผู้แทนกลุ่มจะนำเรื่องเข้าปรึกษากับกลุ่มผู้นำของชุมชนเพื่อแสวงหาหนทางแก้ปัญหาร่วมกัน ก่อนที่จะเสนอต่อที่ประชุมหมู่บ้านให้ความเห็นชอบ ดังแผนภาพที่ 7.5

1.3 รูปแบบการบริหารจัดการที่เป็นขบวนการต่อรองทางการเมือง (Political based model)

ในช่วงเวลาที่ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจกำลังมีการแบ่งปันกันภายในชุมชนนั้น คนภายนอกได้แก่ รัฐและนายทุนต่างก็มีความต้องการป่าและที่ดินด้วยเช่นกัน เพราะถือเป็นทรัพย์สินสาธารณะที่อาจได้มาด้วยการลงทุนเพียงเล็กน้อย ดังนั้นการบริหารจัดการทรัพยากรในลักษณะของขบวนการต่อรองทางการเมืองนี้ จึงเกิดขึ้นจากพัฒนาการของชุมชนในการต่อสู้พิทักษ์สิทธิของชุมชน โดยการต่อสู้นี้เป็นการต่อสู้กับแนวนโยบายรัฐใน 3 ลักษณะคือ ลักษณะแรกเป็นการต่อสู้กับนโยบายการให้สัมปทานไม้ของรัฐ การต่อสู้ลักษณะนี้เป็นการต่อสู้เพื่อพิทักษ์ทรัพยากรร่วมของชุมชน ดังเช่นกรณีของชุมชนแสงภาที่ต่อสู้กับสัมปทานไม้ในช่วงปี พ.ศ.2529 ซึ่งจะกล่าวต่อไป ลักษณะที่สอง เป็นการต่อสู้กับนโยบายการปลูกสร้างสวนป่าของรัฐซึ่งดำเนินการบนที่ดินที่ชุมชนจับจองทำประโยชน์แล้ว การต่อสู้ลักษณะนี้เป็นการต่อสู้เพื่อพิทักษ์ทรัพยากร

แผนภาพ 7.5 กระบวนการจัดการทรัพยากรที่อิงอยู่กับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของชุมชนใหม่

ส่วนบุคคล แต่เนื่องจากนโยบายของรัฐมีผลกระทบต่อบุคคลหลาย ๆ คน จึงมีการรวมตัวกันต่อสู้เพื่อแย่งชิงทรัพยากรคืนมา เช่น กรณีชุมชนปะคำ โนนลาดงมะไฟ ดงชุมคำ และเขาวง เป็นต้น และลักษณะที่สาม เป็นการต่อสู้กับนโยบายคจก. ที่จะผลักดันชุมชนออกจากพื้นที่เดิม กิจกรรมการผลักดันยังไม่ได้เกิดขึ้น แต่ชุมชนต้องการสร้างพลังต่อรอง โดยการรวมกลุ่มกันเพื่อสร้างแผนงานในการจัดการทรัพยากรของชุมชนโดยตัวชุมชนเอง ดังเช่น กรณีชุมชนข้าม่วง และภูหลง เป็นต้น

1.8.1 โครงสร้างอำนาจในชุมชน โครงสร้างอำนาจในชุมชนในการบริหารจัดการทรัพยากรในยุคนับปัจจุบันนี้ ปรากฏว่ามีลักษณะโครงสร้าง 4 แบบคือ

1) โครงสร้างอำนาจเดี่ยวภายใต้ผู้นำ ลักษณะโครงสร้างแบบนี้เป็นลักษณะของโครงสร้างในชุมชนแสงภา ชุมชนเขาวง และชุมชนดงมะไฟ พบว่าชุมชนเหล่านี้มีผู้นำที่เข้มแข็งผ่านการจัดตั้งองค์กรการต่อสู้ที่เข้มแข็งมาแล้ว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงที่พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยดำเนินการในพื้นที่เหล่านี้ จึงก่อให้เกิดการรวมกลุ่มอยู่ที่ผู้นำ ดังเช่นชุมชนแสงภา ภายใต้การนำของผู้นำทางการ ก็ผ่านกระบวนการจัดตั้งองค์กรในชุมชนเพื่อต่อสู้กับการสัมปทานไม้ในช่วงปี พ.ศ.2529 ส่วนชุมชนเขาวงและชุมชนดงมะไฟก็ผ่านกระบวนการจัดตั้งองค์กรเพื่อต่อสู้กับปัญหาที่ทำกินมาโดยตลอด การต่อสู้รวมกลุ่มดังกล่าวช่วยเสริมสร้างบารมีของผู้นำให้เข้มแข็ง กลุ่มต่างๆในชุมชนจึงเข้ามารวมกันภายใต้การนำของผู้นำเหล่านี้ อย่างไรก็ตามโครงสร้างเหล่านี้มีเอกภาพเฉพาะภายใต้เงื่อนไข 2 ประการคือ

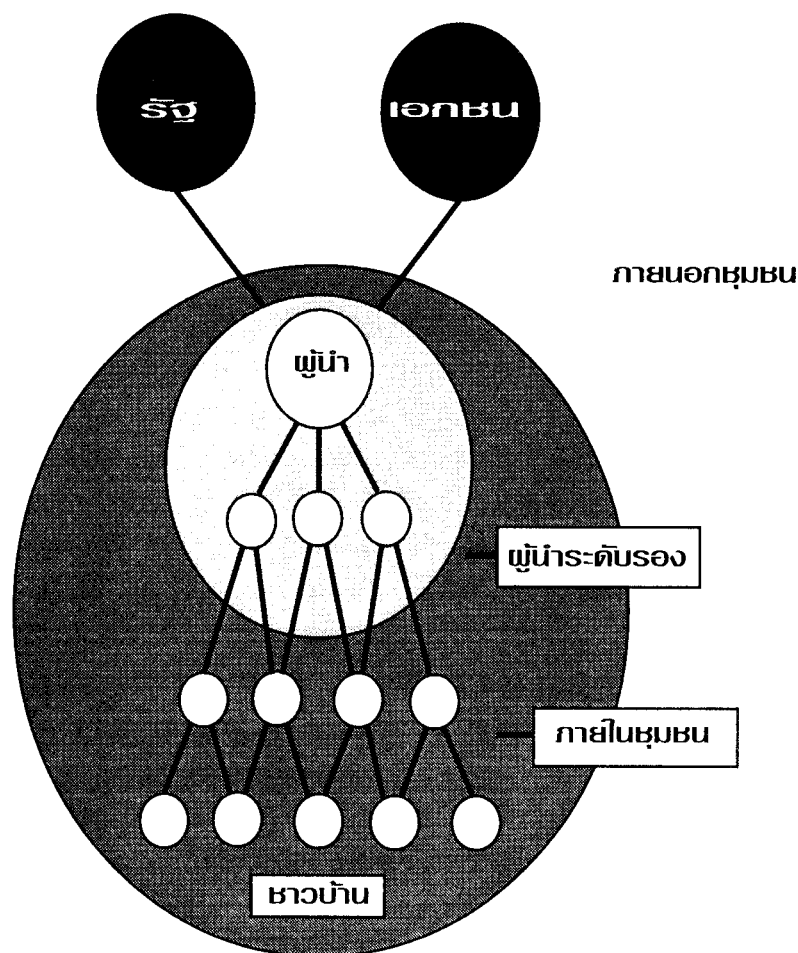
ประการแรก ภายใต้การกดดันจากภายนอกที่จะมาแย่งชิงผลประโยชน์จากชุมชน เช่น การเข้ามาของสัมปทานป่าที่รัฐอนุญาตให้เอกชนดำเนินการเข้ามาจัดสรรที่ทำกินของเจ้าหน้าที่บ้านเมือง ฯลฯ ชาวบ้านจะรวมตัวกันภายใต้การนำของผู้นำเพื่อสร้างอำนาจต่อรองกับคนภายนอก

ประการที่สอง จากภาวะกดดันในประการแรก เมื่อผู้นำร่วมต่อสู้ และยืนหยัดในการต่อสู้ร่วมกับชาวบ้านโดยตลอดจะได้รับการยอมรับอย่างกว้างขวาง

ถ้าภาวะเงื่อนไขประการใดประการหนึ่งลดลง การนำภายใต้โครงสร้างนี้จะหลวมขึ้น ไม่กระชับเหมือนเช่นการต่อสู้ที่แหลมคม ภายใต้โครงสร้างอำนาจ

เดี่ยวของผู้นำดังกล่าวนี้ กระบวนการในการติดต่อสัมพันธ์กับภายนอกมักจะผ่านจากตัวผู้นำเข้ามาสู่ชุมชน สภาพดังกล่าวยิ่งทำให้อำนาจบารมีจากผู้นำสูงขึ้นอีก ซึ่งช่วยรักษาภาวะการนำและโครงสร้างอำนาจดังกล่าวไว้ได้อย่างดี โครงสร้างอำนาจดังกล่าวเขียนเป็นแผนภาพ 7.6

แผนภาพ 7.6 โครงสร้างอำนาจเดี่ยวภายใต้ผู้นำ

ภายใต้โครงสร้างดังกล่าวจะเห็นว่า ภายในชุมชนจะมีกลุ่มทางสังคม ปรากฏหลายกลุ่ม คือ

1. ผู้นำ ซึ่งส่วนใหญ่มักจะเป็นผู้ใหญ่บ้านหรือกำนันที่สามารถควบคุมการนำไว้ได้ทั้งหมด คนกลุ่มนี้มีความสามารถในการคิดริเริ่มโครงการและแสวงหาแนวการดำเนินการกับผู้เกี่ยวข้องในเบื้องต้นก่อน จากนั้นจะนำความคิดเห็นต่อกลุ่มผู้นำระดับรองต่อไป

2. กลุ่มผู้นำระดับรอง ส่วนใหญ่มักจะเป็นผู้นำในด้านต่าง ๆ เช่น ผู้นำทางศาสนา ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน สารวัตรกำนัน ผู้ทรงคุณวุฒิ หรือผู้นำทางเศรษฐกิจ กลุ่มนี้จึงทำหน้าที่ในฐานะที่ปรึกษาให้แก่ผู้นำ เป็นกลุ่มสนับสนุนผู้นำในการตัดสินใจต่าง ๆ ในชุมชน

3. กลุ่มชาวบ้าน เป็นคนส่วนใหญ่ของชุมชนซึ่งมักจะเห็นชอบด้วยร่วมรับรู้หรือร่วมดำเนินงาน แต่ไม่มีอำนาจในการตัดสินใจ หรือวางแผนในเรื่องใด ๆ

ในช่วงที่ผู้นำเข้มแข็งแม้จะมีผู้ที่ไม่เห็นด้วย แต่กลุ่มที่พยายามต่อต้านนี้จะไม่แสดงออกได้แต่เพียงแฝงตัวแสดงความคิดเห็นในชุมชน ยังไม่มีโอกาสที่จะท้าทายอำนาจของผู้นำ แต่ถ้าในสภาพการณ์การต่อสู้เพื่อผลประโยชน์ของชุมชนนั้นเริ่มมีการระแวงแคลงใจการตัดสินใจของผู้นำกลุ่มต่อต้านก็จะเริ่มปรากฏให้เห็นที่ชัดเจนขึ้น ดังเช่นกรณีชุมชนบ้านแสงภา ที่ผู้นำคนปัจจุบันถูกอำนาจแฝงท้าทายในรูปแบบต่าง ๆ เป็นต้น อย่างไรก็ตามเมื่อผู้นำมีการปรับตัวที่แข็งทำความเข้าใจจนชัดเจนแล้วว่าการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ เป็นไปเพื่อผลประโยชน์ของชุมชน ภายหลังจากนั้นกลุ่มต่อต้านก็หดตัวลง และหันมาสนับสนุนต่อไป

- 2) โครงสร้างอำนาจเดี่ยวภายใต้องค์กร ลักษณะโครงสร้างแบบนี้เป็นโครงสร้างของชุมชนข้ามวงและชุมชนดงชุมคำ ซึ่งพบว่าชุมชนทั้งสองแห่งนี้มีการทำงานในลักษณะกลุ่ม ระหว่างผู้นำทางการและผู้นำไม่เป็นทางการ เช่น ชุมชนข้ามวงนั้นผู้นำทางการไม่ได้เป็นผู้มีอำนาจตัดสินใจเด็ดขาดแต่เพียงผู้เดียวในการดำเนินงานต่าง ๆ ยังต้องอาศัยผู้นำทางศาสนาเป็นผู้ริเริ่ม โดยมีกลุ่มผู้นำระดับรองและมีผู้นำทางเศรษฐกิจของชุมชนคอยให้การสนับสนุน การดำเนินการต่าง ๆ ภายในชุมชนนี้จึงต้องผ่านกระบวนการเห็นชอบของกลุ่มผู้นำทางการ

ผู้นำทางศาสนา และผู้นำทางเศรษฐกิจในชุมชนก่อน แล้วกิจกรรมต่างๆ จึงผ่านไปสู่การร่วมตัดสินใจจากชุมชนต่อไป

ในการเฝ้าข่าวชุมชนดงชุมตาก็เช่นเดียวกัน ผู้นำทางการคือผู้ใหญ่บ้านไม่ได้มีอำนาจเด็ดขาดในการตัดสินใจเพียงผู้เดียว แต่จะผ่านกระบวนการปรึกษาหารืออย่างเป็นระบบกับผู้นำอื่น ๆ ในชุมชน เช่น ผู้ทรงคุณวุฒิก่อน แล้วจึงนำความคิดเห็นเหล่านั้นมาขยายลงในระดับกว้างต่อไป ลักษณะโครงสร้างอำนาจแบบนี้เกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขที่สำคัญ 2 ประการ คือ

ประการแรก มีแรงกดดันจากภายนอกมากระทบต่อผลประโยชน์ของชุมชน ทำให้ชุมชนต้องรวมตัวเกาะกลุ่มขึ้นต่อสู้เพื่อความอยู่รอดของชุมชนทั้งชุมชน เช่น โครงการ คจก. โครงการปลูกสร้างสวนป่า

ประการที่สอง ในการต่อสู้กับแรงกดดันต่าง ๆ ชุมชนยังขาดผู้นำคนใดคนหนึ่งที่เข้มแข็งเพียงพอจึงต้องอาศัยการรวมกลุ่มกันของเหล่าผู้นำที่มีความรู้ความสามารถและความถนัดของผู้นำแต่ละคนแตกต่างกันไปให้เกิดพลังในการดำเนินงาน

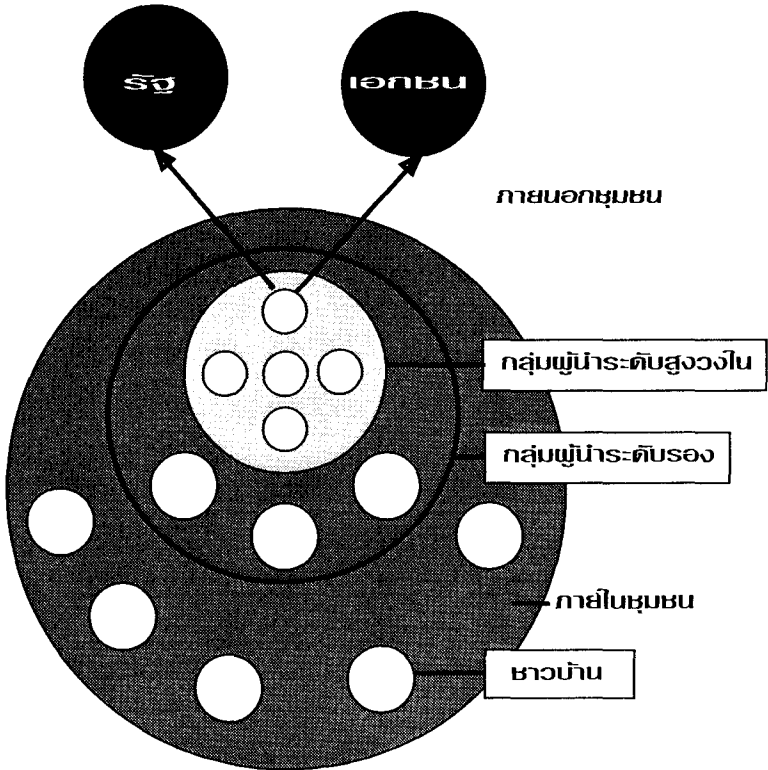
จากเงื่อนไขดังกล่าว จึงทำให้มีการรวมตัวกันภายในชุมชนและเมืองครีกรขึ้นมาเป็นกลุ่มนำในชุมชน ดังนั้น การติดต่อกับภายนอกจึงมักผ่านองค์กร ส่วนการติดต่อจากภายนอกจากทั้งองค์กรรัฐและเอกชนเข้ามาภายในชุมชนก็มักจะกระทำผ่านผู้นำในองค์กรเหล่านี้ รูปแบบโครงสร้างอำนาจเดียวภายใต้องค์กรเขียนเป็นแผนภาพที่ 7.7

จากแผนภาพดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าองค์กรประกอบของสมาชิกภายในชุมชนอาจแบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม คือ

กลุ่มนาระดับสูง กลุ่มนี้เป็นกลุ่มนำที่สำคัญในชุมชน การตัดสินใจทั้งหมดจะอยู่ที่กลุ่มนี้ โดยเฉพาะการคิดริเริ่มในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ในชุมชน และการวางแผนในการดำเนินงานในชุมชนทุกอย่าง

กลุ่มนาระดับรองกลุ่มนี้มีกลุ่มนำที่สำคัญมีอำนาจในการตัดสินใจโดยทั่วไปเมื่อกลุ่มนาระดับสูงริเริ่มโครงการใดๆ แล้ว มักจะตัดสินใจระดับต้นว่าจะเริ่มโครงการอะไร และจะดำเนินการอย่างไร แต่การตัดสินใจเหล่านั้นก็ยังไม่สิ้นสุดเป็นเด็ดขาดจนกว่าจะได้เอาแนวความคิดมาเสนอต่อกลุ่มนาระดับรองก่อน เมื่อใดที่กลุ่มนาระดับรองเห็นชอบ การดำเนินงานจึงเป็นไปได้

แผนภาพ 7.7 โครงสร้างอำนาจเดี่ยวภายใต้องค์กร

กลุ่มชาวบ้าน เป็นกลุ่มที่ร่วมรับรู้ และดำเนินงานของชุมชนเท่านั้น มักจะไม่ได้มีส่วนในการตัดสินใจใดๆ เลย อย่างไรก็ตาม อาจจะมีกลุ่มชาวบ้านบางส่วนที่ไม่เห็นชอบด้วยการดำเนินงาน แต่ก็ไม่ได้แสดงการขัดแย้งแต่ประการใด ซึ่งส่วนใหญ่จะประกอบขึ้นด้วยกลุ่มคนที่มฝผลประโยชน์ส่วนตน เช่น พ่อค้าหรือชาวบ้านยากจน เป็นต้น

3) โครงสร้างอำนาจหลายโครงสร้างที่ร่วมมือ หรือขัดแย้งกันในบางประเด็น ลักษณะของโครงสร้างอำนาจแบบนี้จะเห็นได้จากชุมชนภูหลง ซึ่งยังมีลักษณะของชุมชนกระจัดกระจายอยู่ตามคุ่มต่างๆ ในแต่ละคุ่มจะมีผู้นำของตนเอง มีโครงสร้างอำนาจของตนเอง ลักษณะโครงสร้างอำนาจที่เกิดขึ้นดังกล่าว

มีภาวะเงื่อนไขที่สำคัญ 3 ประการคือ

ประการแรก ภายใต้แรงกดดันจากภายนอกที่เข้ามาสู่บุคคลบางกลุ่มทำให้ชุมชนเกิดความขัดแย้งกัน เช่น ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มตาตงกับกลุ่มตาตริทองเรื่องการปลูกสร้างสวนป่าภูหยวก

ประการที่สอง การช่วงชิงอำนาจในชุมชนระหว่างผู้นำใหม่กับผู้นำเก่า เมื่อความขัดแย้งเริ่มเกิดในระดับหนึ่ง ความขัดแย้งจะดำรงอยู่ต่อไป แต่ถ้าผู้นำคนใดคนหนึ่งไม่มีความเข้มแข็ง หรือไม่มีความสามารถเพียงพอ ภาวะการช่วงชิงก็จะยุติลงโดยปริยาย เหลือไว้แต่ผู้นำที่เหนือกว่าเท่านั้น

ประการที่สาม ถึงแม้จะมีหลายโครงสร้าง แต่ไม่มีผลประโยชน์ในขั้นแตกหัก ดังนั้นเมื่อมีผลกระทบร่วมต่อชุมชน โครงสร้างอำนาจเหล่านี้จะสามารถร่วมมือกันในระดับหนึ่ง เช่น ผลกระทบจากโครงการคจก.ที่ทำให้กลุ่มต้องร่วมมือกันในการต่อสู้ เป็นต้น

จากเงื่อนไขดังกล่าวก่อให้เกิดกลุ่มอำนาจในชุมชนหลายกลุ่ม เช่น

กลุ่มอำนาจใหม่ เป็นกลุ่มที่คุมอำนาจการนำที่เป็นทางการอยู่ในมือ แต่ผู้นำขาดความเข้มแข็ง และไม่มีเวลาทุ่มเทอย่างจริงจัง จึงทำให้มีการทำทลายอำนาจ

กลุ่มอำนาจเก่า เป็นกลุ่มที่คุมอำนาจการนำมาแต่เดิมและต้องสูญเสียการนำให้รายต่อมา กลุ่มนี้จะคอยจ้องจับผิดการทำงานของกลุ่มใหม่ โดยเฉพาะการทำงานที่กระทบต่อผลประโยชน์ของกลุ่มตน แต่ถ้าเป็นผลประโยชน์ของชุมชนก็พร้อมที่จะร่วมมือกับกลุ่มอำนาจใหม่ในระดับหนึ่ง

กลุ่มผู้นำทางเศรษฐกิจ เป็นกลุ่มที่มีอำนาจทางเศรษฐกิจสูง มีชาวบ้านอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์จำนวนหนึ่ง ซึ่งมีความผูกพันกับกลุ่มอำนาจใหม่ และอำนาจในระดับหนึ่ง รวมทั้งมีความขัดแย้งอยู่ระดับหนึ่งด้วย ภายใต้โครงสร้างอำนาจ 3 กลุ่มดังกล่าวนี้ กระบวนการติดต่อกับภายนอกของแต่ละกลุ่มจึงเป็นการติดต่อผ่านโครงสร้างอำนาจของตนเอง แต่การติดต่อกับทางการมักจะผ่านกลุ่มผู้นำใหม่

4) โครงสร้างอำนาจหลายโครงสร้างที่ขัดแย้งกัน ลักษณะโครงสร้างอำนาจแบบนี้เกิดขึ้นในชุมชนปะคำและชุมชนโนนลาน โดยแต่ละโครงสร้างมักจะมีผลประโยชน์ที่ขัดแย้งกัน การรวมกลุ่มเป็นไปด้วยความยากลำบาก ชุมชนเหล่านี้มักจะผ่านกระบวนการต่อสู้กับภายนอกมาในระดับหนึ่งแล้ว ก่อให้เกิดผู้นำ

ขึ้นมาหลายกลุ่มที่มีแนวคิด และวิธีการทำงาน รวมทั้งผลประโยชน์ที่แตกต่างกัน จนเป็นเหตุแห่งความแตกแยกในชุมชน เช่นในกรณีชุมชนโนนลานซึ่งมีกลุ่มที่มีแนวคิดในการอนุรักษ์ป่าอันเป็นกลุ่มที่มีที่ทำกินค่อนข้างเพียงพอ ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งขาดพื้นที่ที่ทำกินและต้องเข้าไปในป่า จึงก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างกลุ่มขึ้น ส่วนกรณีของปะค่านั้นโครงสร้างอำนาจที่เกิดขึ้นหลายโครงสร้างเกิดจากผลประโยชน์ที่แตกต่างกัน เช่น กลุ่มที่ต้องการอนุรักษ์พื้นที่ป่าดงใหญ่ กลุ่มที่ต้องการพื้นที่ทำกิน กลุ่มที่มีพื้นที่ทำกินในเขตอื่นๆ และกลุ่มที่ต้องการใช้ประโยชน์จากป่า เงื่อนไขสำคัญของการเกิดโครงสร้างอำนาจหลายโครงสร้างที่แตกต่างกันมีดังนี้

ประการแรก มีแรงกดดันจากภายนอกที่มากกระทบต่อชุมชนแต่การกระทบดังกล่าวนั้น กระทบเพียงบางส่วนของชุมชน เช่น การจัดที่ทำกินจะกระทบเฉพาะผู้ที่บุกรุกเข้าไปในเขตป่า สภาพเหล่านี้ก่อให้เกิดความขัดแย้งในเรื่องของผลประโยชน์ภายในชุมชนเอง ระหว่างกลุ่มที่ได้รับผลกระทบกับกลุ่มที่ไม่ได้รับ ซึ่งมักจะมีจำนวนที่ใกล้เคียงกัน ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มจึงรุนแรงขึ้น

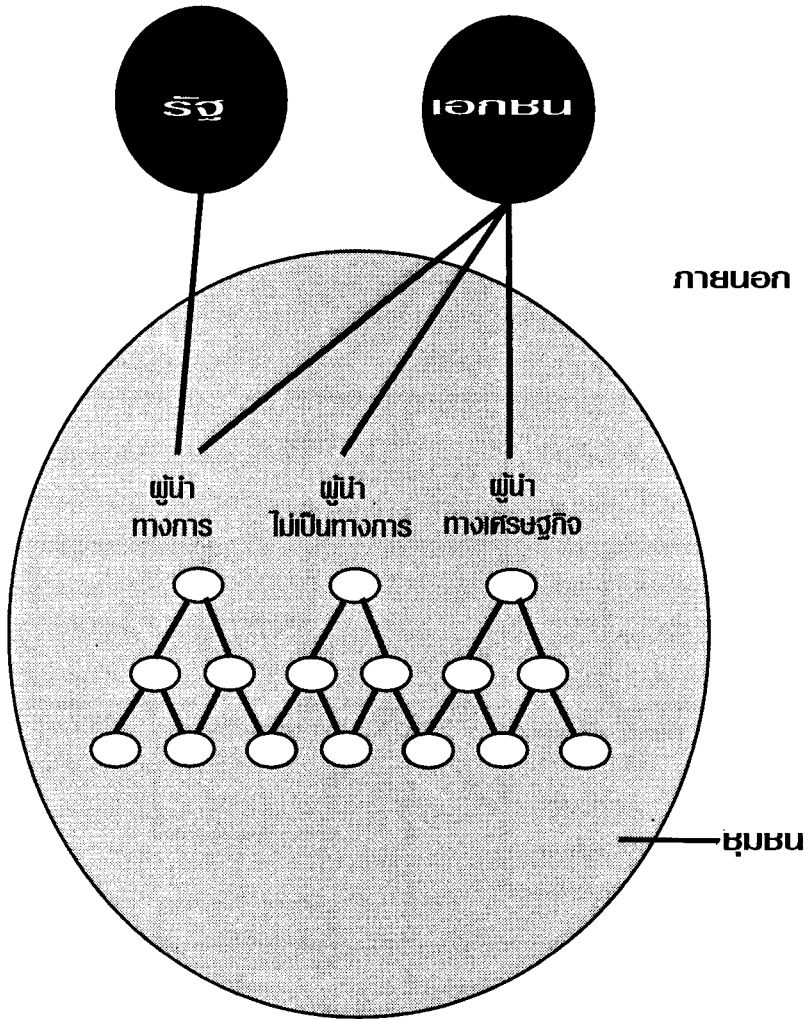
ประการที่สอง ภายใต้อิทธิพลของผลประโยชน์ที่แตกต่างกันก่อให้เกิดกลุ่มผู้นำในแต่ละกลุ่มเพื่อปกป้องผลประโยชน์ของตนเอง

ประการที่สาม การหนุนช่วยจากภายนอกมีผลทำให้ความขัดแย้งขยายตัวขึ้น ดังเช่น การที่มีองค์กรอนุรักษ์ป่าและทางการหนุนช่วยกลุ่มอนุรักษ์ ส่วนทางพ่อค้ากับรัฐช่วยกลุ่มที่บุกเบิกที่ทำกินเป็นต้น ในกรณีพื้นที่ปะคำ ที่รัฐใช้อำนาจเข้ามาแยกสลายพลังของมวลชนโดยต่อต้านกลุ่มหนึ่ง และสนับสนุนอีกกลุ่มหนึ่งก็ก่อให้เกิดความแตกแยกในระดับหนึ่งภายในชุมชนเช่นกัน

สภาพเงื่อนไขดังกล่าวจึงก่อให้เกิดโครงสร้างอำนาจหลายโครงสร้างในชุมชน ดังแผนภาพ 7.8

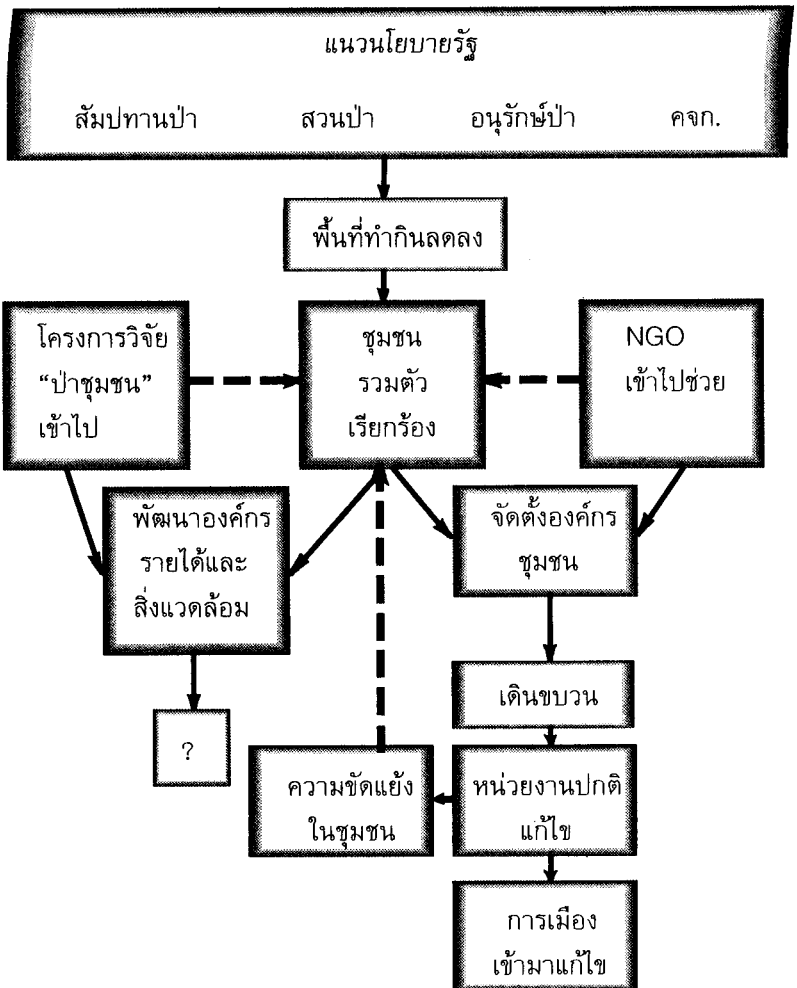
จากแผนภาพดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า โครงสร้างอำนาจในชุมชนมี 2 โครงสร้างอำนาจที่มีผลประโยชน์ขัดแย้งกัน โดยแต่ละกลุ่มจะมีการติดต่อกับภายนอกภายใต้ทิศทางของตนเอง

แผนภาพ 7.8 โครงสร้างอำนาจหลายโครงสร้างในชุมชน

1.3.2 กระบวนการบริหารจัดการทรัพยากร การรวมตัวเพื่อเรียกร้องสิทธิในการทำกินแต่ละพื้นที่ที่มีพัฒนาการของกระบวนการในการต่อรองทางการเมืองที่คล้ายๆ กันดังนี้

แผนภาพ 7.9 กระบวนการบริหารจัดการทรัพยากรที่เป็นขบวนการต่อรองทางการเมือง

กระบวนการบริหารจัดการทรัพยากรในแต่ละป่าชุมชนนั้น มีความแตกต่างกันตามบริบทของสภาพแวดล้อมธรรมชาติ และพัฒนาการของชุมชน ในแต่ละสถานการณ์ปัญหาที่เกิดขึ้นแต่ละชุมชนจึงมีวิธีการแก้ไขปัญหาของแต่ละพื้นที่ ดังเช่นกรณีศึกษาต่อไปนี้

1) **กรณีการต่อต้านสัมปทานทำไม้** ปัญหาดังกล่าวเกิดที่พื้นที่บ้านแสงภา ตำบลแสงภา อำเภอนาแก จังหวัดเลย หมู่บ้านดังกล่าวเป็นชุมชนโบราณตั้งแต่ก่อนสมัยพระนเรศวร หลักฐานที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบันคือ โบสถ์ที่สร้างเมื่อปี พ.ศ.2123 ชุมชนดังกล่าวเป็นหมู่บ้านที่อยู่บนเขา การดำรงชีวิตได้อาศัยป่ามาตลอด และชุมชนได้อนุรักษ์ป่าไว้ตั้งแต่อดีตกาล เมื่อปีพ.ศ.2527 ทางราชการได้ประกาศเป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติป่าภูเป้อย ภูชี้แก้วและป่าภูเรือ ปีพ.ศ.2529 ทางราชการให้สัมปทานป่าพื้นที่ภูตินสวนทรายทั้งหมด ทั้ง ๆ ที่เป็นป่าที่ชาวบ้านรักษาไว้เพราะเป็นแหล่งต้นน้ำที่ใช้ในการเพาะปลูกและเป็นที่ตั้งของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวบ้านเคารพ คือ “หิน 4 ก้อน” ทำให้ชาวบ้านไม่พอใจเป็นอย่างมาก เพราะการประกาศเป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติ ชาวบ้านไม่เคยได้รับรู้มาก่อน อีกทั้งทางราชการยังมายกสัมปทานให้บริษัทมาตัดไม้ในที่ที่ชาวบ้านร่วมกันรักษามาเป็นเวลาหลายร้อยปี ชาวบ้านโดยเฉพาะกลุ่มหนุ่มสาวของบ้านแสงภา ป่าก่อ และหัวนาจึงรวมตัวกัน โดยมีกำนันและผู้ทรงคุณวุฒิของบ้านแสงภาในขณะนั้นเป็นแกนนำ (ซึ่งต่อมาได้เป็นกำนันตำบลแสงภา) รวมทั้งกลุ่มผู้อาวุโส ทำให้การรวมตัวทำได้อย่างรวดเร็วและมั่นคงเพราะเป็นการรวมตัวเพื่อแก้ปัญหาอย่างแท้จริง

การดำเนินงานเพื่อเรียกร้องต่าง ๆ มีการทำงานเป็นขั้นตอน คือ

- มีการรวมปรึกษาหารือระหว่างชาวบ้านเพื่อทำแนวความคิดให้เป็นอย่างเดียวกัน

- ยกขบวนชาวบ้านเพื่อยื่นหนังสือต่อทางอำเภอ ทางอำเภอรับปากจะดำเนินการให้

- ยกขบวนชาวบ้านเพื่อยื่นหนังสือต่อทางจังหวัด ทางจังหวัดรับปากว่าจะดำเนินการให้ แต่ปัญหาดังกล่าวก็ไม่ได้รับการแก้ไข เพราะในระหว่างการยื่นหนังสือนั้นทางบริษัทผู้ได้รับสัมปทานก็เร่งตัดรื้อไม้เพื่อจะทำการตัดไม้

- ชาวบ้านเกิดความไม่แน่ใจในผลของการยื่นคำร้องต่ออำเภอและจังหวัด

หวัดจึงปรึกษากันและส่งตัวแทนเข้ายื่นหนังสือที่ทำเนียบรัฐบาล จนในที่สุดพลเอกหาญ ลีลาพันธ์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ในสมัยนั้นได้เดินทางมาดูพื้นที่ป่าด้วยตนเอง แล้วยอมให้ยกเลิกสัมปทานป่าดังกล่าว ทั้งนี้ส่วนหนึ่งเกิดจากชาวบ้านได้ร่วมกันรักษาป่าแห่งนี้มาตั้งแต่อดีต

2) **กรณีการต่อต้านสวนป่าของเอกชน** ปัญหาดังกล่าวเกิดขึ้นที่พื้นที่ป่าโนนลาน อำเภออุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ ทั้งนี้เพราะเดิมพื้นที่นั้นชาวบ้านเคยปลูกอ้อย มันสำปะหลัง และปอ ต่อมาได้ปล่อยให้เป็นป่าพื้นสภาพประมาณ 4-5 ปี เนื้อที่ประมาณ 500 ไร่ ทางราชการได้ให้สัมปทานแก่เอกชนเช่าพื้นที่ดังกล่าวจำนวน 500 ไร่ในปี พ.ศ.2528 เพื่อปลูกยูคาลิปตัส ค่าเช่าไร่ละ 10 บาทต่อปี สัญญา 15 ปี การอนุมัติให้เอกชนเช่าพื้นที่สร้างความไม่พอใจให้แก่ชาวบ้านอย่างมาก ทั้งนี้เพราะพื้นที่ดังกล่าวแม้จะเป็นที่หลวงแต่ชาวบ้านเคยทำกินมาก่อน เมื่อป่าพื้นสภาพก็ได้ใช้เป็นที่เลื่อยไม้และหาไม้พื้น ผู้ได้รับสัมปทานได้ถางป่าดังกล่าวประมาณ 400 ไร่ และอีก 100 ไร่ ได้ทับที่ทำกินของชาวบ้านซึ่งได้ปลูกกล้วยและทำไร่ไว้ อีกทั้งผู้ได้รับสัมปทานยังประกาศขายไม้ที่ตัดได้ให้แก่ชาวบ้าน ทั้งที่ตั้งแต่ในอดีตไม่เคยซื้อไม้เลย ยิ่งทำให้ชาวบ้านไม่พอใจ เมื่อทางผู้ได้รับสัมปทานเข้ามาปลูกยูคาลิปตัสและสร้างบ้านพักคนงาน ก็เกิดปัญหาขึ้น ชาวบ้านร่วมกันถอนต้นยูคาลิปตัสทั้งหมดและทำลายที่พักคนงาน มีการสร้างสิ่งกีดขวางไม่ให้รถตำรวจเข้าไปได้ ในที่สุดชาวบ้านถูกจับ 4 คน

เมื่อเกิดเหตุดังกล่าวขึ้น ชาวบ้านได้ร้องขอความช่วยเหลือจากสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรและครูในจังหวัดนั้น และได้รับความช่วยเหลือจากสมาคมสิทธิและเสรีภาพของประชาชน ทำให้ชาวบ้านที่ถูกจับได้รับการปล่อยตัว หลังจากนั้นองค์กรพัฒนาเอกชนบางองค์กรได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการคิดแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ในปี พ.ศ.2529-2530 ชาวบ้านก็ได้จัดตั้งชมรมอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมตำบลเสียวขึ้นมา

3) **กรณีต่อต้านสวนป่าของรัฐบาล** ปัญหาดังกล่าวเกิดในพื้นที่ป่าดงมะไฟ (พ.ศ.2528) และป่าดงชุมคำ (พ.ศ.2530) ในกรณีป่าดงมะไฟนั้น สวนป่าได้ดำเนินการปลูกป่าบนพื้นที่ซึ่งเป็นที่ปลูกมันสำปะหลังเดิมของชาวบ้าน การปลูกในระยะแรกไม่มีปัญหาเพราะทางราชการให้ปลูกมันสำปะหลังได้ใน

ระหว่างแนวยูคาลิปตัส และการปลูกยูคาลิปตัสนั้นทางสภาตำบลก็เห็นชอบด้วย อีกทั้งมีการจ้างแรงงานคนในหมู่บ้านปลูกทำให้ชาวบ้านมีรายได้เพิ่ม แต่เมื่อยูคาลิปตัสโตขึ้น มันสำปะหลังปลูกไม่ได้ชาวบ้านจึงมีปัญหาเรื่องการปลูกพืช นอกจากนั้นยังปัญหาน้ำในห้วยคำพร้าวแห้งทำให้ชาวบ้านเริ่มพึ่งเลี้ยงสวนป่า ต่อมาทางสวนป่าจะขยายพื้นที่ปลูกยูคาลิปตัส มีการทำถนนเข้าไปในไร่มันสำปะหลัง ชาวบ้านจึงรวมตัวต่อต้าน มีการเจรจาทั้งในระดับหัวหน้าสวนป่า อำเภอและจังหวัด แต่ปรากฏว่าไม่มีการแก้ปัญหา ชาวบ้านจึงยื่นหนังสือผ่านสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรของจังหวัดไปยังรัฐมนตรีกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ นายประยูทธ ศิริพาดิษฐ์จึงได้เข้ามาดูพื้นที่ หลังจากนั้นมีการสั่งระงับการปลูกยูคาลิปตัสชั่วคราว การเรียกร้องดังกล่าวมีผู้ใหญ่บ้าน ในขณะนั้นเป็นผู้นำ ซึ่งต่อมาได้รับการแต่งตั้งให้เป็นกำนัน จากนั้นชาวบ้านในตำบลใกล้เคียงก็ได้รวมตัวกันจัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์ป่า 8 หมู่บ้าน เพื่ออนุรักษ์ป่าที่มีอยู่เดิมโดยเฉพาะป่าช้าป่าดอนปู่ตา และการปลูกป่าเพิ่มเติมในที่สาธารณะประโยชน์หรือที่ว่างเปล่า

กรณีป่าดงชุมคำ พื้นที่บ้านโปร่งน้อย ทางราชการได้ตั้งสวนป่าดงเก่าตั้งแต่เมื่อปี พ.ศ.2530 มีการปลูกยูคาลิปตัส ประมาณ 1,250 ไร่ โดยจ้างคนงานมาจากบ้านอื่น ทั้งนี้ เพราะชาวบ้านไม่เห็นด้วยแต่แรก และต่อต้านอย่างมาก ชาวบ้านไม่พอใจที่สวนป่าปลูกยูคาลิปตัสในพื้นที่ป่าที่พวกเขาครอบครองมาหลายชั่วอายุคนแล้ว และสงสัยว่าในเมื่อป่าดังกล่าวเป็นป่าพื้นสภาพทำไมต้องตัดต้นไม้เก่าออกเพื่อไถที่ปลูกยูคาลิปตัส เพราะถ้าต้องการให้มีต้นไม้ เพียงแต่ปล่อยให้ 3-4 ปี ป่าก็ฟื้นสภาพได้เอง แต่เนื่องจากไม่อาจยับยั้งการปลูกได้ ชาวบ้านจึงใช้นโยบาย “ปลูกได้โตไม่ได้” ทำให้งานปลูกสวนป่าไม่ประสบความสำเร็จเท่าที่ควรเพราะต้นยูคาลิปตัสที่ปลูกนั้นถูกถอนบางส่วน อีกทั้งป่าธรรมชาติที่ฟื้นตัวเร็วกว่า ในระยะต่อมาทางสวนป่าจึงได้เริ่มหันมารับฟังความเห็นของชาวบ้าน มีการร่วมกันประชุม 2 ครั้ง ทางสวนป่าตกลงจัดหาต้นไม้ธรรมชาติ ที่ชาวบ้านต้องการ แต่ชาวบ้านก็ยังไม่แน่ใจว่าถ้าใช้กล้าไม้ของสวนป่าแล้วต้นไม้หรือที่ดินจะเป็นของสวนป่าหรือไม่ การเจรจาดังกล่าวนั้นทางชาวบ้านได้มีการเสนอตัวแทนของชาวบ้านเพื่อถามและตอบคำถาม อีกทั้งมีการรวมตัวเป็นกลุ่มอนุรักษ์ป่า โดยเป็นสมาชิกของคณะกรรมการชาวบ้านอนุรักษ์ป่า 7 จังหวัดภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

4) กรณีการต่อต้านสวนป่าของรัฐบาลหลังจากปราบปรามสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย พื้นที่ที่มีปัญหาดังกล่าวได้แก่พื้นที่ป่าภูเพ็ก-ภูล้อมข้าว จังหวัดกาฬสินธุ์ (พ.ศ.2530) และพื้นที่ป่าดงใหญ่ อำเภอบะคำ จังหวัดบุรีรัมย์ (พ.ศ.2524-2526) ปัญหาของทั้งสองพื้นที่นี้เหมือนกันคือ เป็นพื้นที่เคลื่อนไหวของสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยในช่วง พ.ศ.2507-2522 ต่อมาเมื่อทางราชการมีนโยบายร่วมพัฒนาชาติไทย ตามประกาศฉบับที่ 66/2523 เพื่อให้ชาวบ้านเข้ามามอบตัวกับทางราชการแล้ว ทางราชการให้การช่วยเหลือในด้านต่างๆ ก็ทำให้ชาวบ้านเริ่มเข้าไปทำกินในพื้นที่ป่ามากขึ้น เมื่อสถานการณ์ต่อผู้สงบลง ชาวบ้านทั้ง 2 แห่ง ได้รับความเดือดร้อนเพราะทางราชการต้องการพื้นที่ที่ชาวบ้านทำกินอยู่มาปลูกสร้างสวนป่า ทำให้ชาวบ้านเกิดความไม่พอใจ โดยเฉพาะชาวบ้านเขตอำเภอเขาวง จังหวัดกาฬสินธุ์ที่ไปทำกินบนภูเขาเขตจังหวัดสกลนครและมุกดาหาร ได้ร่วมเดินขบวนด้วยเท้าเปล่าจากอำเภอมุกดาหารเพื่อเข้าพบนายกรัฐมนตรีชาติชาย ชุณหะวัณ แต่ปัญหาดังกล่าวก็ยังไม่ได้รับแก้ไขจนถึงปัจจุบัน (พื้นที่จังหวัดสกลนคร) นอกจากนี้ ถึงแม้จะได้มีการจัดสรรที่ดินเพื่อความมั่นคงไปแล้วก็ตาม แต่ก็ยังมีปัญหาอยู่เนื่องจากชาวบ้านไม่ได้รับการจัดสรรที่ดินทุกคน และเจ้าของที่ดินเดิมไม่ยอมออก (พื้นที่จังหวัดมุกดาหาร) จากนั้น ชาวบ้านก็ได้รวมตัวกันจัดตั้งกลุ่มพิทักษ์ป่าธรรมชาติขึ้นในระดับชุมชน

5) กรณีชาวบ้านร่วมจัดการพื้นที่ที่ตนเอง การกระทำดังกล่าวเกิดขึ้นในพื้นที่ป่าภูหลง บ้านตาตรินทอง ตำบลธาตุนทอง จังหวัดชัยภูมิ และพื้นที่ชำม่วง บ้านชำม่วง ตำบลผาสายมอด อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย หมู่บ้านทั้ง 2 มีสภาพการณ์ทางประวัติศาสตร์บางอย่างร่วมกันคือเป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติที่เคยได้รับสัมปทานและมีการตัดไม้ออกจากป่าหมดแล้ว (ยกเว้นภูหลงที่มีป่าเหลือประมาณ 4,000 ไร่ เพราะพระบิดงาช้างไว้) ชาวบ้านจึงเข้าไปทำกิน ชาวบ้านที่เข้าไปส่วนมากมีหลายกลุ่มจึงมีความขัดแย้งกันภายใน แต่ไม่รุนแรง และในอีกด้านหนึ่งก็มีการรวมตัวเพื่อพิทักษ์ผลประโยชน์ของส่วนรวม มีการวางแผนกันพื้นที่เพื่อเป็นเขตป่าอนุรักษ์ และป่าใช้สอย มีการออกกฎระเบียบ และข้อห้ามตัดไม้ ชุมชนทั้ง 2 แห่งนี้มีพระเป็นแกนในการดำเนินการอนุรักษ์ป่า ในช่วงปี พ.ศ.2534 เมื่อกลุ่มผู้นำทราบว่าจะมีโครงการจัดสรรที่ทำกินเพื่อ

ราษฎรผู้ยากไร้หรือ คจก.เข้ามาดำเนินการในพื้นที่ จึงร่วมกันวางแผนจัด “คจก. ชาวบ้าน” ขึ้น และมีการทดลองปฏิบัติจริงในพื้นที่บ้านตาตรินทอง โดยชุมชนได้ทำการย้ายบ้านของชาวบ้านที่อยู่ห่างไกลมาอยู่รวมกัน มีการกันพื้นที่เพื่อปลูกป่าชุมชน มีการปลูกต้นไม้ตามริมน้ำเพื่อป้องกันดินพังทลาย และปลูกป่าตามหน้าลาดเขาเพื่อป้องกันลม เป็นต้น

2. องค์กรชุมชน

จากการศึกษาในพื้นที่กรณีศึกษาป่าชุมชน พบว่ามีองค์กรในชุมชนหลายแห่งที่แสดงให้เห็นถึงการรวมตัวกันของคนในชุมชนเพื่อการแก้ปัญหาที่เกิดขึ้น เช่นที่บ้านตาตรินทอง มีกลุ่มอนุรักษ์ป่าภูหลง กองทุนยา สหกรณ์หมู่บ้าน กองทุนโอง และกลุ่ม คจก.ชุมชน เป็นต้น ที่บ้านชำม่วง มีกลุ่มอนุรักษ์ป่า กลุ่มพุทธเกษตร กลุ่มสหกรณ์ออมทรัพย์ กลุ่มไม้ผลไม้ยืนต้น กลุ่มวัว กลุ่มพัฒนาอาชีพเกษตร และกลุ่มคจก.ชุมชน เป็นต้น ที่บ้านแสงภา มีกลุ่มอนุรักษ์ป่า กลุ่มทำบุญ กลุ่มเหมืองฝาย กลุ่มกองทุนสงเคราะห์ กลุ่มโครงการอีสานเขียว กลุ่มจักสาน กลุ่มเลี้ยงไหม กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเยาวชน กองทุนยาและบัตรสุขภาพ ธนาคารข้าว และกลุ่มออมทรัพย์ เป็นต้น ที่เขาวงมีกลุ่มราษฎรผู้เดือดร้อนเรื่องที่ทำกิน เป็นต้น ที่โนนลานมีกลุ่มอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ต.เสียว และกลุ่มสอนสรณธรรมวนาราม ที่ปะคำมีคณะกรรมการอนุรักษ์ป่าเขาหัวน้ำผุด ที่โคกดำเนินมีกลุ่มอนุรักษ์ กองทุนร้านค้าสาธิต และธนาคารข้าว

องค์กรชุมชนจะจำแนกตามการริเริ่มองค์กร โครงสร้างขององค์กร หน้าที่ขององค์กรและกระบวนการปฏิบัติสัมพันธ์ขององค์กร ดังต่อไปนี้

2.1 การริเริ่มองค์กร

องค์กรในชุมชนทั้งหมดมีที่มาของการริเริ่มองค์กร 2 ลักษณะ คือ

2.1.1 องค์กรที่ริเริ่มโดยชุมชน องค์กรที่ชุมชนเพิ่งริเริ่ม ประกอบด้วยองค์กรอนุรักษ์ป่าภูหลง กลุ่มอนุรักษ์ป่าชำม่วง กลุ่มพุทธเกษตรชำม่วง กลุ่มอนุรักษ์ป่า กลุ่มเหมืองฝายที่แสงภา กลุ่มราษฎรผู้เดือดร้อนเรื่องที่ทำกินอำเภอเขาวง กลุ่มอนุรักษ์และกองทุนร้านค้าสาธิตบ้านโคกดำเนิน

ชมรมอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กลุ่มสอน
 สรณธรรมวนาราม คณะกรรมการอนุรักษ์ป่าเขาหัวน้ำผุด เป็นต้น องค์กร
 ประเภทนี้เกิดจากสภาพปัญหาและความต้องการของชุมชนที่จะแก้ปัญหา จึง
 พยายามแสวงหาทางออกในการแก้ปัญหา เช่น ปัญหาการบุกรุกทำลายป่าใน
 บริเวณภูหลง ปัญหาการเผาป่าหาหน่อไม้ที่ชำมวง ปัญหาการต่อต้านสัมปทาน
 และปัญหาการแบ่งปันน้ำเพื่อการเกษตรในเขตแสงภา ปัญหาเรื่องที่ดินทำกินใน
 เขตเขาวง ปัญหาเศรษฐกิจในเขตบ้านโคกดำเนิน เป็นต้น

เมื่อชุมชนเผชิญกับสภาพปัญหา ชุมชนจะพยายามแสวงหาทางออกเพื่อ
 การแก้ปัญหาโดยการรวมกลุ่มกันดำเนินการแก้ปัญหา ซึ่งมักจะอาศัยผู้นำเป็น
 ผู้ริเริ่ม เช่น กำนันหรือผู้ใหญ่บ้าน ในกรณีของภูหลง โคกดำเนิน ชำมวง และ
 เขาวง พระในกรณีของภูหลง ชำมวง ผู้นำเยาวชนในกรณีของแสงภา เป็นต้น

อย่างไรก็ตามนอกจากผู้นำชุมชนแล้ว ในบางกรณีก็เกิดจากการกระตุ้น
 และชี้แนะจากภายนอกให้มีการรวมกลุ่มแก้ปัญหา เช่น กรณีคจก. ชุมชนชำมวง
 และคจก.ชุมชนภูหลง เกิดขึ้นจากโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการป่าชุมชนได้เข้าไป
 ร่วมปรึกษาหารือและชี้แนะแนวทางแก้ปัญหา แต่การริเริ่มองค์กรอย่างแท้จริงก็
 ยังเป็นเรื่องของชุมชนโดยตรง หรือกรณีกลุ่มอนุรักษ์ที่ปะคำ และโคกดำเนินก็
 ได้รับการกระตุ้นและชี้แนะแนวทางแก้ปัญหาจากโครงการป่าชุมชนขององค์กร
 พัฒนาเอกชนเช่นกัน

นอกจากนี้ยังมีการร่วมกันแก้ไขปัญหาระหว่างพื้นที่ที่มีปัญหาค้างๆ
 กันด้วย เช่น การรวมตัวของชาวบ้านที่ถูกสวนยูคาลิปตัสปลูกทับที่ทำกินใน 7
 จังหวัดภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยในระยะแรกมีองค์กรพัฒนาเอกชน
 (สมาคมสิทธิและเสรีภาพของประชาชน และโครงการป่าชุมชนจังหวัดสุรินทร์)
 เป็นที่ปรึกษาและประสานงานให้ผู้นำทั้งหมดได้พบปะพูดคุยและจัดตั้งเป็น
 คณะกรรมการชาวบ้านอนุรักษ์ป่า 7 จังหวัดภาคตะวันออกเฉียงเหนือเมื่อปี
 พ.ศ.2530 ประกอบด้วยชุมชนในจังหวัดยโสธร อุบลราชธานี สุรินทร์ ศรีสะเกษ
 บุรีรัมย์ กาฬสินธุ์ และเลย มีพื้นที่ป่า 10 แห่งคือ

1. ป่าดงมะไฟ บ.โคกดำเนิน ต.ชั้นไต่ใหญ่ อ.เมือง จ.สุรินทร์
2. ป่าดอนหมู ต.ขามเป็ลี่ย อ.ตระการพืชผล จ.อุบลราชธานี
3. ป่าดงขุมคำ ต.คอนสาย อ.ตระการพืชผล จ.อุบลราชธานี

4. ป่าหินล่อมแปลง 1, 2 บ.หนองกา อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์
5. ป่าหินล่อมแปลง 4 บ.หนองบัว ต.ท่าตูม อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์
6. ป่าดงใหญ่ อ.ปะคำ จ.บุรีรัมย์
7. ป่าโนนลาน ต.เสียว อ.อุทุมพรพิสัย จ.ศรีสะเกษ
8. ป่าภูเพ็ก-ภูล่อมข้าว ต.กุดปลาเค้า อ.เขาวง จ.กาฬสินธุ์
9. ป่าภูตินสวนทราย ต.แสงภา อ.นาแก จ.เลย
10. ป่าหนองเหयाะ บ.สร้างพอก ต.พระแก้ว อ.สังขะ จ.สุรินทร์

2.1.2 องค์การที่ริเริ่มจากภายนอก องค์การภายในชุมชนที่ริเริ่มจากภายนอกประกอบด้วยกองทุนยา องค์การหมู่บ้านและกองทุนไถ่ในกรณีของภูหลวง กลุ่มกองทุนสงเคราะห์ กลุ่มโครงการอีสานเขียว กลุ่มจักสาน กลุ่มเลี้ยงไหม กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเยาวชน กองทุนยา และบัตรสุขภาพ ธนาคารข้าว และกลุ่มออมทรัพย์ในกรณีของแสงภา และธนาคารข้าวในกรณีของโคกดำเนิน เป็นต้น องค์การเหล่านี้เกิดขึ้นจากนโยบายของรัฐที่จะพัฒนาชุมชนในด้านต่างๆ เพื่อผลักดันนโยบายเหล่านี้มาสู่การปฏิบัติในพื้นที่ การเกิดขึ้นขององค์การในบางครั้งจึงมิใช่เป็นการแสวงหาทางออกเพื่อการแก้ปัญหาของชุมชนโดยตรง

2.2 โครงสร้างขององค์การ

ลักษณะโครงสร้างขององค์การจะมี 2 ลักษณะคือ

2.2.1 โครงสร้างองค์การที่เป็นทางการ องค์การที่กำหนดโครงสร้างอย่างเป็นทางการแทบทั้งหมด จะเป็นองค์การที่ได้รับการขึ้นำจากภายนอก หรือมีเช่นนั้นก็เป็นองค์การที่เคยผ่านกระบวนการต่อสู้มาแล้ว หรือได้รับแม่แบบการจัดตั้งมาจากที่อื่น องค์การที่จัดตั้งหรือผลักดันโดยรัฐจะมีโครงสร้างขององค์การที่เป็นทางการอย่างชัดเจน โดยแยกเป็นประธาน รองประธาน กรรมการฝ่ายต่างๆ และเลขานุการ เป็นต้น ส่วนองค์การที่ชุมชนริเริ่มเองนั้น รูปแบบส่วนใหญ่มักขาดโครงสร้างที่เป็นทางการ แต่จะจัดโครงสร้างตามกลุ่มและความใกล้ชิดสนิทสนมเป็นการส่วนตัว เช่น กลุ่มอนุรักษ์ป่าภูหลวง ชำม่วง แสงภา เป็นต้น อย่างไรก็ตาม องค์การที่ชุมชนริเริ่มขยายองค์การบางแห่งก็มีโครงสร้างที่เป็นทางการที่ชัดเจน เช่น กลุ่มพุทธเกษตรที่ชำม่วง กลุ่มเหมืองฝายที่แสงภา กลุ่มราษฎรผู้เดือดร้อนเรื่องที่ทำกินที่เขาวง กลุ่มอนุรักษ์ที่

โนนลาน ปะคำ และโคกคำเนิน กลุ่ม คจก.ชุมชนที่ชำม่วงและภูหลง เป็นต้น

ข้อที่น่าสังเกตคือ องค์กรเหล่านี้ถึงแม้จะจัดตั้งโดยชุมชน แต่จะมีผู้นำที่นำแนวทางการดำเนินงาน ดังเช่น กลุ่มอนุรักษ์ชี้นำโดยโครงการป่าชุมชน กลุ่ม คจก.ชุมชน ชี้นำโดยโครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการป่าชุมชน เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม สำหรับกรณีของแสงภานัน องค์กรเหมือนผายเป็นองค์กรที่ตั้งมานานแล้ว ไม่มีระบบการชี้นำจากภายนอก แต่ชาวบ้านก็สามารถจัดโครงสร้างที่เป็นทางการได้อย่างชัดเจน

2.2.2 โครงสร้างองค์กรที่ไม่เป็นทางการ โครงสร้างองค์กรที่ไม่เป็นทางการที่เด่นชัดในทุกพื้นที่จะประกอบด้วยผู้นำที่ได้รับการยอมรับจากชุมชนเป็นตัวจักรสำคัญขององค์กร ส่วนในระดับผู้ปฏิบัติงานนั้นก็มักจะมีความสัมพันธ์ในเชิงเพื่อนบ้านและเชิงเครือญาติกับผู้นำ หรือไม่เช่นนั้นก็มีความผูกพันกับผู้นำในทางเศรษฐกิจ-สังคม โครงสร้างที่ไม่เป็นทางการจะเป็นแกนนำที่แท้จริงขององค์กร

2.3 หน้าที่ขององค์กร

องค์กรที่มีการจัดตั้งในชุมชนแยกหน้าที่ได้ 4 กลุ่มคือ

2.3.1 องค์กรที่ทำหน้าที่เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร ได้แก่ กลุ่มอนุรักษ์ กลุ่มเหมืองผาย กลุ่มเหล่านี้จะทำหน้าที่ในการจัดการทรัพยากรในชุมชนของตนเองเพื่อการจัดผลประโยชน์ให้แก่สมาชิกได้ทั่วถึง ในกรณีของกลุ่มอนุรักษ์ค่อนข้างเป็นวิธีการจัดการทรัพยากรเพื่อป้องกันการบุกรุกจากกลุ่มผลประโยชน์ที่มาจากภายนอกชุมชนเป็นสำคัญ

2.3.2 องค์กรที่ทำหน้าที่ด้านสังคมและวัฒนธรรม เช่น กลุ่มทำบุญ กลุ่มแม่บ้าน กลุ่มเยาวชน กองทุนยา กองทุนสงเคราะห์ องค์กรเหล่านี้มีจุดมุ่งหมายเพื่อการรวมกลุ่มของคนภายในชุมชนในการดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ทางด้านสังคมและวัฒนธรรม

2.3.3 องค์กรทางด้านการพัฒนาเศรษฐกิจ เช่น สหกรณ์หมู่บ้าน กลุ่มพุทธเกษตร กลุ่มจักสาน กลุ่มเลี้ยงไหม ธนาคารข้าว และกลุ่มออมทรัพย์ เป็นต้น กลุ่มเหล่านี้จัดดำเนินการมา โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะพัฒนาอาชีพของชุมชนโดยการรวมกลุ่มพัฒนาอาชีพและจัดทำกองทุนเพื่อการพัฒนาต่าง ๆ

2.3.4 องค์การเพื่อการต่อสู้ด้านการเมือง เช่น กลุ่มอนุรักษ์ที่โนนลาน ปะคำ โคกดำเนิน และแสงภา กลุ่ม คจก.ชุมชนที่ภูหลง ชำม่วง กลุ่มราษฎรผู้เดือดร้อนเรื่องที่ทำกินที่เขาวง เป็นต้น องค์กรเหล่านี้จัดตั้งขึ้นมาเพื่อการต่อสู้เรื่องทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน และมักจะเป็นการรวมกลุ่มเพื่อต่อสู้กับอิทธิพลจากภายนอก เช่นต่อสู้กับอิทธิพลของนายทุนที่แสวงหาต่อสู้กับอิทธิพลจากแนวนโยบายรัฐจากพ่อค้า เป็นต้น

2.4 กระบวนการปฏิสัมพันธ์ขององค์กร

2.4.1 กระบวนการปฏิสัมพันธ์ภายในองค์กร องค์กรที่จัดตั้งขึ้นมีกระบวนการปฏิสัมพันธ์ระหว่างผู้นำและสมาชิก มีการปรึกษาหารือเพื่อการแก้ปัญหาของชุมชน รูปแบบของการปฏิสัมพันธ์ที่น่าสนใจ เช่น กรณีของชำม่วง พระจะเป็นผู้ริเริ่มโดยตรงก่อน จากนั้นจึงเรียกผู้นำระดับสูง เช่น ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน กรรมการผู้ทรงคุณวุฒิ เข้ามาปรึกษาหารือ กำหนดแนวทางการดำเนินงาน พร้อมทั้งวางแผนการดำเนินงานขั้นต้นร่วมกัน หลังจากนั้นผู้นำจะนำความคิดไปขยายต่อยังกลุ่มชาวบ้าน ซึ่งเมื่อมีการรับรู้ทั่วถึงกันแล้ว ก็จะปรึกษาร่วมกันทั้งชุมชน หรือในบางครั้งเมื่อมีปัญหาเกิดขึ้น ทางชุมชนจะจับกลุ่มคุยกันในระดับผู้นำ 2-3 คน แล้วมาปรึกษาหารือกับหลวงพ่อที่วัดเพื่อขยายความคิดไปในระดับชุมชนต่อไป กระบวนการปฏิสัมพันธ์ภายในที่เข้มแข็งนั้น ขึ้นอยู่กับกลุ่มผู้นำในการดำเนินงาน และสภาพปัญหาจากภายนอกที่เข้ามากระทบกับชุมชน

2.4.2 กระบวนการปฏิสัมพันธ์กับภายนอก องค์กรชุมชนเกือบทุกแห่งจะมีกระบวนการปฏิสัมพันธ์กับภายนอกผ่านผู้นำที่เป็นทางการ ยกเว้นบางกรณีเท่านั้นเช่นผ่านพระในบางเรื่อง หรือผ่านผู้นำไม่เป็นทางการในบางครั้ง เช่น ที่ชำม่วง ปะคำ แสงภา เป็นต้น อย่างไรก็ตามในกระบวนการปฏิสัมพันธ์กับภายนอกนั้น องค์กรชุมชนส่วนใหญ่ มักจะมอบอำนาจการติดต่อและการตัดสินใจให้แก่ผู้นำเพียงผู้เดียวหรืออาจจะเป็นกลุ่มนำ 2-3 คนเท่านั้น เช่น กรณีแสงภา โนนลาน เขาวง โคกดำเนิน และปะคำ เป็นต้น แต่ในกรณีบางที่มีองค์กรรวมกลุ่มที่ดี การตัดสินใจติดต่อกับภายนอกจะมีกลุ่มนำหลายคน เช่น กรณีชำม่วง ในบางครั้งก็อาจมีพระสงฆ์ ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน หรือผู้ทรง

คุณวุฒิแล้วแต่กรณี แต่ถ้าเป็นชุมชนที่ยังมีความขัดแย้งกันพอสมควร เช่น กรณีของภูหลง การปฏิสัมพันธ์กันภายนอกจำเป็นต้องมีคนจากหลายๆ กลุ่มมาร่วมในการติดต่อด้วย ชาวบ้านจึงจะให้การยอมรับ

3. ความขัดแย้งเกี่ยวกับทรัพยากรชุมชน

ปัญหาความขัดแย้งของชุมชนแบ่งออกได้เป็น 4 ประเภทคือ ความขัดแย้งภายในชุมชน ความขัดแย้งระหว่างชุมชน ความขัดแย้งกับรัฐ และความขัดแย้งกับธุรกิจเอกชน

3.1 ความขัดแย้งภายในชุมชน

ทุกชุมชนที่เป็นกรณีศึกษาต่างก็มีสภาพความขัดแย้งภายในชุมชนดำรงอยู่ทุกแห่งจะแตกต่างกันที่ระดับของความรุนแรงแห่งความขัดแย้งเท่านั้น ความขัดแย้งที่สำคัญเช่น ความขัดแย้งในเรื่องการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร และความขัดแย้งในเรื่องของการจัดสรรอำนาจในชุมชน

ความขัดแย้งภายในชุมชนที่เกิดจากการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรที่สำคัญคือ ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มลักลอบตัดไม้กับกลุ่มอนุรักษ์ที่ภูหลง ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มที่ใช้ประโยชน์ที่ทำกินในดงช้าจวนกับกลุ่มที่ใช้ประโยชน์จากที่ทำกินในบริเวณเขาหัวน้ำผุดของอำเภอปะคำ ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มคนที่ทำกินบนเขากับกลุ่มทำกินบนพื้นราบของชำม่วง ความขัดแย้งของกลุ่มที่ต้องการที่ทำกินกับกลุ่มผู้นำที่ป่าโนนลาน เป็นต้น ความขัดแย้งดังกล่าวเกิดขึ้นเนื่องมาจากสภาพปัญหาทางเศรษฐกิจของคนในชุมชนที่แตกต่างกัน ทำให้บุคคลบางกลุ่มจำเป็นต้องมุ่งแสวงหาผลประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่มีในพื้นที่ เช่น การลักลอบตัดไม้ขาย การบุกเบิกพื้นที่เพื่อการทำกินเพิ่มเติม เป็นต้น ในขณะที่เดียวกัน บุคคลอีกกลุ่มหนึ่งซึ่งบางส่วนมีแนวคิดเชิงอนุรักษ์และมีพื้นที่ทำกินที่เพียงพอแล้ว เกรงว่าการดำเนินการเหล่านั้นจะนำไปสู่สภาพพจนที่ไม่ดี และอาจทำให้เกิดปัญหาการไล่ที่จากรัฐ กลุ่มนี้จึงพยายามแสดงให้เห็นถึงความคิดเชิงอนุรักษ์ของตน สภาพดังกล่าวจะก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างกลุ่ม

ส่วนความขัดแย้งภายในชุมชนที่เกิดจากการจัดสรรอำนาจไม่ลงตัวนั้น มีในหลายพื้นที่ เช่น ที่แสงภาเริ่มมีกลุ่มทำทนายอำนาจผู้นำ โดยเห็นว่าผู้นำทำงานไม่มุ่งพิทักษ์ผลประโยชน์ของชุมชน แต่กลับไปช่วยในการจัดตั้งวนอุทยาน เป็นต้น ที่ภูหลง ความขัดแย้งเกิดขึ้นระหว่างกลุ่มอำนาจเก่าและกลุ่มอำนาจใหม่ และยังมีความขัดแย้งระหว่างคุ้มต่างๆด้วย ทั้งนี้เนื่องจากการจัดสรรอำนาจไม่ลงตัว ส่วนที่ชำม่วงผู้นำทางเศรษฐกิจบางคนก็พยายามที่จะต่อสู้ทำทนายอำนาจของผู้นำทางการและผู้นำอื่น ๆ เนื่องจากไม่ยอมรับในอำนาจและความสามารถของผู้นำเหล่านั้น ที่ปะคำก็มีการแย่งชิงการนำระหว่างกำนัน พระ และผู้นำไม่เป็นทางการ ก่อให้เกิดความขัดแย้งขึ้น เป็นต้น

3.2 ความขัดแย้งระหว่างชุมชน

ความขัดแย้งระหว่างชุมชนที่ชัดเจนมี 2 ประการคือ ความขัดแย้งเรื่องที่ทำกิน และความขัดแย้งเรื่องการแย่งชิงทรัพยากร

3.2.1 ความขัดแย้งเรื่องที่ทำกิน เห็นได้จากกรณีของโนนลานซึ่งมีปัญหาคความขัดแย้งเรื่องที่ทำกินในเขตป่า จากชุมชนที่อยู่เขตกิ่งอำเภอบึงบูรพ์ ซึ่งทางราชการไม่ได้เข้มงวดในเรื่องป่ามากนักและมีกลุ่มหนึ่งที่บุกป่าเพื่อแสวงหาที่ทำกินอยู่ตลอดเวลา ทำให้เกิดความขัดแย้งกับชุมชนที่อยู่ในเขตอำเภอบึงบูรพ์ซึ่งทางราชการเน้นการรักษาป่าค่อนข้างมาก รวมทั้งชุมชนส่วนหนึ่งก็ต้องการอนุรักษ์ป่าไว้ด้วย ส่วนกรณีของเขาวงนั้น มีความขัดแย้งกันอยู่บ้างระหว่างชุมชนที่ไปจากเขตอำเภอเขาวงซึ่งไปทำกินบนภูเขา กับชุมชนที่มาจากจังหวัดมุกดาหารและสกลนคร ซึ่งเป็นเจ้าของพื้นที่ แต่ความขัดแย้งไม่รุนแรงมากนัก

3.2.2 ความขัดแย้งเรื่องการใช้ทรัพยากร ในกรณีของภูหลงจะเห็นความขัดแย้งระหว่างชุมชนตาครินทองกับชุมชนที่มาจากเขตอำเภอหนองบัวแดงที่มาลักลอบตัดไม้ในเขตป่าภูหลง เพื่อนำไปแปรรูปขาย ส่วนที่ชำม่วงจะมีความขัดแย้งระหว่างชุมชนจากถิ่นอื่น ๆ ที่มาลักลอบตัดไม้ฝืน หานห่อไม้ กับชาวบ้านในบริเวณป่าพื้นที่ชำม่วง ซึ่งความขัดแย้งดังกล่าวนำไปสู่การจัดตั้งกลุ่มอนุรักษ์ของชุมชน เพื่อดูแลรักษาทรัพยากรของชุมชน

8.8 ความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับรัฐ

ความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับรัฐมีให้เห็นในทุกพื้นที่ ตั้งแต่ความขัดแย้งเล็กน้อย ไปจนถึงเรื่องสำคัญๆ ความขัดแย้งสำคัญที่เห็นได้ชัด คือ ความขัดแย้งเรื่องการปลูกสวนป่า ความขัดแย้งเรื่องพื้นที่ทำกินและเขตป่า ความขัดแย้งเรื่องโครงการจัดสรรที่ทำกินในเขตป่าสงวนเสื่อมโทรม (คจก.) และความขัดแย้งเรื่องการใช้ประโยชน์จากป่า เป็นต้น

ในกรณีของสวนป่า มีความขัดแย้งที่สำคัญคือที่เขาวง โคกดำเนิน ดงชุมคำ โนนลาน ปะคำและภูหลง เป็นต้น ความขัดแย้งเหล่านี้เกิดขึ้นจากนโยบายของรัฐที่ต้องการสร้างพื้นที่ป่าเพิ่ม และได้ดำเนินการยึดเอาพื้นที่ทำกินของชาวบ้านที่ทำกินในเขตป่ามาปลูกสร้างสวนป่าประเภทต้นไม้โตเร็ว โดยเฉพาะการปลูกต้นยูคาลิปตัส ชาวบ้านส่วนใหญ่จึงรวมตัวต่อต้านหลายรูปแบบ เช่น การเดินขบวนประท้วง การทำลายต้นกล้าไม้ยูคาลิปตัส เป็นต้น การต่อสู้ในเรื่องดังกล่าวชุมชนต้องมีการรวมตัวกันจัดตั้งองค์กรเพื่อการต่อสู้อย่างเป็นระบบมากขึ้น โดยเฉพาะเมื่อมีกลุ่มอนุรักษ์จากองค์กรพัฒนาเอกชนเข้าไปหนุนช่วยด้วย เช่น พื้นที่เขาวง โคกดำเนิน ดงชุมคำ โนนลาน และปะคำ เป็นต้น ส่วนในกรณีของภูหลง การรวมตัวต่อสู้กับสวนปายังไม่ได้แสดงให้เห็นถึงรูปธรรมที่ชัดเจน เพราะขาดการหนุนช่วยจากภายนอก

ในกรณีความขัดแย้งเรื่องพื้นที่ทำกินและเขตป่านั้นมีตัวอย่างให้เห็นในทุกพื้นที่ กรณีดังกล่าวเกิดขึ้นเนื่องจากรัฐยึดถือนโยบายมีป่าต้องไม่มีคน หากมีคนจะทำลายป่า แต่ในขณะเดียวกันก็กลับมีนโยบายส่งเสริมการปลูกพืชนาขั้นประการ ทำให้ชาวบ้านต้องขยายพื้นที่เพื่อการเพาะปลูก และโดยเหตุที่ชาวบ้านเห็นว่า ป่าคือพื้นที่ที่จะเป็นแหล่งเพาะปลูกได้ก็เลยบุกเบิกพื้นที่มากขึ้น ขณะเดียวกันรัฐเองก็มีกรอบการปฏิบัติไม่แน่นอน บางครั้งเข้มงวด บางครั้งปล่อยปละละเลย ทำให้ชาวบ้านไม่มั่นใจในนโยบายที่แท้จริง ความขัดแย้งเหล่านี้เกิดขึ้นตลอดเวลาในหลายพื้นที่ เช่น กรณีเขาวง กรณีดงชุมคำ กรณีปะคำ เป็นต้น

ส่วนความขัดแย้งกับรัฐในเรื่องคจก.นั้น ปัจจุบันกระแสความขัดแย้งนี้เป็นกระแสหลัก ของชุมชนที่มีพื้นที่ทำกินในเขตป่าทั้งหมด ความขัดแย้งดัง

กล่าวเกิดขึ้นเมื่อรัฐมีนโยบายที่จะเพิ่มป่าอนุรักษ์ให้เป็นร้อยละ 15 และเพิ่มป่าเศรษฐกิจให้เป็นร้อยละ 25 รวมเป็นพื้นที่ป่าทั้งภาคจะมีประมาณร้อยละ 40 ซึ่งการดำเนินการดังกล่าวจำเป็นต้องอพยพโยกย้ายชาวบ้านออกจากพื้นที่ทำกินในเขตป่าซึ่งทำอยู่เดิม ไปสู่พื้นที่ที่ทางการจัดให้อัตราไม่เกินครอบครัวละ 15 ไร่ แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่กลับเห็นว่า การดำเนินการดังกล่าวของรัฐไม่เป็นธรรม ก่อให้เกิดปัญหาอื่น ๆ ตามมา เช่น ปัญหาความขัดแย้งภายในชุมชน ความขัดแย้งภายในชุมชนที่ถูกย้ายที่กับชุมชนที่ต้องแบ่งที่ทำกินให้แก่ผู้ย้ายเข้า เช่น กรณีพื้นที่ปะคำ เป็นต้น ดังนั้นชาวบ้านในพื้นที่อื่น ๆ จึงเตรียมวางระบบการต่อสู้กับอำนาจรัฐ โดยมีองค์กรพัฒนาเอกชนและกลุ่มนักศึกษาเข้าไปช่วยเหลือ ส่วนบางพื้นที่เช่น ชำม่วงและภูหลวงก็มีการเตรียมการยื่นเรื่องเพื่อขอดำเนินโครงการ คจก.ชุมชนด้วยตนเองภายใต้เงื่อนไขที่เหมาะสมของชุมชน โดยไม่ต้องการให้รัฐเข้ามาจัดการ เป็นต้น

สำหรับความขัดแย้งเรื่องการใช้ประโยชน์จากป่านั้นมีมายาวนานในทุกพื้นที่ ความขัดแย้งเกิดจากแนวนโยบายรัฐและการปฏิบัติงานของเจ้าหน้าที่ในพื้นที่ ด้านแนวนโยบายรัฐนั้นถือว่า ป่าคือสมบัติของรัฐ ในขณะที่ชาวบ้านเห็นว่า ป่าคือทรัพยากรธรรมชาติที่พวกเขาควรจะได้ใช้ประโยชน์

3.4 ความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับนายทุน

ความขัดแย้งระหว่างชุมชนกับนายทุนจะมีอยู่ 3 แห่ง ที่มีระดับความขัดแย้งที่เห็นภาพชัดคือ กรณีของแสลงภา โนนลาน และปะคำ ลักษณะความขัดแย้งที่สำคัญคือ เรื่องของทรัพยากรในชุมชน เช่น ความขัดแย้งเรื่องสัมปทานป่าที่แสลงภา ความขัดแย้งเรื่องสัมปทานปอลูรังที่โนนลาน และความขัดแย้งเรื่องการลักลอบตัดไม้ที่ปะคำ เป็นต้น

ความขัดแย้งดังกล่าวข้างต้นนี้เกิดมาจากนายทุนจากภายนอกต้องการใช้ทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนเพื่อประโยชน์ทางธุรกิจของตน เช่น โรงเลื่อยต้องการสัมปทานไม้ที่แสลงภา บริษัทก่อสร้างต้องการสัมปทานดินลูกรังที่โนนลาน และโรงเลื่อยต้องการไม้มาแปรรูปที่ปะคำ เป็นต้น โดยส่วนใหญ่กลุ่มทุนจะดำเนินการผ่านรัฐ ส่วนทางด้านชาวบ้านในพื้นที่เมื่อไม่ยินยอมให้บุคคลภายนอกเข้ามาตัดกตวงเอาผลประโยชน์จากทรัพยากรในพื้นที่ของตนก็ทำการต่อต้านกันขึ้น

ในกรณีของแสงภา ชาวบ้านต่อต้านโรงเลื่อยเพราะต้องการอนุรักษ์ป่าต้นน้ำลำธาร รูปแบบของการต่อต้านถึงขั้นการเดินขบวนไปร้องเรียนที่ทำเนียบรัฐบาล และชนะเดียวกัน เพื่อให้ข้อต่อรองเข้มแข็งขึ้น ชาวบ้านเองก็ยอมถอนตัวจากพื้นที่ทำกินที่เป็นเขตต้นน้ำลำธารเพื่อมิให้เป็นข้ออ้างของโรงเลื่อย ซึ่งผลการต่อสู้ก็ประสบผลสำเร็จ เพราะรัฐยอมยกเลิกสัมปทานไม้ในเขตป่าดังกล่าว

ส่วนในกรณีโนนลาน ชาวบ้านได้รวมตัวต่อสู้สัมปทานบ่อลูกรังในพื้นที่ซึ่งเริ่มต้นจากมีนายทุนนำเอกสารอนุญาตจากทางราชการให้ชาวบ้านดู ชาวบ้านจึงได้ยินยอมให้ขุดดินลูกรัง แต่ภายหลังเมื่อผู้นำบางคนได้ไปติดต่อกับทางอำเภอกลับปรากฏว่าไม่เคยมีการให้สัมปทาน การต่อสู้ของชาวบ้านเป็นไปอย่างเข้มข้น จนในที่สุดก็สามารถขับไล่สัมปทานเดือนได้สำเร็จ

4. ประเด็นที่น่าสนใจ

4.1 องค์กรมีความสามารถในการปรับตัวให้สอดคล้องกับสภาพแวดล้อมต่างๆ ที่เปลี่ยนแปลง เช่น ใช้รูปแบบการนำแบบระบบอาวุโสในช่วงของระบบวัฒนธรรมความเชื่อที่ยังเข้มแข็ง แล้วปรับตัวมาเป็นการนำแบบระบบผู้นำที่มีประสบการณ์ทางเศรษฐกิจในช่วงของการเร่งเพิ่มผลผลิต จนกระทั่งมาเป็นระบบการนำแบบต่อรองผลประโยชน์กับอำนาจรัฐในช่วงหลัง

4.2 ในช่วงของการก่อตั้งชุมชนรุ่นใหม่ที่มีฐานจากหลายชุมชนมาอยู่ร่วมกัน โครงสร้างอำนาจในชุมชนยังไม่สามารถวางได้ลงตัว ชุมชนจะใช้วิธีการประนีประนอมผลประโยชน์ โดยวางระบบการนำรวมกลุ่มที่มีคนกลางมาเป็นผู้นำ และมีผู้แทนกลุ่มต่างๆ มาร่วมในกลุ่มการนำด้วย

4.3 แนวนโยบายของรัฐที่เกิดขึ้นเป็นตัวเร่งผลักดันที่สำคัญ ทำให้ชุมชนมีการรวมกลุ่มเพื่อต่อรองผลประโยชน์ของชุมชน เช่น นโยบายสัมปทานป่าที่ถูกลงเป็นตัวผลักดันให้เกิดองค์กรอนุรักษ์ นโยบายการปลูกป่าที่ปะคำ ดงชุมคำ ดงมะไฟ และเขาวงเป็นตัวผลักดันให้ชุมชนรวมตัวเป็นองค์กรต่อสู้กับรัฐ ส่วนนโยบายคจก.เป็นตัวเร่งให้ชุมชนตื่นตระหนกต่อการถูกผลักดันออกจากพื้นที่ จำต้องรวมตัวกันเพื่อหาสู่ทางการต่อรอง

4.4 การกดดันจากรัฐเกี่ยวกับนโยบายป่าเป็นตัวแปรสำคัญที่ทำให้

ชุมชนต้องพยายามหาทางต่อรอง และพยายามแสดงให้เห็นว่าชุมชนก็มีความสามารถในการอนุรักษ์ทรัพยากรได้เช่นเดียวกัน เช่น การต่อรองเรื่องการปลูกไม้ด้วยตนเองที่ดงชุมคำ การต่อรองเรื่องการไม่บุกเบิกป่าเพิ่มอีกที่แสงภา การต่อรองเรื่องการจัดสรรที่ดินทำกินด้วยตนเองที่ซำม่วงและภูหลง เป็นต้น ซึ่งการดำเนินการดังกล่าวสามารถเป็นจุดเริ่มต้นของชุมชนที่จะอนุรักษ์ป่าด้วยตนเองภายใต้การกำกับนโยบายรัฐ แต่ทั้งนี้ รัฐจะต้องมีมาตรการสนับสนุนที่ต่อเนื่อง และขณะเดียวกัน จะต้องให้โอกาสและรับรองสิทธิของชุมชน แสดงความสามารถในการพิทักษ์ทรัพยากรด้วยตนเอง

4.5) จุดอ่อนที่สำคัญขององค์กรชุมชนคือ เป็นการรวมตัวกันเพื่อผลประโยชน์เฉพาะหน้ามากกว่าผลประโยชน์ระยะยาว และมักมีผลประโยชน์ส่วนตัวเป็นองค์ประกอบอยู่ด้วย การรวมกลุ่มอย่างเข้มแข็งจึงไม่เกิดขึ้น ทำให้การต่อสู้ขององค์กรไม่มีความต่อเนื่องและความเป็นเอกภาพเพียงพอ เมื่อใดที่มีการต่อสู้ยึดเยื้อก็มักจะเกิดความขัดแย้งกันเองในกลุ่มผู้นำ หรือในบางครั้งเมื่อการต่อสู้ได้รับผลประโยชน์เฉพาะหน้าบางส่วน บางกลุ่มก็จะยกเลิกการต่อสู้โดยไม่คำนึงถึงผลระยะยาว

บทที่ 8

สรุปและเสนอแนะ

1. ลักษณะของป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

1.1 ความหมายของป่าชุมชน

ผลจากการศึกษาสรุปได้ว่าป่าชุมชนหมายถึง

- 1) พื้นที่ป่าที่ชาวบ้านอาศัยและทำมาหากินอยู่ ในการนี้ทำให้ชาวบ้านรู้สึกผูกพันในทรัพยากรป่า
- 2) เป็นพื้นที่ป่าที่ชาวบ้านเลือกเพื่อใช้ประโยชน์ โดยไม่ได้ครอบครองพื้นที่ป่าทั้งหมด แต่ได้เลือกใช้ตามความจำเป็นของชุมชน
- 3) เป็นพื้นที่ที่ชาวบ้านสามารถจำแนกชนิดและขนาดของพื้นที่ได้

1.2 การเกิดขึ้นของป่าชุมชน

ป่าชุมชนเกิดขึ้นในหลายรูปแบบ คือ

- 1) เกิดขึ้นตามวัฒนธรรมความเชื่อ ป่าชุมชนที่เกิดขึ้นจากวัฒนธรรมความเชื่อ มักมีการกำหนดพื้นที่พร้อมๆ กับการตั้งชุมชน โดยชุมชนร่วมกันกำหนดพื้นที่ที่จะเป็นดอนปู่ตา พื้นที่ป่าช้า พื้นที่วัดป่า ฯลฯ ตั้งแต่เริ่มมาตั้งถิ่นฐานครั้งแรก
- 2) เกิดขึ้นตามระบบนิเวศวิทยา ป่าชุมชนที่เกิดขึ้นตามระบบนี้มักเป็นป่าชุมชนที่เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์ต้นน้ำลำธาร ป่าที่ช่วยในการป้องกันกัด

เขาริมฝั่งน้ำ และป่ากำบังลม เป็นต้น ส่วนใหญ่จะเกิดขึ้นภายหลังจากชุมชนตั้งถิ่นฐานแล้ว และเริ่มมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างป่ากับสภาพแวดล้อม จึงได้มีการกำหนดเขตพื้นที่ไว้

3) เกิดขึ้นตามความจำเป็นในการใช้สอย ป่าชุมชนที่เกิดขึ้นในลักษณะนี้ จะเกิดขึ้นจากการที่ชุมชนได้ร่วมกันใช้ประโยชน์มาเป็นเวลานาน และรับรู้ร่วมกันว่าควรจะเป็นพื้นที่เพื่อใช้ประโยชน์ต่างๆ เช่น ป่าใช้สอย ป่าทำเลเลี้ยงสัตว์ ป่าโคก สำหรับเก็บเห็ด ฯลฯ บริเวณป่าเหล่านี้มักไม่เหมาะกับการถางถำทำไร่

1.3 การใช้ประโยชน์ในป่าชุมชน

ชุมชนมีการเลือกใช้พื้นที่ป่าชุมชนเพื่อประโยชน์ดังต่อไปนี้

- 1) เพื่อเป็นแหล่งต้นน้ำลำธาร เช่น ป่าอนุรักษ์ต้นน้ำลำธาร หรือป่าพัฒนาแหล่งต้นน้ำ
 - 2) เพื่อเป็นสถานประกอบพิธีกรรมตามวัฒนธรรมและความเชื่อ เช่น วัดป่า เขตอภัยทาน ป่าช้า ดอนปู่ตา เป็นต้น
 - 3) เพื่อเป็นพื้นที่สำหรับการทำมาหากิน เช่น ทำเลเลี้ยงสัตว์ พื้นที่เก็บเห็ด ฯลฯ
 - 4) เพื่อเป็นพื้นที่สำหรับไม้ใช้สอยของชุมชน เช่น ป่าใช้สอย เป็นต้น
- นอกจากนี้ บางพื้นที่ยังมีการปลูกป่าเพื่อการกำบังลมแก่ชุมชน และในบางพื้นที่ก็มีการปลูกป่าในบริเวณโรงเรียนด้วย

1.4 ระดับของกรรมสิทธิ์ในป่าชุมชน

ผลจากการศึกษาพบว่า ป่าชุมชนมีระดับกรรมสิทธิ์ตามความรู้สึกของชุมชนเป็น 3 ระดับคือ

- 1) ป่าชุมชนที่หลายชุมชนใช้ประโยชน์ร่วมกัน
- 2) ป่าชุมชนที่คนในชุมชนถือกรรมสิทธิ์และใช้ประโยชน์ร่วมกัน
- 3) ป่าชุมชนที่คนในชุมชนไม่มีกรรมสิทธิ์แต่สามารถใช้ประโยชน์ร่วมกันได้ ภายใต้กฎเกณฑ์ที่ชุมชนร่วมกันกำหนด

1.5 ประเภทของป่าชุมชน

ป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจำแนกได้เป็น 8 ประเภท คือ

- 1) ป่าอนุรักษ์ต้นน้ำลำธาร เป็นป่าที่ชุมชนร่วมกันกำหนดหวงห้ามมิให้มีการบุกรุกเบิก เพื่อเป็นการรักษาต้นน้ำลำธาร
- 2) ป่าวัดป่าหรือป่าอภัยทาน เป็นป่าที่ชุมชนร่วมกันกำหนดให้เป็นเขตสำนักสงฆ์ หรือเขตอภัยทาน เป็นศูนย์ปฏิบัติธรรม และศูนย์ศึกษาธรรมชาติ
- 3) ป่าดอนปู่ตา เป็นการกำหนดป่าเพื่อพิธีกรรมตามความเชื่อของชุมชนที่มีต่อธรรมชาติและสิ่งเหนือธรรมชาติ โดยเป็นการพึงพิงต่อปู่ตาให้ปกป้องรักษาชุมชน จึงต้องจัดสถานที่ให้ปู่ตาสถิตอยู่
- 4) ป่าช้า มีในแทบทุกพื้นที่ เป็นสถานที่เผาหรือฝังศพคนตายที่ชุมชนกำหนดเป็นเขตหวงห้ามไว้ร่วมกัน
- 5) ป่าโรงเรียน เป็นป่าที่โรงเรียนในชุมชนมีการอนุรักษ์ไว้หรือปลูกขึ้นมาใหม่ภายในบริเวณโรงเรียน
- 6) ป่าทำเลเลี้ยงสัตว์ เป็นป่าที่ชาวบ้านกันขอบเขตไว้สำหรับใช้ประโยชน์ในการเลี้ยงสัตว์หรืออาจจะใช้สอยเพื่อประโยชน์อื่นๆ ด้วย
- 7) ป่าใช้สอย เป็นพื้นที่ที่ชุมชนได้กำหนดเป็นเขต เพื่อการตัดไม้ไว้ใช้สอยในชุมชน ซึ่งการดำเนินการมักต้องขออนุญาตจากองค์กรภายในชุมชนก่อน
- 8) ป่าปลูกพัฒนา เป็นพื้นที่ป่าที่เกิดขึ้นภายหลังจากแรงกดดันของนโยบายของรัฐต่อเรื่องป่ามีมากขึ้น บางพื้นที่ก็ได้มีการปลูกขึ้นมาเพื่อประโยชน์อื่นๆ ด้วย เช่น ภูหลง มีการปลูกป่าเพื่อสร้างแนวกำบังลม ส่วนข่าม่วงปลูกป่าเพื่อให้เป็นแหล่งช่วยซับน้ำ

2. เงื่อนไขของการเกิดและการดำรงอยู่ของป่าชุมชน

2.1 เงื่อนไขทางกายภาพ

เงื่อนไขทางกายภาพที่ทำให้ป่าชุมชนก่อเกิดและดำรงอยู่ได้นั้น ประกอบด้วย

- 1) เป็นพื้นที่ป่าที่เป็นต้นน้ำลำธารซึ่งชุมชนเห็นความจำเป็นร่วมกันในการที่จะอนุรักษ์ไว้หรือพัฒนาป่าขึ้นมาใหม่
- 2) เป็นพื้นที่ริมฝั่งแม่น้ำที่มีการชะล้างพังทลาย ชุมชนจึงเริ่มเห็นความ

จำเป็นของการปลูกป่าเพื่ออนุรักษ์ดิน

- 3) เป็นพื้นที่ที่เกี่ยวข้องกับทิศทางลม เช่น ช่วยกำบังลม เป็นต้น
- 4) เป็นพื้นที่ที่มีความลาดชันสูงและพื้นดินไม่เหมาะแก่การปลูกพืช ชุมชนก็จะร่วมกันกำหนดเป็นเขตป่าชุมชน เพื่อประโยชน์อย่างอื่น
- 5) พื้นที่หน้าดินตื้น เช่น ป่าโคกซึ่งมีดินลูกรังมาก หรือป่าที่มีก้อนหิน กระจายอยู่มาก ชุมชนมักจะกำหนดเป็นพื้นที่เพื่อการใช้สอยในการเลี้ยงสัตว์ หรืออาจจะเป็นป่าช้าหรือเขตในการใช้ทรัพยากรป่าอื่น ๆ
- 6) สภาพป่าที่ถูกทำลายแทบหมดสิ้นทำให้ชุมชนเริ่มขาดแคลนสิ่งที่ต้องพึ่งพิงจากป่า เช่น ไม้ใช้สอย จึงได้เริ่มมีจิตสำนึกของการอนุรักษ์เกิดขึ้นจากการถูกทำลายของป่า

2.2 เงื่อนไขทางเศรษฐกิจ

เงื่อนไขทางเศรษฐกิจที่สำคัญที่มีผลกระทบต่อป่าชุมชนมีดังต่อไปนี้

- 1) ป่าที่เป็นแหล่งทรัพยากรสำคัญที่ชุมชนได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน เช่น แหล่งไม้ใช้สอย แหล่งเชื้อเพลิง แหล่งอาหาร ทำเลเลี้ยงสัตว์ ฯลฯ ชุมชนจะร่วมกันกำหนดเป็นเขตป่าชุมชนเพื่อใช้ประโยชน์ร่วมกัน แต่ถ้าหากว่าป่านั้นชุมชนมีโอกาสใช้ประโยชน์ร่วมกันน้อย การก่อเกิดเป็นป่าชุมชนมักไม่เกิดขึ้น โดยมักจะมีคนจับจองใช้ประโยชน์ส่วนตัว
- 2) ชุมชนที่ใช้ป่าเป็นแหล่งผลิต เช่น วนเกษตรในหลายพื้นที่ ช่วยให้ป่าชุมชนดำรงอยู่ได้ เพราะความจำเป็นต้องพึ่งพิงป่าในการผลิต จึงทำให้ชุมชนต้องอนุรักษ์ป่า และเสริมสร้างป่าขึ้นมาเพิ่มเติม
- 3) ปริมาณของผลผลิตต่อพื้นที่เป็นตัวแปรสำคัญต่อการบุกเบิกพื้นที่ ในพื้นที่ที่มีผลผลิตต่อพื้นที่สูง ความจำเป็นในการขยายพื้นที่จะมีน้อยกว่าในพื้นที่ที่มีผลผลิตต่อพื้นที่ต่ำ
- 4) ความหลากหลายในอาชีพทางการเกษตรของชุมชนช่วยให้ชุมชนอยู่รอดได้ และต้องพึ่งพิงการทำลายป่าน้อยลง เช่น มีอาชีพทำนา ทำไร่ สวนผลไม้ การเลี้ยงสัตว์ และหาของป่า ส่วนในพื้นที่ที่อาชีพทางการเกษตรไม่หลากหลายมักมีผลกระทบในการบุกเบิกพื้นที่สูงกว่า
- 5) โอกาสในการประกอบอาชีพนอกการเกษตร ในบางพื้นที่ที่ชุมชนมี

อาชีพนอกการเกษตร เช่น การรับจ้างในตัวเมือง จะช่วยแบ่งเบาภาระการทำลายป่าได้มาก เพราะแรงงานหมู่บ้านจะอพยพไปทำงานที่อื่น ๆ หมด

6) การสนองตอบต่อโอกาสทางการตลาดเป็นตัวผลักดันให้ชุมชนต้องผลิตสินค้าเกษตรต่าง ๆ เช่น มันสำปะหลัง ข้าวโพด ปอ ฯลฯ เพื่อส่งตลาด ซึ่งการผลิตดังกล่าวจำเป็นต้องมีการบุกเบิกพื้นที่ป่าเพื่อการเพาะปลูก

7) ความล้มเหลวของการปลูกพืชไร่ ในบางพื้นที่เริ่มประสบปัญหาของความล้มเหลวในการปลูกพืชไร่ล้มลุก ชุมชนได้พยายามแสวงหาทางออกด้วยการปลูกไม้ผลขึ้นมาแทนที่

2.8 เงื่อนไขทางสังคมวัฒนธรรม

เงื่อนไขทางสังคมและวัฒนธรรมที่เป็นปัจจัยสำคัญต่อการก่อเกิดและการดำรงอยู่ของป่าชุมชน ได้แก่

1) ลักษณะของชุมชน เช่น ความเป็นชุมชนดั้งเดิม ชุมชนจะมีวัฒนธรรมความเชื่อเกี่ยวกับป่าที่สืบทอดกันมาค่อนข้างชัดเจนและมีการปฏิบัติอย่างต่อเนื่อง ช่วยให้สภาพป่าชุมชนยังคงดำรงรักษาความเป็นป่าไว้ได้มาก ส่วนในชุมชนใหม่ ความหลากหลายของวัฒนธรรมทำให้ชุมชนไม่สามารถก่อกำเนิดป่าชุมชนได้ง่ายๆ โดยเฉพาะป่าทางวัฒนธรรม

2) ความเชื่อในเรื่องสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เช่น ความเชื่อในเรื่องหินสีก้อนของชุมชนแสกภา ความเชื่อในเรื่องหินจ้อก้อของโนนลาน มีผลต่อการดำรงอยู่ของป่าชุมชน เพราะบุคคลจะไม่กล้าล่วงละเมิดสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพื้นที่นั้น ๆ

3) วิถีชีวิตของชุมชน ในหลายชุมชนวิถีชีวิตช่วยดำรงรักษาป่าไว้ได้ เช่น การแต่งงานแล้วอยู่กับพ่อแม่ก่อนเพื่อการสะสมไม้ได้แล้วค่อยออกครัวเรือนช่วยในการรักษาป่าได้มาก

4) ระบบการแบ่งมรดกของชุมชนอีสานเป็นตัวแปรสำคัญที่ทำให้รุ่นลูกๆ ได้รับมรดกน้อยลง เนื่องจากต้องแบ่งหลายสัดส่วน จึงต้องมีการบุกเบิกใหม่จากพื้นที่เดิม โดยนัยนี้ก็เท่ากับว่ามีการขยายพื้นที่ชุมชนในพื้นที่ป่านั้นเอง

5) จารีตของชุมชนเป็นตัวช่วยควบคุมการบุกเบิกป่า เช่น ในการตัดไม้ต้องขออนุญาตต่อกลุ่มผู้นำหรือผู้อาวุโสของชุมชน หรือการบุกเบิกพื้นที่ใหม่ต้องขออนุญาตก่อน

6) กฎระเบียบของชุมชนที่เกิดขึ้นใหม่ ๆ โดยมีข้อปฏิบัติและข้อบังคับต่าง ๆ ก็มีส่วนช่วยให้ชุมชนรักษาป่าของชุมชนไว้ได้ค่อนข้างมากเช่นกัน

2.4 เงื่อนไขทางการบริหารจัดการทรัพยากร

เงื่อนไขที่เป็นตัวแปรสำคัญที่มีผลกระทบต่อป่าชุมชน ได้แก่

1) แผนนโยบายของรัฐที่เกี่ยวกับป่าไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงในพื้นที่

1.1) การสัมปทานป่า เป็นตัวแปรหลักที่ทำให้ป่าถูกทำลาย โดยบริษัทสัมปทาน และหลังจากนั้นเมื่อชุมชนบุกเบิกพื้นที่ตามเส้นทางลากไม้ ก็ยังทำให้ป่าถูกทำลายอย่างมหาศาล

1.2) การประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงในพื้นที่ เนื่องจากหลายพื้นที่มีชุมชนเก่าแก่ที่ตั้งมานานแล้ว ดังนั้นชุมชนจึงไม่รับรู้การประกาศของรัฐ

1.3) การปลูกสร้างสวนป่าเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการขัดแย้งระหว่างรัฐกับชุมชน เนื่องจากชุมชนต้องการพื้นที่ทำกินแต่รัฐต้องการพื้นที่ปลูกป่า

1.4) โครงการคจก.มีผลกระทบต่อชุมชนรุนแรงมาก เพราะวิธีการปฏิบัติไม่เหมาะสมและไม่ยืดหยุ่นต่อชาวบ้านในพื้นที่ ก่อให้เกิดการเดินขบวนประท้วงในขอบข่ายกว้างขวางขึ้นเรื่อย ๆ และในบางพื้นที่ก็มีการบุกเบิกพื้นที่ป่าเพื่อการก่อสร้างที่พักอาศัยใหม่

1.5) นโยบายป่าเศรษฐกิจทำให้ชุมชนมุ่งหวังว่าจะสามารถปลูกป่าไม้ผลขึ้นมาได้ ซึ่งชุมชนถือว่าเป็นป่าเศรษฐกิจของชุมชน

2) แผนนโยบายของรัฐที่เกี่ยวกับป่ากลายเป็นแรงที่ช่วยกดดันให้ชุมชนพยายามแสวงหาหนทาง การต่อรองซึ่งเป็นการประนีประนอมระหว่างรัฐกับชุมชน โดยที่ชุมชนพยายามฟื้นฟูป่าชุมชนที่จำเป็นขึ้นมามากหลายแหล่ง ทั้งที่เป็นป่าวัฒนธรรม ป่านิเวศวิทยาและป่าใช้สอย ซึ่งถ้าไม่มึนนโยบายป่าออกมา ความคิดเชิงอนุรักษ์ของชุมชนที่มีอยู่อาจจะยังไม่ฟื้นตัวขึ้นมาง่าย ๆ

3) อิทธิพลภายนอกที่กระทบต่อชุมชน เช่น การคมนาคมที่สะดวก การข่าวสาร การตลาด และการขึ้นราคาพ่อค้าและข้าราชการเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชุมชนปรับตัวตามอิทธิพลเหล่านี้ ซึ่งมีนำไปสู่การขยายพื้นที่เพื่อรองรับ

การปรับตัว

4) การแย่งชิงทรัพยากรธรรมชาติจากโลกภายนอก ในพื้นที่ส่วนใหญ่ การใช้ทรัพยากรป่าโดยคนในชุมชนเองมีไม่มากนัก ส่วนใหญ่มักเป็นคนจากภายนอกชุมชน ทั้งบุคคลที่มาจากชุมชนอื่น ๆ ที่แสวงหาพื้นที่ทำกินใหม่ หรือ พ่อค้า ข้าราชการ และนักการเมืองที่ไปยึดครองพื้นที่ ทำให้คนในชุมชนซึ่งในช่วงแรกไม่พยายามบุกเบิกพื้นที่มากนัก ก็ต้องเร่งขยายพื้นที่ โดยขยายใหญ่เช่นกัน

5) องค์กรชุมชนที่เข้มแข็งช่วยให้ชุมชนสามารถปกป้องทรัพยากรของตนเองจากบุคคลภายนอก ดังเช่นกรณีโนนลานที่องค์กรชุมชนมีการต่อสู้กับนายทุนสัมปทานลูกรัง หรือกรณีแสงภาที่องค์กรชุมชนมีการต่อสู้กับสัมปทานป่า

6) การมีกฎเกณฑ์ในการจัดการกับทรัพยากรเช่นวิถีชาวบ้าน (Folkway) จารีตประเพณี (Morals) หรือกฎหมาย (Laws) ของชุมชนเองช่วยให้การจัดการทรัพยากรชุมชนเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ

3. การบริหารการจัดการป่าชุมชน

3.1 รูปแบบการบริหารจัดการป่าชุมชน การบริหารการจัดการป่าชุมชนโดยทั่วไปพบได้ 3 รูปแบบ ตามเงื่อนไขแรงกดดันในแต่ละพื้นที่คือ

3.1.1 รูปแบบที่ 1 การบริหารจัดการเชิงวัฒนธรรม การบริหารจัดการในรูปแบบนี้ดำเนินการได้ภายใต้เงื่อนไขของชุมชนดั้งเดิมที่มีความผูกพันในเชิงเครือญาติ และเป็นการบริหารจัดการกับบุคคลภายในชุมชนเดียวกันหรือชุมชนใกล้เคียงที่อยู่ร่วมกันมานานเป็นส่วนใหญ่การบริหารจัดการที่กระทำโดยกลุ่มผู้นำจึงได้รับการยอมรับและปฏิบัติตาม เพราะถือว่าเป็นวิถีชีวิตของชุมชนมาแต่ดั้งเดิม แต่เมื่อใดที่มีการขัดแย้งในเรื่องผลประโยชน์กับคนภายนอกที่มาแย่งชิงทรัพยากร การจัดการรูปแบบนี้มักจะไม่ได้รับการยอมรับ ยกเว้นคนภายนอกที่เป็นชุมชนใกล้เคียงเท่านั้น

3.1.2 รูปแบบที่ 2 การบริหารจัดการภายใต้ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ การบริหารจัดการในรูปแบบนี้ดำเนินการภายใต้ระบบการแข่งขันทาง

เศรษฐกิจที่เข้ามาในชุมชนสูง และส่วนใหญ่มักจะเกิดขึ้นกับชุมชนใหม่ที่มีกลุ่มหลากหลายจากพื้นที่ต่าง ๆ เข้ามาอาศัยอยู่ร่วมกัน การบริหารจัดการมักกระทำโดยผู้แทนของกลุ่มเหล่านั้นเข้ามาประสานประโยชน์ร่วมกัน

3.1.3 รูปแบบที่ 3 การบริหารจัดการเชิงการเมือง เป็นรูปแบบการบริหารจัดการที่เกิดขึ้นภายใต้แรงกดดันจากอำนาจรัฐในเรื่องของป่า เช่น การสัมปทานป่า การปลูกป่า ป่าอนุรักษ์ และโครงการคจก. เป็นต้น ทำให้ชาวบ้านต้องจัดตั้งองค์กรขึ้นมาพิทักษ์ผลประโยชน์ของชุมชนโดยอาจจะมืองค์กรเอกชนจากภายนอกเข้าไปช่วยเหลือ การจัดการมักดำเนินการในรูปของขบวนการต่อสู้ทางการเมือง มีการขยายเครือข่ายองค์กรในการต่อสู้ระหว่างชุมชนขึ้นมาขึ้นเพื่อต่อสู้กับอำนาจรัฐหรืออิทธิพลจากนายทุนภายนอก

4. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบายวิเคราะห์

4.1 ระบบคิดเชิงนโยบาย

4.1.1 **คนกับป่าสามารถอยู่ด้วยกันได้** เป็นที่ประจักษ์ชัดแจ้งในปัจจุบันแล้วว่ามีคนหลายล้านครอบครัวอาศัยอยู่ในพื้นที่ป่าชุมชนหลายร้อยป่าในภาคอีสาน เขาเหล่านั้นได้ปักหลักทำมาหากินในพื้นที่โดยไม่คิดจะโยกย้ายไปอยู่ที่อื่น พร้อมกับได้แสดงออกซึ่งความสนใจและความสามารถเชิงการพัฒนาและอนุรักษ์ป่า แม้ว่าในความเป็นจริงจะปรากฏว่า พื้นที่ป่าจำนวนมากอยู่ในสภาพเสื่อมโทรม แต่ก็ไม่ใช่เพราะเขาเป็นต้นเหตุ เหตุแห่งการทำลายแท้จริงนั้นมักเริ่มต้นนโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจของรัฐ นโยบายการให้สัมปทานแก่เอกชน และนโยบายความมั่นคงของชาติ พฤติกรรมของชาวบ้านเป็นเพียงปลายเหตุและการสนองตอบต่อนโยบายของรัฐ

4.1.2 **คนมีศักยภาพในการพัฒนาและอนุรักษ์ทรัพยากรป่า** เป็นที่ประจักษ์จากกรณีศึกษาพื้นที่ป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือจำนวนมากแล้วว่า ชาวบ้านมีระบบคิดในเชิงอนุรักษ์ทรัพยากรป่า การจำแนกพื้นที่ป่าเพื่อใช้ในการอนุรักษ์แหล่งต้นน้ำ ใช้ในการประกอบพิธีกรรมทางความเชื่อ เช่น จำแนกพื้นที่สำหรับป่าวัด ป่าดอนปู่ตาและป่าช้า ใช้ในการทำกิน ได้แก่การปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ การหาของป่าและสมุนไพร และในการสงวนพื้นที่ป่า

สำหรับไม่ใช่สอยของชุมชน ล้วนแต่คือตัวอย่างที่ชัดเจน

4.1.3 ความร่วมมือจากหลายฝ่ายจะสามารถพัฒนาฟื้นฟูและอนุรักษ์ป่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากรัฐบาล องค์กรพัฒนาเอกชน สถาบันการศึกษา ครู พระ และผู้มีจิตสำนึกในพื้นที่ในด้านความคิด ประสบการณ์ ข้อเสนอแนะเชิงเทคนิค วัสดุและอุปกรณ์อื่นจำเป็นต่อการปฏิบัติการดังกล่าว

4.1.4 ป่าชุมชนเป็นส่วนหนึ่งของชนบท นโยบายที่พยายามแยกป่าชุมชนออกจากพื้นที่ชนบทนั้นขัดกับข้อมูลเชิงประจักษ์อย่างสิ้นเชิง วิธีการดำรงชีพของคนในพื้นที่ป่าแม้ว่าจะต่างจากคนในพื้นที่ราบในประเด็นของระบบนิเวศวิทยา แต่ก็เหมือนกันที่วิถีชีวิตสัมพันธ์กับกระบวนการผลิต การใช้เทคโนโลยีเพื่อการผลิตและการดำรงชีพ การศึกษา การรักษาสุขภาพอนามัย การบริโภค ขนบธรรมเนียมและประเพณี คนในสองพื้นที่ได้เดินทางไปมาหาสู่กันตลอดมา เพราะจะต้องพบปะเยี่ยมญาติพี่น้อง การร่วมกันประกอบอาชีพ และการนำผลผลิตสู่ตลาด

การลงความเห็นว่าเป็นพื้นที่แปลกปลอมและก่อให้เกิดปัญหามานานประการนั้น ในทางหนึ่งเท่ากับเป็นการยอมรับว่า นโยบายการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศในช่วงเวลาที่ผ่านมามีความผิดพลาดอย่างมหันต์ เพราะดังได้กล่าวแล้ว ข้อมูลเชิงประจักษ์ระบุไว้อย่างชัดเจนว่าประชากรจำนวนมากในป่าชุมชนได้ถูกกระตุ้นด้วยเหตุปัจจัยทางเศรษฐกิจ จึงได้สนองตอบต่อโอกาสนั้นอย่างไม่มีข้อสงสัยอันใด ดังนั้น นอกจากจะให้ความสำคัญแก่ป่าชุมชนในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของชนบทแล้ว รัฐบาลควรต้องให้ความสนใจที่จะบูรณะทรัพยากรมนุษย์ในพื้นที่ เพื่อให้ทั้งสองส่วนอันสำคัญน้อยอยู่ในฐานะที่จะพึ่งพิงกันอย่างถาวรภาพ

4.2 หลักการเชิงพัฒนา

4.2.1 การมีส่วนร่วมในการพัฒนา การร่วมคิดและร่วมกันนำทรัพยากรที่พึงจะหาได้มาใช้ในการพัฒนาป่านั้นเป็นสิ่งอันพึงปรารถนาอย่างยิ่งนี้เพราะช่วงเวลาที่ผ่านมาสะท้อนให้เห็นว่านโยบายหมู่บ้านป่าไม้และนโยบายคจก. รัฐได้ถือว่าเป็นหน้าที่ของตนเองที่จะกำหนดกรอบนโยบาย มาตรการกำลังคน อุปกรณ์และเงินทอง ส่วนองค์กรชาวบ้าน สถาบันการศึกษาและนักพัฒนาเอกชนเป็นเพียงผู้ดูอยู่ห่างๆ โดยชาวบ้านจำนวนมากเป็นผู้ถูกกระทำ

ซึ่งการดำเนินนโยบายดังกล่าวมีแต่จะถูกต่อต้านหรือได้รับการสนองตอบแบบเย็นชาจากกลุ่มประชากรเป้าหมาย

4.2.2 ควรกำหนดมาตรการกำกับเพื่อพัฒนาพื้นที่ นโยบายการให้ชาวบ้านอยู่ในพื้นที่จะต้องมีมาตรการในเชิงกำกับอยู่ด้วย เพราะทุกพื้นที่ที่ศึกษาสะท้อนความจริงว่า ในช่วงที่ทางราชการเข้มงวดการใช้ทรัพยากรป่า รวมทั้งเมื่อมีปฏิบัติการคจก. ชาวบ้านจะตื่นตัวร่วมมือกันพัฒนาพื้นที่ด้วยกิจกรรมหลายอย่าง ในทางตรงข้ามถ้าไม่มีกระแสกดดัน พื้นที่จะถูกบุกรุกมากขึ้น อย่างไรก็ตาม มาตรการที่กล่าวถึงนี้ควรใช้เพื่อเป็นเครื่องคอยกำกับการพัฒนา ไม่ใช่เพื่อการบังคับ ดังที่โครงการคจก.ทำอยู่ เพราะการบังคับจะทำให้เกิดปฏิกิริยาตอบโต้อย่างไม่คาดระยะ

4.3 นโยบาย

4.3.1 นโยบายเฉพาะหน้า

ก) การให้ชาวบ้านที่เดินขบวนประท้วงเรื่องคจก. ได้กลับไปทำกินในพื้นที่เดิม แต่ทั้งนี้ควรต้องมีการเจรจาในเรื่องต่อไปนี้

- ฝ่ายใดจะเป็นผู้จัดพื้นที่เพื่อการทำกิน จะเป็นฝ่ายรัฐหรือฝ่ายชาวบ้าน เพราะในความเป็นจริงนั้น ป่าชุมชนแต่ละป่าก็มีความขัดแย้งกันอยู่พอสมควร กลุ่มที่ถือครองที่ดินมากจะเป็นตัวตั้งตัวตีเพื่อให้ชุมชนจัดการเอง แต่อีกกลุ่มหนึ่งคือกลุ่มยากจนมักต้องการให้หน่วยงานรัฐบาลจัด เพราะอ้างว่าจะมีโอกาสได้ที่ดินในขนาดที่ได้ประกาศไว้ หากรอให้ชุมชนซึ่งมีคนรวยมีอิทธิพลตนจะได้เพียงเล็กน้อยเท่านั้น ทั้งนี้ในสายตาของกลุ่มคนรายนั้น เห็นว่ากลุ่มคนจนใช้ชีวิตอย่างสุรุ่ยสุร่าย เช่น เล่นการพนัน เสพย์สุรยาเมา ไม่อดออม และมักขายที่ดินเรื่อย ๆ อย่างไรก็ตาม จากประสบการณ์ที่เกิดขึ้นจริงนั้น แม้จะมีข้อขัดแย้งอยู่ แต่เมื่อถึงสภาพที่วิกฤต ชุมชนจะตกลงแบ่งผลประโยชน์กันได้ ดังนั้น จึงควรเปิดโอกาสให้ชุมชนได้ตกลงกันก่อน

ข) การเปิดโอกาสให้หลายฝ่ายเข้าร่วมในการพัฒนาพื้นที่ เช่น สถาบันการศึกษา หน่วยงานราชการ หน่วยงานพัฒนาเอกชน องค์กรชาวบ้าน พระ เป็นต้น

ค) การสนับสนุนด้านงบประมาณจากรัฐบาลในการดำเนินงานเพื่อ

การพัฒนาพื้นที่ระยะสั้น หากไม่แล้วก็จะมามีปัญหาดังที่เกิดขึ้นครั้งแล้วครั้งเล่า

4.3.2 นโยบายระยะยาว

ก) การให้ชุมชนบริหารและจัดการทรัพยากรป่า ข้อมูลทั้งหมดสะท้อนให้เห็นว่า ทรัพยากรป่าในปัจจุบันอยู่ในสภาพเสื่อมโทรม ดังได้กล่าวแล้วว่าในความจริงนั้นชาวบ้านเป็นผู้ใช้พื้นที่ป่าหลังจากที่ป่าได้ถูกบุกเบิกโดยระบบการให้สัมปทานของรัฐบาลแก่เอกชน แม้ว่าชาวบ้านจะดำรงชีพอยู่ในพื้นที่เกือบจะหมดสภาพป่า แต่เขาก็แสดงความสามารถให้เห็นครั้งแล้วครั้งเล่าว่ามีความสามารถที่จะจำแนกพื้นที่ป่าและการบริหารและจัดการพื้นที่ หากได้มีโอกาสที่จะดำเนินการเช่นนั้น การต่อสู้เพื่อพิทักษ์ทรัพยากรป่าในหลายต่อหลายครั้งในหลายพื้นที่แม้ว่าจะถูกตีความว่าเพราะชาวบ้านต้องการพิทักษ์พื้นที่ทำกินในป่าของเขาไว้ก็ตาม แต่การที่ต้องเสี่ยงภัยชนิดที่ต้องแลกด้วยชีวิตจนกระทั่งป่าขนาดใหญ่หลายป่าสามารถดำรงอยู่ ย่อมสะท้อนให้เห็นว่าชาวบ้านป่าชุมชนมีความสนใจ และความสามารถที่จะดำเนินการบริหารจัดการทรัพยากรป่าองค์กรชุมชน หากได้รับการสนับสนุนด้านงบประมาณ อุปกรณ์และเครื่องมือจากรัฐ ดังนั้นการกระจายอำนาจการบริหารทรัพยากรป่าจึงเป็นประเด็นสำคัญต่อการดำรงอยู่ของป่าชุมชนในอนาคต

เพื่อเสริมสร้างความสามารถในการปฏิบัติงานควรตั้งคณะกรรมการขึ้นมา โดยอาจอาศัยลุ่มน้ำเป็นหลัก เพราะลุ่มน้ำหนึ่ง ๆ มีหลายป่า ดังนั้นสภาพนิเวศป่าจึงอาจคล้ายกัน คณะกรรมการควรประกอบด้วย องค์กรชาวบ้านในพื้นที่ หน่วยราชการ สถาบันการศึกษา คณะกรรมการองค์กรพัฒนาเอกชน โดยทั้งนี้ควรให้ชุมชนพื้นที่ป่าได้เป็นศูนย์กลางในการพัฒนาการวางแผนและการปฏิบัติการ

ข) การให้กฎหมายชุมชนมีผลใช้บังคับชุมชนป่าจำนวนมากได้พยายามปรับเปลี่ยนวัฒนธรรมความเชื่อ และระบบคิดด้านการอนุรักษ์ การใช้และการพัฒนาทรัพยากรป่า ทั้งนี้ก็ด้วยตระหนักว่า การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ เทคโนโลยีและการเมืองในสังคมโลกภายนอกนั้นมีอิทธิพลต่อการดำรงอยู่ของป่าอย่างไรก็ตามการที่ประชากรในชุมชนป่าได้ยอมรับกฎเกณฑ์ด้านทรัพยากรที่พวกเขาได้ร่วมกันตราขึ้นก็หาได้เพียงพอที่จะเป็นหลักประกันว่า ทรัพยากรป่า

ทั้งหลายจะอยู่รอดแต่อย่างใดไม่ ทั้งนี้เพราะนโยบาย มาตรการและการปฏิบัติของหน่วยงานรัฐและนายทุนผู้มีอิทธิพลแทบไม่เคยเคารพในกฎเกณฑ์ของชุมชนเลย ดังนั้นการตรวจกฎหมายโดยเปิดโอกาสให้ชุมชนได้ใช้กฎหมายของตนต่อคนในพื้นที่และนอกพื้นที่เพื่อการพิทักษ์ทรัพยากรป่า จึงมีความสำคัญต่อการอยู่รอดของทรัพยากรป่าในอนาคต

ค) การจัดระบบการใช้ที่ดินและระบบเกษตรกรรม ความเสื่อมโทรมในสภาพทรัพยากรป่าหาใช่แต่เพียงเพราะพื้นที่ป่าขนาดมหึมาถูกบุกเบิกเท่านั้น พื้นที่ที่ถูกบุกเบิกนั้นอาจถูกนำไปใช้ที่ไม่ตรงกับศักยภาพของพื้นที่เองก็ได้จริงอยู่แม้ชาวบ้านจะสามารถจำแนกป่าตามประสบการณ์การดำรงชีพในป่าเป็นเวลานาน คือจำแนกว่าพื้นที่บริเวณที่ควรต้องอนุรักษ์ พื้นที่ที่ควรเปิดโอกาสให้ป่าฟื้นสภาพ พื้นที่การเกษตร พื้นที่ทำเลเลี้ยงสัตว์ และพื้นที่เพื่อเป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมทางศาสนาและความเชื่อ เป็นที่สำหรับไม่ใช่สอย เป็นต้น อย่างไรก็ตาม มีข้อมูลบางอย่างที่ชาวบ้านอาจไม่ทราบก็เป็นได้เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างศักยภาพดิน ปริมาณน้ำฝน ปริมาณน้ำกรรมชาติบนพื้นที่ อุณหภูมิอากาศกับชนิดพืชที่สมควรปลูก และในประเด็นนี้ก็สะท้อนให้เห็นว่า มีความจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องจัดระบบเกษตรกรรมและระบบการใช้ที่ดินควบคู่กันไป ซึ่งการจัดนี้ควรต้องใช้ประสบการณ์ของชาวบ้านผสมผสานกับข้อมูลทางวิชาการ

การจัดระบบดังกล่าวนี้จะเผชิญกับปัญหาที่ซับซ้อนมากทีเดียว หากไม่สามารถเข้าใจ และควบคุมเหตุปัจจัยที่สำคัญได้ กล่าวคือ

(1) พื้นที่ป่าชุมชนอาจถูกจำแนกประเภทการใช้งานเพื่อนำไปสู่ความเข้าใจในการจัดระบบที่กล่าวถึงนั้น

- ป่าหมู่บ้าน เป็นพื้นที่ที่ถูกกำหนดเป็นระยะ ๆ เท่าที่คนในชุมชนมีความเห็นร่วมกัน ซึ่งรวมถึงหมู่บ้านใกล้เคียงด้วย เมื่อหมู่บ้านใกล้เคียงเข้ามาเกี่ยวข้องก็จะมีข้อตกลงกัน (ซึ่งภายหลังถือกันเป็นประเพณีเงินยากที่จะระบุว่ามีการตกลงเมื่อใดและโดยผู้ใดบ้าง) พื้นที่ใดเป็นพื้นที่ที่จะต้องรับผิดชอบร่วมกัน เช่น แหล่งต้นน้ำ ป่าน้ำชา ป่าบุง ป่ารอบแหล่งน้ำสาธารณะ เป็นต้น และพื้นที่ใดเป็นพื้นที่หมู่บ้านนั้นจะรับผิดชอบดูแล เช่น ดอนปูด ป่าช้า ป่าวัด ป่าสำนักสงฆ์หรือที่พักสงฆ์ ในกรณีหลังนี้ ชาวบ้านมีโอกาสหาอาหาร ไม้ฟืน สมุนไพร

นำสัตว์ไปเลี้ยงได้ แต่ทั้งสองกรณีมักมีพื้นที่อยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ

- ป่าของหมู่บ้าน ป่าชนิดนี้มีขนาดใหญ่กว่าป่าชนิดแรก มักเข้าใจกันเองว่าพื้นที่บริเวณใดหมู่บ้านใดมีสิทธิ์ใช้ ความรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมจึงไม่ค่อยสูงนัก เช่น ป่าที่สาธารณะและป่าทำเลเลี้ยงสัตว์ ป่าพื้นสภาพ ชาวบ้านหลายหมู่บ้านนี้มีโอกาสหาของป่า เช่น อาหาร สมุนไพร ไม้ฟืนได้

- ป่าพัฒนา ได้แก่ พื้นที่ที่ทางราชการได้จัดจองเพื่อการปลูกสร้างสวนป่าโดยรัฐเป็นผู้ดูแลเอง หรือไม่ก็ยกให้หมู่บ้านดูแลตามกฎหมายเกณฑ์ที่เจ้าหน้าที่ของรัฐได้ตราไว้

- ป่าส่วนตัวเป็นป่าที่ชาวบ้านแต่ละครอบครัวได้ถือสิทธิ์เป็นเจ้าของ ทั้งที่ไม่ได้มีเอกสารสิทธิ์แต่อย่างใด โครงการ คจก.ที่เผชิญกับการต่อต้านของชาวบ้านส่วนหนึ่ง เพราะชาวบ้านรู้สึกว่าพื้นที่ป่าส่วนตัวนั้นถูกบุกรุกโดยเจ้าหน้าที่ของรัฐ ป่าส่วนตัวถูกใช้ในการเกษตร เช่น ปลูกพืชไร่ประเภทมันสำปะหลัง ข้าวโพด อ้อย และปลูกไม้ยืนต้นประเภท ชนุน มะม่วง มะขาม ยางพารา พื้นที่นี้ผู้ถือสิทธิ์มักไม่หวงในการที่ชาวบ้านอื่นๆ จะเข้าไปหาอาหารป่าหรือสมุนไพร

- ป่าสาธารณะนอกเขตป่าสงวนแห่งชาติ ข้อมูลจากการศึกษานี้สะท้อนให้เห็นว่ามีพื้นที่ป่าสาธารณะที่ทางราชการออกเอกสารสิทธิ์ให้เป็นของชุมชน เช่นพื้นที่ป่าช้า ป่าดอนปู่ตา ป่าโคก ป่าเหล่า แต่ชาวบ้านและทางราชการมักละเลยที่จะอนุรักษ์ไว้ ขณะนี้โครงการวิจัยป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือกำลังรวบรวมข้อมูลเพื่อเป็นหลักฐานแสดงแก่สาธารณชน และเพื่อการอนุรักษ์ในอนาคต

ข้อมูลที่เสนอนั้นแสดงให้เห็นว่า ในการจัดระบบการใช้ที่ดินและระบบเกษตรกรรมในพื้นที่จะต้องเข้าใจลักษณะป่ากับการถือครอง ในการนี้ การทำแผนร่วม (Common master plan) ป่าชุมชนเป็นเรื่องที่มีความเป็นไปได้มาก

(2) บทบาทของรัฐ หากรัฐอนุโลมให้ชุมชนได้ทำการบริหารจัดการ และมีกฎหมายรองรับดังกล่าวข้างต้นแล้วนั้น รัฐจะต้องกำหนดบทบาทของเจ้าหน้าที่รัฐเพื่อเป็นกลไกสนับสนุนการดำเนินงานและการเติบโตของกระบวนการจัดระบบที่ดินและระบบเกษตรกรรมด้วย นอกจากนี้แล้วรัฐยังต้องเอื้อ

อำนวยความสะดวกทางการเงิน สถาบันวิชาการ และอื่นๆ ได้เสริมสร้างความพยายามดังกล่าว ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับลักษณะการจากระบบว่า ต้องการความร่วมมือและการสนับสนุนปัจจัยใดบ้าง

(3) การควบคุมการขยายตัวของโรงงานอุตสาหกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งโรงงานมันสำปะหลัง และโรงงานอ้อยที่อยู่ในรัศมีการนำวัตถุดิบจากพื้นที่ป่าเข้าสู่โรงงาน หากระยะทางการขนส่งสินค้าไม่มีผลต่อกำไรของผู้ประกอบการจากระบบดังกล่าวนั้น แทบจะไม่มีทางสำเร็จเลย

ง) การส่งเสริมให้องค์กรชาวบ้านมีสถานะเป็นองค์กรนิติบุคคลเพื่อเป็นองค์กรกลางที่จะรองรับการจัดการระบบการใช้ที่ดิน ระบบเกษตรกรรม การพัฒนาศักยภาพของชาวบ้านให้สัมพันธ์กับระบบทั้งสองนั้น รวมทั้งการพัฒนาชาวบ้านด้านจิตสำนึกในการดำรงชีพในป่าชุมชน การแปรรูปเพื่อเกิดมูลค่าเพิ่มของผลผลิต ฯลฯ

จ) การแสวงหาทางเลือกอาชีพพร้อมกับชาวบ้าน พื้นที่ป่าชุมชนตกอยู่ในสภาพที่ถูกใช้งานอย่างหนักจนเกินกว่าที่จะรองรับความต้องการของคน ดังนั้น การที่ชาวบ้านยังใช้พื้นที่ทำกินหรือมีอาชีพที่ต้องใช้ที่ดินในป่าต่อไปจะทำให้เกิดความเสื่อมโทรมในระบบนิเวศชุมชนอย่างหนัก จึงควรจะสนับสนุนให้องค์กรชาวบ้านได้ร่วมมือกับสถาบันการศึกษา หน่วยงานราชการและองค์กรพัฒนาเอกชน โดยทั้งนี้ ควรทำกันในรูปของคณะกรรมการ (เช่น คณะกรรมการโดยอาศัยลุ่มน้ำเป็นหลัก หรือกรรมการในแต่ละป่า แล้วแต่กรณี)

ฉ) การอพยพแบบอาสาสมัครออกนอกพื้นที่ เป็นที่ขัดแย้งจากผลการศึกษาแล้วว่า พื้นที่ป่าชุมชนไม่อาจรองรับประชากรจำนวนมากอีกต่อไป แท้จริงนั้นคนหนุ่ม-สาวจำนวนมากต้องการที่จะแสวงหางานและรายได้เป็นทุนอยู่ในใจแล้ว ดังตัวอย่างชาวป่าชุมชนบ้านดงมะไฟ อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดยโสธร ได้อพยพเข้าไปทำงานในกรุงเทพฯ และที่อื่นๆ พร้อมกับส่งรายได้มาให้ทางบ้านเพื่อการดำรงชีพ ปรากฏว่าคนที่อยู่ในหมู่บ้านได้เปลี่ยนการปลูกมันสำปะหลังอย่างเดียวมาเป็นการปลูกพืชอื่นแซมอย่างพารา อีกทั้งคนหลายครอบครัวได้ริเริ่มทำเกษตรผสมผสาน ที่ทำได้เช่นนี้ เพราะมีทุนของครอบครัวสนับสนุนอย่างเพียงพอ ดังนั้นในสถานการณ์เช่นนี้ ป่าได้มีโอกาสนิ่งสภาพอย่างเห็นได้ชัด และชาวบ้านเองก็มุ่งใช้ประโยชน์จากป่าน้อยลง เพราะมี

โอกาสหารายได้จากแหล่งอื่น

การอพยพคนแบบอาสาสมัครนี้ อาจทำโดยการเจรจากับสถาบันพัฒนาฝีมือแรงงานภายในภาค เพื่อเพิ่มทักษะการปฏิบัติงานให้สอดคล้องกับความต้องการของตลาดแรงงาน ในการนี้ควรเจรจากับโรงงานอุตสาหกรรมประเภทต่างๆ เพื่อรองรับแรงงานฝีมือนั้น

ซ) การอนุรักษ์และการใช้มรดกชีวภาพ ผลการศึกษาสะท้อนให้เห็นความจริงว่า ป่าชุมชนโดยเฉพาะอย่างยิ่งในอาณาบริเวณที่เป็นพื้นที่อนุรักษ์แหล่งต้นน้ำ มีมรดกชีวภาพหลายอย่างทั้งที่เป็นพืชและสัตว์ในขนาดต่างๆ กัน ชาวบ้านได้ใช้สิ่งเหล่านี้เพื่อเป็นอาหารและสมุนไพร อย่างไรก็ตามการระดมผู้รู้เพื่อใช้เทคนิควิชาการจำแนกประโยชน์ของมรดกชีวภาพ อาจทำให้สิ่งเหล่านั้นมีคุณค่าทางเศรษฐกิจขึ้น ซึ่งชาวบ้านในพื้นที่จะมีกำลังใจในการอนุรักษ์ และการแปรรูปเพื่อพัฒนาเป็นอาชีพที่ไม่ต้องใช้ที่ดินทำกินมากนัก

เชิงอรรถนำ

¹ ประยงค์ เนตยารักษ์ และบัณฑิต อ่อนคำ, 'วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ' ใน *วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง* (บรรณาธิการ). (กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2535), หน้า 173.

² โสภณ ชมชาญ, *แนวโน้มของการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของอีสานในทศวรรษหน้า*. (กองวางแผนการใช้ที่ดิน กรมพัฒนาที่ดิน, 2533)

³ สำนักงานสถิติแห่งชาติ สำนักนายกรัฐมนตรี, *รายงานสถิติประจำปี 2532*, รายงานเบื้องต้นของการสำรวจสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของครัวเรือนปี 2530, และ National Income of Thailand, Office of the National Economic and Social Development Board, อ้างจาก The Thailand Development Research Institute, Thailand Economic Information Kit. (June 1992), หน้า 5.

⁴ *Income, Consumption and Poverty in Thailand 1962/63 to 1975/76*. (World Bank Staff Working Paper No. 364), หน้า 42-44.

⁵ ในปี 2524 ชีตความยากจน (poverty line) ได้ถูกจัดให้อยู่ ณ ระดับรายได้อันได้ 3,453 บาท/คน/ปี สำหรับในเขตชนบท และ 5,157 บาท/คน/ปี สำหรับเขตเมือง, อ้างข้อมูลจาก A.E. Booth, *Assessment of the Rural Employment Situation With Particular Referenceto the Problems of the Northeast*. Strategic Approaches Toward Employment Promotion, Discussion Paper Tha/12. Bangkok: International Labour Organization Asian Employment Programme, and Department of Labour, Ministry of Interior. (December 1990), หน้า 44.

⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 44-45.

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน

⁸ National Statistical Office, Statistical Year book of Thailand, various issues, Statical Reports of Region: Northeastern Region.

⁹ FAO, The State of Food and Agriculture (1989), หน้า 159-160.

¹⁰ ประยงค์ เนตยารักษ์ และบัณฑิต อ่อนดำ, 'วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ' ใน เจิมศักดิ์ ปิ่นทอง, บรรณาธิการ, *วิวัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า*. (กรุงเทพฯ:สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2534), หน้า 172-173.

¹¹ National Statistical Office, Statistical Year book of Thailand, various issues, Statical Reports of Region: Northeastern Region.

บรรณานุกรม

กระทรวงเกษตรและสหกรณ์, สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร 2531, สถิติการเกษตรของประเทศไทยปีการเพาะปลูก 2533/2534 เอกสารสถิติการเกษตรเลขที่ 433, ศูนย์เศรษฐกิจอุตสาหกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, 2534 รายงานการศึกษาแนวทางการพัฒนาอุตสาหกรรมผลิตภัณฑ์มันสำปะหลัง (ข้อมูลจำนวนโรงงานเมื่อ 31 ธันวาคม 2533)

กรมป่าไม้, กองจัดการป่าไม้, งานแผนที่ภาพถ่ายทางอากาศ, แผนที่แสดงพื้นที่ป่าไม้ของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

กรมแผนที่ทหาร, แผนที่ L 7018 มาตราส่วน 1: 50000, ระวังต่าง ๆ ที่ครอบคลุมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

กรมแผนที่ทหาร, แผนที่ Series 15013 มาตราส่วน 1: 250000 ระวังต่าง ๆ ที่ครอบคลุมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

นิติ เรื่องพานิช, รายงานผลการปฏิบัติงานคณะอนุกรรมการพิจารณาแนวทางการดำเนินงานเกี่ยวกับป่าชุมชน, เอกสารโรเนียว, 2533.

บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยขอนแก่น, การศึกษาและการพัฒนาสิ่งแวดล้อมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, ขอนแก่นการพิมพ์, 2534.

บัญชา แก้วส่อง และประสิทธิ์ ตุ่นันท์, รายงานการวิจัยเรื่องป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : กรณีศึกษาหมู่บ้านในป่าภูตีสวนทรายอำเภอโนนห้วย จังหวัดเลย, สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนาและสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2535

บัญชา แก้วส่อง และภรณ์ ทองพรหม, รายงานการวิจัยเรื่องป่าชุมชนภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : กรณีศึกษาหมู่บ้านในป่าภูหลวงอำเภอภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ, สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนาและสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2535

- บัญญัติ แก้วส่อง และเยาวลักษณ์ พิมพ์สิทธิ์, รายงานการวิจัยเรื่องป่าชุมชน
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : กรณีศึกษาหมู่บ้านในป่าดงช้าทอง-
ดงหนองไผ่ อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย, สถาบันชุมชนท้องถิ่น
พัฒนา และสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2535
- บุญชนะ กลั่นคำสอน, 'จะมีป่าไม้เหลือจริงหรือ' วารสารภูมิศาสตร์,
ปีที่ 15 ฉบับที่ 3 พฤศจิกายน 2533, หน้า 363-384.
- ประสิทธิ์ คุณรัตน์, ภูมิศาสตร์กายภาพภาคอีสาน, ภาควิชาสังคมศาสตร์
คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2530.
- ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และกุลธิดา ตานศักดิ์ตา, รายงานการวิจัยเรื่องป่าชุมชน
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : กรณีศึกษาหมู่บ้านในป่าโนนลาน
อำเภอยุทุมพรพิสัย จังหวัดศรีสะเกษ, สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา
และสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2535
- ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และรุ่งลดา ศรีชาติ, รายงานการวิจัยเรื่องป่าชุมชน
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : กรณีศึกษาหมู่บ้านในป่าดงใหญ่
อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์, สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา
และสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2535
- วีระ ภาคอุทัย และกฤษณา กล้าณรงค์, รายงานการวิจัยเรื่องป่าชุมชน
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : กรณีศึกษาหมู่บ้านในป่าดงมะไฟ
อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร, สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา
และสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2535
- ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และคัมพงษ์ ภูมิภูเขียว, รายงานการวิจัยเรื่องป่าชุมชน
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : กรณีศึกษาหมู่บ้านในป่าภูเพ็ก-ภูล้อมข้าว
อำเภอเขาวง จังหวัดกาฬสินธุ์, สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา
และสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2535
- ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และสุพิชา ลาผ่าน, รายงานการวิจัยเรื่องป่าชุมชน
ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ : กรณีศึกษาหมู่บ้านในป่าดงขุนคำ
อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี, สถาบันชุมชนท้องถิ่น
พัฒนา และสถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2535

ศูนย์เศรษฐกิจอุตสาหกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, กองเศรษฐกิจ
อุตสาหกรรม, สำนักงานปลัดกระทรวงอุตสาหกรรม 2534
รายงานการศึกษาแนวทางพัฒนาอุตสาหกรรมผลิตภัณฑ์
มันสำปะหลัง

สุวิทย์ วีระศาสตร์ และคณะ รายงานการวิจัยป่าชุมชนอีสาน : กรณีศึกษาป่า
วัฒนธรรม, สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา และสถาบันวิจัยและ
พัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น 2535

เสนีย์ เขยชุ่ม, 'วิเคราะห์ลักษณะแผนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ',
ปริญาฎานพนธ์มศว., 2528

โสภณ ชมชาญ, แนวโน้มของการเปลี่ยนแปลงของทรัพยากรธรรมชาติ
และสิ่งแวดล้อมของอีสาน ในทศวรรษหน้า
กองวางแผนการใช้ที่ดิน กรมพัฒนาที่ดิน, 2533.

Geological Survey Division, Department of Mineral Resources,
Geological Map of Thailand 1 : 250000

Lamoreaux, P.E. & Others, Reconnaissance of the Geology and
Ground Water of the Khorat Plateau, Thailand,
Prachandra Printing Press, Bangkok, 1959.

